

(अंननः श्रीविश्वेश्वराय)

॥ फक्किकाप्रकाशः ॥

सपाध्य।योपनासक श्रीयुतेन्द्रदत्तशर्माप्रणीतः
नेपालनगरनिवासिनाग्निहोत्र
श्रीलपखिडतनारायणशर्मा
संशोधितः

बाराणस्यां

श्रीयुक्तानोलखचन्द्रयतिनाखकीपजैन
प्रभाकरनामियन्त्रालये
मुद्रितः

क्रा.

सम्बत् १९४८ भाद्रपद शुक्ल ३

पहिलिवार
५००

}

रवी

}

कोमुस्तक रु
१)

॥ फक्किकाप्रकाशः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

संवास्यमास्यकज्जालिहरिंहृदयपङ्कजे । सिद्धान्तकौमुदीगूढफक्कि
कार्थः प्रकाश्यते ॥ १ ॥ गर्गवंशावतंसोयौवैयाकरणकेसरी । उपाध्या
योपनामेन्द्रदत्तस्तस्यैवसत्कृतिः ॥ २ ॥ एतदेकमाचार्यस्यमङ्गलार्थे
सृप्यतांमङ्गलिकशाचार्योऽहृतः शास्त्रौघस्यमङ्गलार्थेवृद्धिशब्दमादि
तः प्रयुङ्क्तेमङ्गलादीनिमङ्गलमध्यानिमङ्गलान्तानिचशास्त्राणिप्रयन्ते
वीरपुरुषकाणि चभवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणिचाध्येतारश्चवृद्धियुक्तायथा
स्युरितिभाष्यप्रामाण्यान्मङ्गलमारचयति॥मुनीति।नन्वस्यांपाणिन्युक्ता
यांचतुर्दशसूत्र्यामङ्गरसमान्नायामान्नायइति व्यवहारानुपपत्तिरान्नाय
समान्नायशब्दयोर्वैदेवितत्वादित्यत आह । माहेश्वराणीति । इमानि
माहेश्वरादागतानीत्यर्थः । शास्त्रप्रणिनीषुपाणिनिनावरिवसितमाहेश्व
रप्रसादाज्ज्ञव्यानीतिफलितमेवचैतादृशानुपूर्विकाश्रुतिरेवैषा, एतन्मू
लकत्वादस्यव्याकरणस्यवेदाङ्गत्वमुच्यते मुखंव्याकरणमित्यादिना ।
वृतावसानेननटराजराजीननादढक्कानवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकामः सन
ङ्गादिसिद्धानेतद्विमर्शेशिवसूत्रजालम् । येनाक्षरसमान्नायमित्यादिकम
प्यब्रमूलम् । यद्यपिसोयमक्षरसमान्नायोवर्णसमास्त्रायः पुष्पितः फलि
तश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितोवेदितव्योब्रह्मराशिः सर्ववेदपुराणफला
वाप्तिश्चास्य ज्ञानेभवतिमातापितरौचास्यस्वर्गलोकेमहीयतइतिज्ञाप्ये
ण । इदं ब्रह्मतत्त्वमेवशब्दरूपतयाप्रतिभाति एतत्पठनेसर्ववेदाध्यय
नकृतस्यपुण्यस्ययत्फलंतत्प्राप्नोतीतिमाहूरम्यातिशयःशास्त्रस्यैतरफला
ख्यानद्वाराख्यायतइत्यादिकेयटेनचास्याश्चतुर्दशसूत्र्याः फलमुक्तंतथा
प्यदृष्टंतत् । अथकिमर्थोवर्णानामुपदेशः, वृत्तिसमवायार्थः, कापुन

वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिरिति भाष्येण पाणिनेर्लोचनेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः सचा
 यादिप्रत्याहारद्वारेति कैयटेन न दृष्टं प्रत्याहारस्य मुख्यफलाभीत्याशयेना
 ह । अयादिसंज्ञार्थानीति । अण् आदिर्वैषामितितद्गुणसंविज्ञानो बहु
 ब्रीहिस्तावताः संज्ञावृत्तायावार्थः प्रयोजनयेषां तानि अयादिसंज्ञाभ्यङ्ग
 मानोति वा । संज्ञार्थत्वनिष्पत्तये तत्प्रकारमनुक्रामति एषामिति । चतुर्द
 शसूत्राणामन्तिभावर्थाहलन्त्यमिति वक्ष्यमाणसूत्रेणोत्संज्ञाः स्युरित्यर्थः ।
 एतद्वाक्यार्थेनाप्राप्तेरहकारश्चेति । रप्रत्याहारार्थमनुनासिकत्वेन प्र
 तिज्ञात उपदेशे जित्यनेरसंत्यक्त इत्यर्थः । ननु ह्येत्यादावकारोच्चार
 णनाकारविशिष्टस्यैव तत्प्रत्याहारेषु ग्रहणोर्माहो हिनस्ति स्मरावणमि
 त्यादौ हशिचेत्युत्पादिकं न स्यादत आह हकारादिध्विति । न पुनरन्तरेणा
 चंध्यञ्जनस्योच्चारणमपि संभवतीत्युच्यैरुदाहृतं तज्जाप्येण प्राथम्यादका
 रेणैव हलचञ्चारितान्तु तत्राकारो विवक्षित इति भावः । ह्येत्यादावका
 रोच्चारणेन तस्य हल्प्रसङ्ग इत्यवतरणं पुनर्न रन्यम् । हकारादिवरसकदु
 च्चारयितव्ये पुनः पुनरुच्चारणेन हल्प्रसङ्गभङ्गादित्याहुः । हल्संज्ञाया
 मिति । आभ्यां सूत्राभ्यां हल्मात्रसंज्ञायां सिद्ध्या भीत्यर्थः ॥ समस्यन्तेनेह
 संज्ञासूचितेति भावः । अयं भावः । न विभक्तावित्यादीनां सार्थक्योपपत्तये
 हलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यं हलित्संज्ञस्यादिति वाक्यार्थः आवश्यकः स
 च वाक्यार्थबुद्धौ पदार्थबुद्धिः कारणमिति हल्पदार्थबोधमन्तरा बाधितः
 हल्पदार्थबोधश्चादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थपरतन्त्र आदिरन्त्येनैतद्वा
 क्यार्थबोधविना बाधितः हल्पदार्थबोधश्च हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थाधी
 न इति हलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोष
 आपद्यते तदितरेतराश्रयं भवतीति तरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकरपन्त इ
 त्युक्तं जाप्ये । अत्र समर्थयन्ते उपदेशोद्देश इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक, इति
 सूत्रत्रयमस्तु उपदेशोऽन्त्यमित्यस्यादिति प्रथमयोगार्थः । सामर्थ्यादन्त्य
 मिति न संबध्यते तेन उपदेशेऽजित्संज्ञ इति द्वितीयसूत्रार्थः, अजित्य
 नुयतंते पूर्वेषु सिद्धे नियमाश्रयस्तृतीयो योगः अच्चेद्भवतितर्ह्यनुनासिक
 एवेति तदर्थस्तेन रूपप्रवृत्तौ न दोषः, अनुनासिकश्चेद्भवतितर्ह्यच एवेति

विपरीतनियमस्तु न भवति मिदचो न्यादिति ज्ञापकात् । भन्तुसूत्रभेदे
 ऽदृष्टफलहानिःपारायणादौ स्यात्तदुक्तभाष्ये सिध्यत्येवमपाणिनीय
 न्तु भवतीति, नैष दोषः सूत्रभेदन्तमुपाचरन्ति यत्र तदेवान्यत्क्रियते भूयो
 वायदितदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्युक्तमत्र उपसर्गात्तद्व्यतिरिक्तं
 सममेभाष्ये । एवं च हलप्रहृष्टान्तकृतं व्यमेवमन्योन्याश्रयदोषश्चोद्धृत इत्येके ।
 तदसत् । योगविभागनियमज्ञापकाश्रयशेषप्रतिपक्षिगौरवदोषानुद्वारा
 त् । न हि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेव । दत्तव्यं ननु ज्ञा
 नजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति । अपरे तु आदिरन्त्येनेति
 सूत्रेणापेक्षिते ष्जानार्थं हलन्त्यमित्यस्य न वाक्यार्थः । कारणं किंतु सह आ
 समन्ताद्गच्छतीति सहेनामध्यमोवर्णः सोऽन्त्येनादिः संज्ञेति तदर्थेनादौ
 षादेव च नान्योन्याश्रय इति तदप्यकिञ्चित्करम् । अन्योन्याश्रयतरप
 रिहारादीन्वदता भगवता इटकिटकटीत्यत्र प्रक्षिष्टादीङिगभ्यांच स
 हाड्युपपदेत्तजभावबोधनाद्योगमर्यादयोक्तार्थाज्ञाच्च हयवरेत्यादे
 रावृत्त्याशेषसरेत्यन्तं समुदायसु द्विष्वहलित्यनेन हल् संज्ञाविधेया
 तो नान्योन्याश्रय इत्यपि केचित् तदतीव दोषकरम् । दशसूत्रावृत्तौ
 गौरवतमत्वात् । तस्मादनेककेशकल्पनापेक्षयान्याय्यत्वेनावृत्त्यासदो
 षः परिह्रियते । पुनरनुक्रमणमावृत्तिरित्यावर्तितस्य हलन्त्यमित्यस्यो
 पदेशोऽजित्यस्मादितमनुवर्त्य चतुर्दशसूत्राणामन्तिमस्य हलित्यस्या
 न्त्योलकारह्रस्वञः स्यादित्यर्थः । न ह्यऽत्रादिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थो
 पेक्षास्ति ततश्चेत्पदार्थज्ञानेन आदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थं चात्रान्यमित्ये
 वं परिहृतोऽन्योन्याश्रयः । उपदेशश्चाद्योच्चारणमिति । उपस्याद्यर्थं कत्वा
 द्विशेखरुच्चारणक्रियत्वादिति ज्ञाप्याद्युक्तेरिति भावः । आद्यं प्रथममुच्चारणं
 प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणां मेव, आद्यत्वं चात्राज्ञातस्वरूप
 ज्ञापकत्वमित्यधिकं नागेशीये । ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणमावात्त
 त्वज्ञानंदुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा अनुनासि
 कस्य भावः अनुनासिक्यम् । प्रतिज्ञानुनासिक्यं येषान्ते पाणिनीयाः
 पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ताः वर्णास्ते प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाचक्षुमेवमितिकथनं वर्णानां तत्त्वज्ञापकेदितो नुमित्यादि व्यव
 हारश्चेत्यतस्तस्यामनुनासिकत्वज्ञानं सुलभमिति भावः । ये तु पाणिनि
 शास्त्राध्येतारः प्रतिज्ञानुनासिक्यवन्त इत्याहुस्ते मान्या, अनुनासिक्यमं
 स्यवर्णनिष्ठत्वादिति दिक् । उरण्परइत्यत्र लकारग्रहणा यलपरश्चेति
 वक्ष्यामीति आष्यकप्रतिज्ञायां कुत्रचिदपितद्वचनानुल्लेखाद्याख्यास्या
 मीति भाष्यकर्तुराशयमनुरुध्य व्याख्ययारप्रत्याहारो नुक्रान्तस्तुत्यास्यसू
 त्रे कैयटेन तत्प्रकारमत्राप्याह लणसूत्रस्येति । अत्रानुनासिकत्वेन प्रतिज्ञा
 तस्तिष्ठतीति स्थः स चासाववर्णश्चनेनेत्यर्थः । प्रत्याहारस्तु आदिरन्त्येने
 त्यनेनेति तद्वाक्यार्थं सूचयति सहेत्यादि । न नुरलयोरिति न्यूनटकारस्य म
 ध्यगत्वेन रटलानामित्युचितमत आह प्रत्याहारे द्वितीति । प्रत्याह्रियन्ते ऽने
 के वर्णाः संक्षिप्यन्ते यत्रेति बाहुलकादधिकरणेन च । ननु प्रकृतिप्रत्ययार्थ
 मात्रा बाधकत्वरूपया योगशक्त्या ऽकारादिष्वपि दीर्घादीनां संक्षेपात्तेष्व
 पितत्संज्ञात्वापत्त्यातिव्याप्तिः सैवमंप्रकृतिप्रत्ययार्थान्वितसमुदायार्थं
 बोधकत्वरूपयोगरूढशक्तेर्विवक्षितत्वेनाद्यादिष्वेतत्प्रसक्तैः निर्देशा
 दिति । इत्संज्ञकानां ग्रहणे तत्रानुनासिकादौ यथाद्यापत्तिर्दीर्घइति भा
 वः । न चैवविधानसामर्थ्याकयणिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्याहारेष्व
 नुबन्धाग्रहणञ्च । पनद्वारैव यथावा कल्पकत्वौचित्यारसाच्चास्त्रबा
 धकल्पनापेक्षया सार्थस्यौचित्यात् । आदिना पापाणकुकेतिसत्तैरेकः
 पूर्वपरयोरित्यादिसंग्रहः । ननु प्रत्याहारे ऽनुबन्धानां कथमवग्रहणे
 पुनेति भाष्योक्तवार्तिके प्रत्याहारशब्दस्यान्तरसमास्त्राये प्रसिद्धेः प्रत्या
 हारे द्वितीयाभित्यनुपपन्नमत आह आदिरन्त्येनेति । न च वार्तिके ऽसंग
 तिः तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्यजिप्रायात्, इत्थंचरप्रत्याहारोपपत्तिः । अ
 न्येतु सतिरप्रत्याहारे तोलान्तेति सूत्रे लकारासंगतिः किञ्च यणघटितसूत्रे
 ष्वबहुष्वङ्मात्रालाघवेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहारः स्यात् तस्मात्तल्लणसूत्रा
 कारस्यानुनासिकत्वमप्राप्ताणिकमन्त्रलवर्णयोरिति वल्लग्रहणं कर्तव्यमे
 वोरणसूत्रइत्याहुः । ननु रपृष्ठप्रयत्नादिभिस्त्रिभिरेव सकलवर्णानां व्या
 पत्वात्संवृतेन कुत्रभाव्यमत आह इह स्वस्येति । एवन्तर्हि दण्डानयन

नित्यादौ ह्रस्वस्य संवृतस्यानेन विवृतेन दीर्घाकारेण प्रयत्नभेदात्सव
 णं दीर्घानस्यादत्त आह प्रक्रियादशायामिति । साधनावस्थायामित्य
 र्थः । विवृतमेवेति । तत्र विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः । एवञ्चोक्तप्रयो
 गे सवणं दीर्घः सिद्ध इति भावः । ह्रस्वस्य प्रयोगे संवृतत्वे सूत्रप्रमाणयति
 अथ इति । सुपांसुरिति विजक्त्योर्लुक् आद्यो विवृतः परस्संवृतस्तदाह
 विवृतमनूद्येति । विवृतस्थान इत्यर्थः । अनेनेति अथ इति सूत्रेणे
 त्यर्थः । एवञ्चो जयोरकारयोः प्रयत्नभेदात्सवणं दीर्घान् । विवृतत्वम
 स्त्येवेति । तर्हि सवणं दीर्घं स्यादिति चेन्न । पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थं तद
 ज्ञावात् । पर्यवसितार्थमाह । एतेषु परेष्टिति । उपलक्षणमिदमेतेषु वि
 द्यमानस्यापि । तेन हकारादिषु दीर्घादिर्नैत्यर्थः । एतेन हरेत्यादिषु
 चतुर्बुहकारशकारयोः षकारसकारयोश्च सवणं दीर्घं स्ययादेशस्य चापा
 दयितुं शक्यत्वेन दधीत्यस्येति व्यर्थमित्यपास्तम् । अन्यथेति । नाज्झाला
 वित्यस्यानारम्भे । अचत्वं स्यादिति । अच्यदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः । इ
 दं प्रत्याहारघटकं पिवर्णोपग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च बो
 ध्यमित्याहुः । अत्रेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति
 र्नाहिसंदेहादलक्षणमिति परिभाषणादिति ज्ञावः । एतच्चाणिग्रहप्रत्याहा
 रः परेण पूर्वेण वेति संदेहो ज्ञासनाय लक्षणसूत्रे वर्णान्तरेणानुबन्धे कर्तव्ये
 णकारो ज्ञापयतीति ज्ञाप्य स्पष्टम् । तदर्थं स्तु विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य
 प्रतिपत्तिर्निश्चयो व्याख्यानाच्छिष्टकृतादयतस्संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमन
 नुष्ठापकं न हि भवतीत्येवमिण्परिणैवाचिञ्चुधातुञ्चुधामितिसूत्रे इण इत्ये
 वसिद्धे यूवोरिति गुरुनिर्देशाच्चेतिलणित्यत्र स्पष्टं भाष्य इति दिक् । नन्वे
 कारैकारयोः कण्ठतालुस्थानं विवृतं प्रयत्नस्तथैकारौकारयोः कण्ठौष्ठ
 स्थानं प्रयत्नश्च विवृतमेवेति तुल्यास्येति सूत्रेण परस्परं सावर्ण्यं स्यादत्त आ
 हसामर्थ्यादिति । न च स्वसत्त्वबोधनार्थं तदारम्भोऽन्यथा तयोरसत्त्वं स्या
 दिति त्रल्लक्षसूत्रभाष्ये व्यक्तेयं रीतिरिति वाच्यम् । सतितयोः सावर्ण्यं ऽका
 रेणानुपदिष्टदीर्घादीनामिवैकपितदुपदेशसंज्ञवात् । ननु एचोयवाया
 बोवद्विरादै च न्यूवाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वोत्तुताभ्यामैच् इत्यादौ प्रत्याहा

रायइति चेन्न, एङोयवायावइतिन्यासेस्यानेऽन्तरतमेनैवनिर्वाहाङ्गि
 द्विरारेङिति पठितेगुणसूत्रेचपरस्परसवर्णसंज्ञावादिनते चतुर्णांग्रहण
 सत्त्वेप्यदोषात्तन्वाभ्यामित्यत्रअथैवइतिस्वरूपेणैवपठनीयत्वात् । एव
 ज्ञेयदारम्भवैयर्थ्यात्सवर्णभावज्ञापनंसुस्थम् । यदितुस्वरानामूष्मणां
 चैवविवृतङ्करणंस्मृतं, तेष्योपिविवृतावेङ्गीताभ्यामैचौतयैवचेतिशिष्टो
 क्तनविवृततरविवृततमप्रयत्नद्वयेनैङ्गारैचोश्चभेदस्सिद्धइतिमतदारम्भो
 नव्यर्थमेवेतिबोध्यम् । नापादनीयमिति । तेनगलावगलावइत्यत्रौतोन्
 शसोरितिनप्रवर्ततेइतिभावः । ननुविश्वपाभिरित्यादौतुल्यास्याणुदित्सू
 त्रयोर्वाक्यार्थबाधोत्तरंनिषेधसूत्रप्रवृत्तदीर्घैरप्यजिभहंलांसावर्ण्यवार
 णाङ्गत्वादेरप्रसक्तिः किञ्चजातिपक्षेऽल्वजात्याक्रान्तिदीर्घादेरपिनि
 षेधसिद्धिरितिकिमुक्ताकारप्रश्नेषेणानर्थकेनेत्याशङ्क्यनिषेधविधेः प्रा
 ग्ग्राहकविधेरबोधाद्ब्रह्मस्वस्यैवतेननिषेधविषयत्वादित्यभाष्यादिप्रा
 माण्येमात्रव्यक्तिपक्षस्यैवालम्बनञ्चप्रश्नेषसाफल्यदित्याशयेनाहयद्य
 पीति । नाङ्गलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । त
 त्रहिकुमारीशेतद्वत्पुनस्तत्प्रयत्नभेदेनाङ्गलोः सावर्ण्याभावमभिधाय
 समाधानान्तरमुक्तवाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनस्सिद्धमेतत्किमिदंवाक्याप
 रिसमाप्तिरितिवर्णानामुपदेशस्तावत्तदुपदेशोत्तरकालेत्संज्ञातदुत्तरका
 लेआदिरन्त्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणु
 दिति सवर्णग्रहणमित्यनेनसर्वेणसमुदितेन वाक्येनान्यत्रसवर्णानांग्र
 हणंभवतिनचात्रेकारशकारंगृह्णातीति । अयंजावःउपदेशोत्तरसंज्ञा
 विज्ञानात्प्रत्याहारस्तत्तदुपजीवकत्वात्सवर्णसंज्ञा । इष्टविषयेसंज्ञासंज्ञि
 त्वग्रहणंततोग्रहणेसिद्धेग्राहकेणाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन पूर्वसूत्रेणया
 वद्वाक्यार्थबुद्धेरकारादिभिः स्वसवर्णत्वेनज्ञातानांतावतांग्रहणंबोध
 नीयम् । अपरिसमाप्तेरित्यस्यसवर्णसंज्ञाजन्यशक्तिग्रहेनाङ्गलावि
 त्येतद्रूपबाधकसंभावनयाप्रापिताप्रामाण्यग्रहादणुदित्येतद्वाक्या

* ननुमूलेनाङ्गलावितिनिषेधोयद्यपीत्यादिनोक्तमयुक्तं हकाराका
 रयोःसावर्ण्येप्यत्वजातेस्तत्राभावेनदोषाभावादतत्राहइत्यभाष्येति

र्थासामर्थ्यादिति । एवं च प्रकृत्यचापवादविषयमुत्सर्गः प्रवृत्तते । पूर्वं
 ह्यपवादाद्यजिनिविशन्तेपश्चादुत्सर्गाभुक्तवन्तं प्रतिब्रूयात्माभुक्त्या
 इत्येतैर्वाधकसंभावनया सवर्णसूत्रवाक्याथं बोधानुपपत्त्या च विधिनिषे
 धसूत्रयोरेकवाक्यताकार्या । अञ्जलिजिन्नयत्तुल्यास्यप्रयत्नतन्मिथः स
 वर्णमित्युभयविधिवोधितसवर्णसंज्ञांतरंग्राहकसूत्रवाक्यार्थावतारः ।
 तथा च निषेधसूत्रेणागृहीतदीर्घादिभिरभिभङ्गलाभनिषेधकपर्यवसन्न
 मित्याशयेनाहकारेति । अक्षराणां ममास्त्राय उपदेशसूत्राणितत्रजवः अ
 हूचोन्तोदात्तादिति ठञ् । अतएव कुमारीशेते इत्यादौ दीर्घशकारयोः
 सावर्ण्यात् सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यत इत्युक्तमत्र चक्रेय
 टेवक्ष्यति चमूले । तर्हि विभ्रपाजिरित्यादौ कागतिस्तत्राह आकार
 स्यापिप्रक्षिप्यत्वादिति । तत्र कालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशः स्मिन्ना
 त् । अपि नादीर्घात्परत्रप्तुतस्यापिश्लेषः तेन हेयियांसो इत्यादौ गुरो
 र्वृत इति म्लुलादकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं नेति भावः । होढ इतीति ।
 हकारेणाकारग्रहणे सति यद्यत्राग्रांति तस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम् ।
 भाष्ये प्रयत्नभेदोऽञ्जलिं रुन्तीतस्तद्यथा सिद्धमनश्त्वात्कथमनश्त्वं स्पृ
 ष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् इषत्स्पृष्टमन्तःस्थानां विवृतसूक्ष्मांस् इषदेवानुवर्त
 तेस्वरणां चेत्यत्र विवृतमनुवर्तते इषदिति निवृत्तमिति एवं चेदं प्रत्या
 ख्यातमिति कैयटीयाः । अपरे तु प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवाद
 कस्यैव बोधकमिदं सूत्रमत एव भाष्ये एतन्नकर्तव्यमिति गौक्तमित्या
 हुः । इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ नन्वि कोयणाचीत्यादावनिर्धारितषष्ठीविष
 यषष्ठीस्थाने योगेति परिभाषोपस्थितेरिकः स्थाने इकं विनाश्रयणस्यादि
 तिसूत्रार्थेन शब्दनिर्यताहानिरित्यत आह स्थानं च प्रसङ्ग इति । स्थीय
 ते इति स्थानं ज्ञावेत्सुट्दर्जाणां स्थानेश्वरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा थं
 दर्शनात् । प्रसङ्गश्च सति संभवे थं वत एवार्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । ए
 वंचापरेकारघटितशब्दस्यार्थबोधनाय प्रसङ्गे तत्परयकारघटितशब्दः
 प्रयोक्तव्य इत्यर्थः पर्यवसन्नः एकरित्यस्य ते स्तुरित्यर्थः । एवं रीत्या स
 वं त्रशास्त्रे बोध्यम् अर्थतएव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेः । तदुक्तम् ।

सर्वसर्वपदादेशादाहोपुत्रस्यपाणिनेः । एकदेशविकारेहि नित्यत्वं नो
 पपद्यते इति । ननु सर्वादेशे सुतरां विकार इति चेन्न । अवयविनो वय
 वभङ्गरूपो यो विकारः सर्वादेशे च तदभाव इति तात्पर्यात् । उक्तं च वाति
 ककृता । कार्यविपरिणामाद्वेति । कार्यनिहृद्धानं योग्यताबलात् । त
 था च ज्ञाननिष्ठमुत्पत्त्यादिकं शब्दे आरोप्यते इत्यर्थ इति कैयटादयः । ए
 वंचकारवुद्धिप्रसङ्गे कारवुद्धिः कार्येति बुद्धेरेव विपरिणामो न शब्दादी
 नान् । किंच शास्त्रमन्वाख्यायकमेव तदुक्तं भाष्ये नित्येशब्दार्थसम्बन्धे कि
 मर्थशास्त्रमिति चेन्न वलं कत्वात्सिद्धमिति । असाधुशब्दोऽन्वाख्या
 नाद्वारा साधुशब्दबोधकमिति तात्पर्यार्थः । साधुशब्दोच्चारणे च पुण्योद
 यः एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गलोके च कामधुग्भवतीति भाष्यो
 क्तः । नित्याद्यशब्दानित्येषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैरनपायोपजनवि
 कारिभिरित्युत्तशसूत्रादिषु भाष्ये उक्तमिति विरम्यते स्माभिः । नन्वष्टा
 म्यश्रौशित्यत्र जशसोरिति स्थानषष्ठीश्रुत्या लोन्त्यपरिभाषोपस्थितेर
 मयादेशप्राप्तावप्यष्टाभ्य इति पञ्चमीश्रुत्या तस्मादित्युत्तरस्येति परत्व
 बाधनादादेः परस्येत्यनेनाऽलोन्त्यादेशबाधकेन जशसोरादेरकार
 स्यो शिजायमानेरूपासिद्धिरत आह परत्वादिति । विप्रतिषेधादिति भा
 वः । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः द्वीपम् । अन्तरूपसर्गभ्योऽपद्वैत् ॥ अ
 नेकालित्यस्य इतः तसिलप्रत्ययः इदमदृश आदिनाऽतो भिसर्गस्य इत्या
 दिः । परस्येति बाध्यतेऽनेकाल् इत्यनेनेत्यर्थः । अतएव तस्मादित्युत्त
 रस्येत्यत्र तस्मादित्युत्तरस्यादेरितिलाघवान्नसूत्रितं तथा सन्नितदेव पर
 त्वाद्नेकालित्यस्य बाधकस्यादित्युक्तरूपासिद्धेः । नचानेकालित्य
 तः प्राक्पठ्यतां तस्मिन्निति निर्दिष्टे तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रद्वय
 मिति वाच्यम् । आदेरित्यंशेषष्ठीस्थाने योगेत्यसम्बन्धे आज्जसेरसुनि
 त्यादावप्यादेरिति प्रवृत्त्यापत्तौ देशसद्वत्यादिरूपासंगतेः । अस्तुषष्ठी
 स्थान इत्यस्यात्र सम्बन्धः को दोष एव तर्हि मध्ये पितस्मिन्निति तस्मादि
 त्यनयोरपितत्सम्बन्धेतयोरप्यागमविषये प्रवृत्त्यनापत्तेः । नचालोऽ
 नयस्येति सिद्धेऽङ्घ्रिचेति नियमार्थेऽङ्घ्रिदेवानेकालन्त्यस्य स्यान्नत्वङ्घ्रिदपी

तिसुत्यजननेकालग्रहणमिति शङ्क्यम् । तद्ग्रहणाभावेऽतोभिन्नसि
 त्यादावादेः परस्येत्यस्यैवपवृत्त्यापत्तेः । ननुशिद्ग्रहणं व्यर्थं न ह दम
 शित्यादौ शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतं पूर्वमनेकालत्वमादायसर्वादेश
 त्वसिद्धेरिति चेत्सत्यम् । नानुबन्धकृतमनेकालत्वमिति परिभाषा ज्ञाप
 नायतत्सत्त्वात् । ननु नानेकालशिदितिसूत्रमस्तु नास्तु च सर्वस्येति ग्रह
 णं पूर्वसूत्रविषयान्त्याद्योरादेशनिषेधेन सर्वादेशताया एव परमं श्रमन्नत्वा
 दिति चेन्न । अनन्तरस्येति न्यायेनादेः परस्येत्यस्यैव निषेधापत्तेर्दो
 षात् । यदित्वाध्यसानान्यपक्षमाश्रित्य सर्वस्यापि बाधकमित्युच्यते त
 दादृष्टार्थमेव तद्ग्रहणमित्याहुः ॥ इति परिजाषा प्रकरणम् ॥ ननु सुधु
 पास्य इत्यत्रैकमात्रावच्छिन्नेकारेण द्विसात्रावच्छिन्नेकारोपस्थानाद्यण
 सिद्धावपि वध्वीश इत्यादौ ह्रस्वाकारेण दीर्घाकाराबोधनात्तदनापत्तिः उ
 च्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चरित इत्यणुदित्सवर्णस्येत्यत्र भगवदुक्तेः ।
 नैष दोषः । प्रत्याहारेषु न द्वाच्यब्रह्मलक्षणाभ्युपगम्यते । तन्नैकपदे
 नवाच्यो ह्रस्वोकारादिस्तेनवाच्यो दीर्घोकारादिस्तत्रचलक्षणा वृत्तिरि
 तितदर्शः । नन्वेवं सिद्धेणुदित्सवर्णस्येति व्यर्थमिति वाच्यम् । लक्ष्य
 तावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारिताभ्याम् । नन्वेवं रीत्यानाज्जलाविरया
 दिविषयेपिलक्षणायां जायमानायां वाक्यापरिममाप्तिन्यायादिकं विप्र
 तिपद्येतेति चेन्न । बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकबोधकाणुदित्सवर्णबोध्य
 सावर्ण्यस्य प्राङ्निवेदनात् । एवं श्लोकशब्देन षट्षष्टिवर्णाशुच्यन्ते यणपदे
 न चत्वारः यणपदे तु नलक्षणाभाव्यमानः सवर्णाङ्गगृह्णातीति परिभाषया
 यण्वाच्यकारादिवाच्यानामजावात् । अतो यथासंख्यसूत्रविषयता
 प्यत्र नास्ति । ननु नात्यर्था नुपपत्तिर्हिलक्षणाबाजम् प्रकृते च लवादिभ्य
 इत्यादि यण्यटितनिर्देशादस्तुलक्षणासाचशक्यसंबन्धरूपाशक्तो विष
 याः शक्याश्चत्वारद्वयो यण्यचत्वार एवेति शक्यार्थनादाय यथासंख्यमप्य
 स्तीति चेन्न । एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदु
 पस्थितौ लृवर्णोरादेशस्य ऋवर्णोरादेशस्य च प्रसंगात् । अतएव जाप्ये स्था
 नेऽन्तरतम इत्यस्य किमुदाहरणं दध्यत्रेत्युक्तं कैयटे च स्यान्त्यादेशानां

सास्यं नास्त्वतो नास्ति यथासंख्यमित्युक्तं तदेतरसकलमज्ञिसंधायाह
 स्थानतश्चान्तर्यादिति । स्थानेनतरतमसूत्रसंचारेणेत्यर्थः । एतेन
 स्थान प्रमाणाभयान्तरतमेहस्वेकारेचरितार्थोयण् विधिर्दार्ढ्यकथंस्या
 दिति शङ्कापि निर्दलितास्थानतश्चान्तर्यस्य सर्वतोबलवत्त्वात् यत्रानेक
 विधमान्तर्यमिति परिभाषणात् । चतुर्विधमान्तर्यस्थानार्थगुणप्रमाण
 कृतं स्थानतोदध्यत्र अर्थतस्तृत्वत्क्रोष्टुः, क्रांष्टुशब्दस्यनपक्तृशब्दादे
 शः, गुणतोत्राग्यरीत्यादौहृद्योषत्रतोमहाप्रणस्यताः शयवधः । प्र
 माणातस्तुअमुमृष्टमूहत्यादौ । अत्रादसोसेरित्यनेनह्रस्वस्यह्रस्वोदी
 र्घस्यदीर्घचकारः । इयंचपरिजाषास्य नेनतरतमसूत्रेष्वीस्थानेइत्यतः
 स्थाने ग्रहणोऽनुवर्तमानेपुनः स्थानेग्रहणंवाक्यभेदमाश्रित्य प्रसंगेस
 तिसंभवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकम्, तेननिष्पन्नेतिभाष्येस्पष्टम् ।
 त्रिविधापेक्षयास्थानतश्चान्तर्यस्यबलवत्त्वादेवचेतास्तोतेत्यादौ प्रमा
 णातश्चान्तर्यंवाचकारोनेतिदिक् । एवंचस्थानेनतरतमसूत्रेणैवात्रनिर्वा
 हइत्याहुः । भाष्येनुदीर्घादीनामिकपदादिभिरुपस्थितयेजातिपक्ष
 एवाश्रितोऽणुदित्सवर्णस्येति सूत्रे, तद्यथा, अणुग्रहणमपरिभाष्यमा
 कृतिग्रहणात्सिद्धमेतत् अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकुलं गृहीप्य
 तितथेववर्णाकृतिस्तथावर्णाकृतिः, अइउणसूत्रेभाष्येऽस्यच्चावित्यत्र
 सवर्णग्रहणं नप्रामोतिकिंकारणमनशत्वात् नह्यत्रतेऽणीयेनुवृत्तीकं
 तर्हि येऽक्षरसमास्रायेउपदिश्यन्ते इत्याशङ्क्यजातिपक्षएवाश्रितःयु
 क्तश्चायमेवपक्षोऽन्यथाशल्फलादि प्रत्यहारेषुसकलशलादीनांग्रहणं
 दुरुपपादंस्यात् । तत्रनलक्षणाालक्ष्यतावच्छेदकाभावादितिदिक् । त
 थाचंकपदप्रतिपाद्येत्वादिजात्यवच्छिन्नानांक्रमेण यथाप्रतिपाद्यत्वा
 दिजात्यवच्छिन्नायकारादय इकोयणचीत्यनेनत्रिविधीयन्तेअत्रपक्षेयथा
 संख्यसूत्रणनिर्वाहः । तदुक्तं संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धमितिस्थानेन्त
 रतमसूत्रेभाष्ये । नचाभेदकागुणाहतिपक्षेयणस्समेतियथासंख्यवैषम्य
 मितिवाच्यम् । अणुदित्सूत्रेऽणु ग्रहणसामर्थ्येनयणंशेगुणाभेदकाइत्य
 सौवन्याप्यत्वेनभाष्यमानत्वेनचसवर्णानुनासिकानामग्रहणादण् प्र

त्याख्यानपक्षे यारम्भप्रत्याख्यानयोः फलाभेदायभेदकपक्षस्यैवात्राश्रय
 यात् । अतएवमनुपोनुनासिकोवकारो धनवानित्यादौ न । नचस्वी
 जसित्यत्रानुनासिकोकारस्यानेसानुनासिकवकारः, नचपथिमथ्यभुक्ता
 मादित्यत्राकारप्रश्लेषकेशद्वयवक्ष्यते । ननुभाव्यमानः सवर्णानुगुणा
 तीतिपरिभाषासत्त्वेपूर्वोक्तानि सिध्यन्तुनामतउच्चापकत्वप्रत्ययग्रह
 णंनञ्चाय् प्रत्याख्यनेनैवदूषिताश्रयमितिचेत् । प्रत्याख्यानपक्षेतप
 रसूत्रस्यजातिपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणनियमायत्त्ववत् जातिग्रहणप्राप्तस
 सवर्णग्रहणप्रतिषेधायाप्रत्ययद्वयंश कर्तव्यश्चेत्याशयान् ध्वनितं चेदं
 ज्यादादीयसद्व्यत्रषष्ठेभाष्ये व्यक्तनागेशीये । अतएवजातिपक्षेपित्य
 दादीनामद्वयादौजदीर्घादिसंग्रहः । त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशंजा
 तिपक्षाश्रयणेमानस्तस्माज्जातिपक्षएवभगवताभिप्रेतइत्याहुः ॥ इ
 कारस्यकारइति । इकागोच्चारणप्रसंगेयकारउच्चारणीयइत्याशयः ।
 उपपादितश्चायं प्राक् । नन्विहसुधीशब्दस्यध्यायतेः संप्रसारणेसंप्रसा
 रणाच्चंतिपूर्वरूपापत्तेयंज्ञानस्यात्तैवम् । संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्गप्र
 हणमितिवातिकोक्तेः । नचनभूसुधियोरितिनिषेधः । अङ्गाधिका
 रस्थितत्वेन प्रत्ययेपरतएवतेननिषेधात् अनन्तरोक्तयोरैरनेकाचक्षोः
 सुपीत्यनयोःप्रतिषेधाच्च । नचेकोसवर्णइति इत्यप्रसङ्गोनसमासेइति
 वातिकेननिषेधात् । नचनित्यसमासस्यैवतेननिषेधइतिवाच्यम् ।
 नित्यग्रहणस्यभाष्येप्रत्यानादितिसंबन्धः ॥ ननुयद्यपिगव्यमित्यादौ
 जत्वाङ्गोपःशाकल्यस्यहलिसर्वेषामितिवालोपोनप्राप्नोतितथापिगव्यू
 तिरित्यत्रत्यादतश्चाहवान्त इत्यत्रंति ॥ तेनचसूत्रेफलाभावोगव्यादौ
 भत्वेनवारणात् । नचगामिच्छनीत्यादौफलम् तत्रापिनःक्येइतिनि
 यमेननान्तस्यैवपदत्वप्रतिपादनेनेतरेषांजत्वबंधनादितिवाच्यम् ।
 वान्तइत्यस्यवार्तिकेनवृत्त्याश्रयमाश्रयान्तादंशः इत्यर्थं संपादनफलक
 त्वात् । ननुविप्रवेइत्यादौतस्यलोपइतिदुर्निवारंगव्यूतावुच्चारणसा
 चारितार्थ्यादितिचेत्तागविचयुक्तइत्यादिनिर्देशेनतद्वारणात् । ननुलो
 पोव्योर्वलीतिकथंवल्लोपोनहिकार्योनिमित्ततयाऽऽश्रीयतेनहिनिमित्त

कार्यत्वेनेतिपरिभाषयावस्यकार्यत्वेननिमित्तत्वबाधादितिचेन । नि
 मित्तत्वानाश्रितविषयेकार्यित्वस्यचरितार्थत्वात् । नचलोपोव्योरित्य
 त्रवकारोभाष्येप्रत्याख्यातः प्रत्याख्यानस्यलौकिकोदाहरणाभावपरत
 याशास्त्रीयप्रयोगार्थतत्त्वत्वादित्याशयात् । अतएवातोल्लान्तस्येत्य
 त्रलुप्तनिर्दिष्टोपकारइत्युक्तमिकोगुणेतिसूत्रेभाष्ये । ननुवान्तग्रहण
 मेवभाष्येप्रत्याख्यातं, नचचेयंजेयमित्यादीयान्तादेशापत्तिःयोगविभा
 गातुल्यजज्याचित्येकोयोगःपूर्वेणप्राप्तेर्नियमार्थः एवमेत्यान्तादेशस्त
 हिंक्षिप्तंरेवततःशक्यार्थे,क्षिप्तोः शक्यार्थएवतेनाहोद्यार्थेक्षेयंपापनि
 त्यादीनदोषः । नचक्षिप्तोरितिसजातीयापेक्षत्वादेकारांशोर्नियमेप्यै
 कारांशेनियमाभावाद्वायमिच्छतिरैयतीत्यत्रयान्तापत्तिःरायिच्छान्दस
 इतिभाष्योक्तेश्छन्दसिदृष्टानुविधित्वेनरूपान्तरानापादनात् । यादौ
 प्रत्ययरैशब्दश्छन्दसिवर्ततइतिकैयटःएतत्सर्वस्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्ये
 स्पष्टमितिचेत्एवंतर्हिवाचित्तिकएवप्रश्नेषवचित इत्यजिप्रेत्याहृक्कारा
 दिति । अन्येतुच्छान्दसत्वान्नलोपोगव्यूतौछन्दसिदृष्टानुविधायित्वे
 नरूपान्तरानापादनात् । अध्वपरिमाणेपिसंज्ञाशब्दत्वान्नलोपःसंज्ञा
 त्वजङ्गापत्तेः । अतएवपरधुनाथशब्दादौपूर्वपदात्संज्ञायामितिनित्यण
 त्वाभावः । अतएवभजोऽसंज्ञायामितिदृतीयेभाष्येऽसंज्ञायामभिधेया
 यामितिनार्थः किंतर्हितत्कार्यंविशिष्टत्वेनचेत्संज्ञागम्यतेइत्युक्तम् ।
 ननुसर्वादीनीतिसूत्रेसर्वनामानित्यत्रणत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यनिपात
 नात् णत्वाभावइत्युक्तंभाष्येतत्रतवमते पूर्वोत्तरपक्षयोर्निदलत्वाप
 त्तिःसंज्ञाशब्दत्वेनैयतदज्ञावादितिचेन । आधुनिकविनियोगस्थलंशा
 स्त्रान्तुगतस्यैवविनियोगवचितोऽनुशास्त्रविरुद्धस्येत्याशयात् । सर्वना
 मानीतित्वाधुनिकोविनियोगः अतएवमहत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयो
 जनमित्यग्रिमंभाष्यंसंगच्छते अनादिविनियुक्तस्थलेन्यथाविनियुक्ता
 नामैवसाधुत्वंयथारधुनाथशब्दादावितिदिक् । नन्वेवमपिमोराजि
 समःक्वावित्यादीनावैयर्थ्यापत्तिःसन्नाहितराजविशेषस्यसंज्ञात्वेना
 नुस्वाराभावस्यवक्तुंशक्यत्वादितिचेन । तस्यसंज्ञात्वस्यप्राप्ताणिकैर

नुक्तेः । संज्ञाया एकनिवेशिनीत्वे न वाक्यार्थसाक्षात्त्वमित्याद्याभियुक्त
 प्रयोगानापत्तेश्च । अतएव तत्र संज्ञापदानुपादानाच्च न खमुखात्संज्ञायां
 नित्यादेरपिसामर्थ्यादुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतायावक्तुं शक्यत्वाच्च । अप्र
 मितस्य तु वकार प्रश्ने षस्योक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वरूपफलकत्वनस्य नि
 रफलत्वाच्च । एतेन न खमुखादित्यादेर्वैयर्थ्यादुक्तकल्पनानयुक्तमित्यन्तो
 क्तमपास्तम् । वस्तुगत्याशास्त्रव्यापारपूर्वकप्रयोगस्यैवाभ्युदयहेतुना
 त्रापितव्यापारकल्पनं संज्ञाशब्देऽप्युचितमेवेति मूलाशय इत्याहुः । तन्निमि
 त्तस्यैवेति किमिति । पूर्ववत्सिद्धावस्य नियमार्थत्वेनैव एवकारेण लब्धे तद्ग
 हणस्य स्पष्टतोवधारणार्थत्वात्तच्छब्दपरामृष्ट्यादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव च
 तर्हि धातोरेवेति सूत्रार्थवारणाद्वाज्रव्य इत्यस्योपपत्तावपिलब्धमित्या
 देः पूर्वपक्षे न निष्पत्तेः सूत्रमेव किमर्थम् इति पयं नु योक्तुं राशयः । उत्तरमा
 ह । औपत इति । आहुपूर्वादेजः कर्मणि लङि यजादित्वात्सं प्रसारणे
 ऽकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घे आहुः सहाद्गुणचकृतेवान्तादेशः पत्तिः । अ
 थ पूर्वन्धातुस्साधनेन युज्यत इति भाष्यसिद्धान्तपक्षेऽप्युपसर्गनिमित्तकार्यं
 मुपसर्गार्थाश्रितं तदन्तरङ्गविशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात् । यच्च न तथा भूतं
 तत्र पूर्वगतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अतएव प्रेङ् इत्यत्र गुणो बहि
 रङ्ग इति न धातुलोपसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । तथा चान्धातूपसर्गकार्यं
 स्पृगुणस्य बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गेवान्तादेशे ऽसिद्धत्वात् नोक्तदोषावकाश इत्य
 परितोषादाह । औपत इति । ननु नाजानन्तर्यं इति निषेधादस्तु पूर्वोक्त
 मपि प्रत्युदाहरणमिति चेन्न यत्र कार्यविधावानन्तर्येणाचोराश्रयगतत्रैव
 परिभाषोपस्थितेः । यथाक्षद्वयः तत्र हीकोणयचीति वचनादिगचोराश्रय
 ण निहतुनतयेति दिक् । एवञ्चैवमेव प्रत्युदाहरणम्, अत्रापि वैजः कर्मणि
 लङि यकिसम्प्रसारणे दीर्घे आटाः सहाटश्चेति वृद्धौवान्तापत्तिः । न ह्यत्र
 धातूपसर्गकार्यमस्ति येनासिद्धत्वं स्यादिति भावः । लोपः शाकल्यस्येति
 लोपस्योत्थानप्रसङ्गोपात्तरस्योत्थानेन कार्यप्रसङ्गमाह । कानि सन्ती
 ती । अयम्भावः । अस्ति तावत्सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्र तत्रोपनिबद्धं पक्षद्वयं प
 दसंस्कारो वाक्यसंस्कारश्चेति । तत्र परस्परनिरपेक्षाणि पदानि संस्क्रि

यन्तेसाधुत्वेनान्वाख्यायन्तेयत्रतिबाहुलकादधिकरणेचञ् । अतएव
युष्मद्युपपदेइत्यादीनिनिवहन्ते । तदुक्तं संस्कृत्यसंस्कृत्यपदान्युत्स
ज्यन्ते तेषांचयथेष्टमजिसंबंधोभवत्याहरपात्रपात्रमाहरेतिवृद्धिरादैच्
सूत्रेभाष्ये । वाक्यसंस्कारस्तुवाक्यात्सुमिडन्तचयद्रूपदादौनिसं
स्क्रियन्ते यत्रतितथोक्तः । यद्यपिवाक्यमरुण्डनिरवयवंततएवार्थप्र
तीतेर्लोकेतस्यैवव्यवहाराच्चतथाप्यन्वाख्यानलाघवायतत्रावयवंकल्प
यित्वाशब्दसंफलीक्रियतइत्यन्यत्रविस्तरः । तदप्युक्तम् । वाक्यादु
इत्यपदान्वाख्यायन्त इतिभाष्येतथ चाद्यपक्केकानिसन्तीत्यनपो स्वा
यंक्यनिष्पन्नत्वाद्वःपरस्मिन्नित्यस्यप्रवृत्तं नचोद्यावसरः किन्तुवाक्य
संस्कारेकानिसन्तीनिवाक्येप्रक्रियाक्रमेणकिमृशब्दं। त्वरंजस्तदुत्तरासधा
तोः भौतिकिमः कादेशोजशः श्यादेशेनुमिदीर्घेअसुधातोश्चनसोरलो
पेभान्तइत्यन्तादेशेचाचः परस्मिन्नित्यनेनपरस्मिन्नित्तकालोपः स्या
निवत्स्थानिभूतादकारात्पूर्वत्वेनदृष्टस्यनकारोत्तरीयेकारस्ययण्कूपेवि
धौकर्तव्ये स्थानिवद्भावादस्तिचोद्यावसरः । नचात्रापिपक्केविनिगम
नाविरहाज्ञावत्सन्तीतिसाधयित्वाकानीतिनिष्पादनेदोषाभाव इति
वाच्यम् । अन्तरंगबहिरंगयोरन्तरङ्गबलवदितिज्ञापयिष्यमाणपरि
भाषयात्र पूर्वोपस्थितनिमित्तत्वरूपनन्तरंगमादायान्तरङ्गाणांस्प्रथमंप्र
वृत्तिरितिकानीत्यस्यैवतावत्साधनीयत्वात् । पदांतविधाविति । पदस्य
चरमावयवेविधावित्यर्थः । तन्निषेधादिति । नपदान्त्येति सूत्रेण स्या
निवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । नचतस्मिन्प्रतिषेधेपिबहिरङ्गपरिज्ञापयालो
पस्यासिद्धत्वेनयणादिकंदुर्वारम् । पदद्वयापेक्षत्वेनयणादेरेवबहिरङ्ग
त्वात्तज्ज्ञानान्तर्येवहिङ्गुप्रबलृप्तिरितिनिषेधाच्चेतिदिक्। ननुरपरइत्युक्ते
रप्रत्याहारेणलपरश्चेतिवचनेनवारेफलकारयोर्बोधेऋकारलृकारयोःप्र
माणतद्व्यान्तव्याप्तसंकर्षस्यादतआह । तत्रान्तरतस्यादिति। स्थानतइ
तिभावारोपशिरस्कस्यारित्यस्यरेफद्वाराऋकारेणमूर्द्धादिस्थानत्वात् ।
अयंभावः। उरणसूत्रेषष्ठीस्थानेस्थानेन्तरेतिसूत्राभ्यांस्थानेशब्दद्वयमनुब्र
तंतै, तत्रैकस्यानुवादेपिस्थानसंबधलाभां द्वितीयस्यलक्षण्याप्रसंगावस्था

कालबोधश्चप्रयोजनरतेनगुणवृद्धयोः प्राप्त्यवस्थायानेवागोरपरारसस्प
 जो इतिप्रमाणतोन्तरतमावेडैचौवाधित्वास्यानतांशवज्जवतीतितद।
 ह । कृष्णद्विंदिरित्यत्रारिति । नचैवंकर्तव्यादावनेकाल्प्यात्सर्वादेश
 प्रसङ्गः । ऋस्यानित्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्वरपरत्वस्यसर्वादेशतानपादा
 नादुपजीव्यविरोधात् । तदुक्तंस्थानेन्तरतमसूत्रेवार्तिक कृतासर्वादे
 शप्रसंगस्त्वेनेकाल्पत्वात् । नचानेकाल्पत्वस्यनदाश्रयत्वादादेसेनाविधा
 त इति । नचक्रियतेइत्यादौरिडादिषण्णपरः कुतोनेतिवाच्यम् ।
 अनादेशत्वात् । आदेशत्वंहिममुदायेविश्रान्तम् । नन्वेवंकृष्णद्विं
 रित्यादौ पूर्वपरसमुदायस्यस्थानित्वेनऋकारस्यैवस्थानित्वाभावाद्रप
 रत्वन्नस्यादितिचेन्न पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्द्देशनसहितयोरवयव
 योरेवस्थानित्वात् । तदुक्तंजार्ण्योद्युभयोस्थानेनैवतिलभतेऽसाव
 व्यतरतोव्यपदेशमिति, अतएवजिह्वादिष्विवद्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशी
 माभूतामिन्येकग्रहणम् । गृहइत्यादंविधेयबाधकत्वनतत्रैकत्वसंख्याया
 विवक्षणेनोजयोः पूर्वपरयोरेकतयैवविधेयान्वयेऽनयोःपूलयोःकटकु
 विंत्यादिविबोभयसंबन्धेकविधेयस्यप्रतीतिरेकग्रहणंसंष्टार्थमित्यन्यतंत
 त् । नचसर्तत्रविधावादेशानेवरलपरान्विधायेदंसूत्रंसुत्यजमितिवाच्य
 म्प्रापञ्चपृथामीत्भृजमिदित्यादौदोषापत्तिरितिसंक्षेपः । परस्मादप्य
 पवादस्यप्रबलत्वद्वद्विरेववापिकातत्रापवादविषयबाध्यविशेषचिन्ता
 पक्षमूलकंन्यायमाह । पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादाद्यनन्तरान्विधीन्वा
 धन्तेनोत्तरानितिन्यायः । प्राग्वर्त्तिनीपवादाइत्यर्थः । एतरसंबन्धुपवाद
 यिष्यते । एत्येध, एहिपर, ओमाङोरितिपाठक्रमः । अव्यवहितोत्तर
 वर्त्तिनएडिगरूपस्यैवबाधिका वृद्धिनंत्वन्तरालवर्त्तिनओमाङोरित्य
 स्यजवति । अपवादस्यावश्यं स्वपरस्मिन्नानोयेप्रथमीपस्थितानन्तर
 बाधेनाकाङ्क्षानि वृत्तेश्चरितार्थ्यं पश्चादुपस्थितान्तरालबाधेमानाभा
 वादाकांक्षाशान्तेः सकृदुपस्थितयेविप्रतिषेधशास्त्राबाधनेपिपुनरुपस्थि
 तयेतद्बाधेबीजाभावाच्चेतिभावः । असाधुरेवेति । वृद्धिप्रयुक्तोयंप्रयो
 गोपपाठ इत्यर्थः । आङिणोरेकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावत्वेनाङिविप्र

तिषेधसूत्र प्रावल्यादोभाङ्कोश्चेत्यनेनोपैतीत्यत्रलब्धावकाशवद्देवाद्या
 दितिजावः । ननुप्रौढ इत्यत्रेवप्रौढवानित्यत्रापिबुद्धिप्राप्तेत्यत आह ।
 अर्थवदिति । विशिष्टरूपोपादाने । उपस्थितस्यार्थस्यशब्दप्रतिविशे
 षणतयान्वयसंभवेतत्प्रागेमानाभावोऽस्याः परिभाषायामूलम् । किञ्च
 स्वरूपमितिसूत्रेस्वशब्देनात्मीयवाचिनार्थगुह्यतेरूपशब्देनस्वरूपन्ते
 नतदुभयंशब्दस्यसंज्ञीतिसूत्रार्थः तत्रार्थो नविज्ञोऽर्थेशास्त्रीयकार्या
 संज्ञवात्किन्तुशब्दस्यविशेषणम् । एवञ्चाथंविशिष्टशब्दः संज्ञीतिफ
 लितंतेनेषापरिभाषानिष्पत्तेरितिभाष्येसमाख्यातम् । कुत्रचिदर्थस्यशब्दो
 विशेषणमित्यादिकसंवादिचिन्तामणौव्यक्तम् । प्रकृतेचाथैवज्ञायास्स
 मुदायैव्यासक्तत्वादूढत्रत एकदेशस्योढस्याऽनर्थकत्वादययवस्याथंवा
 चकत्वाज्जावान्नात्रबुद्धेः प्राप्तिरितिभावः । केचित्तुप्रादूहेतिविधेः पदवि
 धित्वेनसमर्थः पदविधिरित्यस्यावश्यमुपस्थितौप्रशब्दद्योत्यार्थान्वि
 ताथंकेषूढादिषुबुद्धौनिर्व्यूढायामुत्तरपदाक्षेपेसतिक्तवत्त्वन्तैकदेशोढश
 ब्देपरेबुद्धेः प्राप्तिरेवनास्तीतिनार्थोऽर्थवत्परिभाषासंचारेणसंचारितव्य
 श्चावश्यपुनःसमर्थः पदविधिरुत्तरपदाक्षेपश्चात्रअन्यथोढश्चघटश्चोढघटौ
 प्रकृष्टाबूढघटौप्रौढघटावित्यत्रऊढशब्दरूपद्वंद्वेनसहसामर्थ्यतदवयवे
 नसहसामर्थ्यस्यनिष्प्रयूहत्वात्ऊढशब्दशक्यार्थवत्त्वाच्च । अथवासत्यप्यु
 त्तरपदाक्षेपेयदिकस्यचिन्नामोढ इतिक्रियतेतदातस्मिन्नुत्तरपदेप्रौढइ
 त्यत्रातिप्रसङ्गवारणायप्रसिद्धप्रसिद्धिनिबन्धनगौणमुत्पन्न्यायोऽनुस
 रणीयस्त्वचार्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्यधीनइत्यजिप्रायकस्तत्संचारोऽस्तिव
 त्प्राहुः । ननुरपरश्रुतेरन्यत्रचरितार्थत्वादुपाच्छंतीत्यादावेकादेशस्थले
 विसर्गस्यादत आह । अन्तवद्भावेनेति । मानमाह । निर्देशादिति । नचकर्त
 रिषर्षीत्यादौगुणस्यपदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनवहिरंगासिद्धत्वाद्दे
 फाज्जावान्विसर्ग इतिवाच्यम् । गुणस्येवविसर्गस्यापिरेफकारात्मकव
 र्णद्वयाश्रितत्वेनवहिरंगत्वात् । परनिमित्तकत्वंतूभयोस्समम् । उ
 रगुरपरइत्रभाष्येतुरेफस्यपूर्वातवत्त्वैविसर्जनीय प्रतिषेधोवक्तव्योना
 कल्पिनाकुंटाद्यर्थमित्यपूर्ववचनमेवारब्धमितिदिक् । उपसर्गोऽथेति ।

यं विनायस्यानुपपत्तिरसतेनाक्षिप्यते यथाकृतिः पदार्थ इति दर्शने घटमा
 नयेत्युक्ते जातेर मूर्तत्वादानयनानुपपत्त्या जातिर्व्यक्तिमाक्षिपति । त
 थोपसर्गसंज्ञायाः क्रियामन्तरानुपपन्नत्वादुपसर्गः क्रियामाक्षेपयति सा
 चधात्वर्थस्तस्य चाक्षेपासंभवात्तद्वाचिनश्चाक्षेपः फलतीत्यभिप्रेत्याह ।
 धातोरिति । पुनर्वृद्धीति । तत्सामर्थ्याद्दृष्टिरेव न कदापि तदभाव इति फ
 लितार्थः । ननुपसर्गेणाक्षिप्ते पितस्मिन्प्रगतऋद्धः प्रवृद्धस्यादौ प्रस्योपस
 र्गत्वादृद्धस्य ऋकारादिधातुप्रभवत्वाच्च वृद्धेः प्रामौ तन्निवारणा योपसर्गता
 प्रयोजकधातुत्वलाजार्थे धातुग्रहणमस्तु कथमन्यथेति चेन्न, यत्क्रिया
 युक्ताः प्रादय इतं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इत्युपसर्गात्सुनोतीत्यत्राह
 नेभाष्योक्त्यैव समाधानात् । ज्ञापितश्चायमर्थः उपसर्गाः क्रियायोग
 इति सूत्रस्य योगग्रहणेन, अन्यथा तृतीयांतेन समस्यन्तेन वा क्रियापदेन
 तदर्थे सिद्धे तद्वै यथ्यं नैव । पाक्षिकोपीति । ऋत्यक इत्यस्य विकल्पप्रा
 प्तिकत्वात्तदजावे यथा श्रुतं नैव सिद्धे र्योगविभागस्य पाक्षिकानिष्ट वृत्त्या
 जाववारणफलकत्वादिति भावः । ननु नमाङ्घ्र्योग इत्यत्र भाष्ये ऽटश्चेति
 सूत्रयित्वा ऽस्वपोहसंनित्यत्र वृद्धिमासंख्यधातावित्यपकृष्य समाहितत्वे
 न धातावित्यस्य चरिताभ्यां द्योगविभागे मानाभाव इति चेन्न । पूर्वत्र कर्त
 र्ये अत्र करणात् अतएव धातावित्युभयोः शेष इत्युक्तं भाष्यकृता, कंचित्त्वा
 क्षिप्ते नैव सिद्धे ऽतिरिच्यमानधातुपदेनोपसर्गा वयवाकाराद्वात्वं वय
 वऋकारे परेतयोः पूर्वपरयोर्बृद्धिरेवेत्युचितार्थः संपद्यते, तधाचैवं री
 त्या पाक्षिकप्रकृतिजाववारणे सिद्धे नार्थो गौरवग्रस्तेन योगविभागे नेत्या
 हुः । ननु सूत्रे उपसर्गपदं विसृज्य गतेरिति कुतो नोक्तं लाघवात् नैवम् ।
 अचर्द्धतीत्यादौ वृत्त्यापत्तेः अच्छगत्यर्थवदेष्विति गतिसंज्ञात्वात् ।
 वाक्यभेदेनेति । एकवाक्यत्वे हि प्रेजत इत्याद्यसङ्गत्यापत्तेरिति
 भावः । सुध्याताविति । सुबन्तप्रकृतिके धातावेडादौ पररूपं वा
 स्यात्तदभावे उत्सर्गसूत्रेण वृद्धिरिति द्वितीयवाक्यार्थः । अत्र वदन्ति ।
 एक्येडिति सूत्रयित्ये परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूपग्रहणन्तु स्पष्टार्थं
 न् । अत्रिपूर्वं इति पदेडिपर इत्येव सिद्धेरिति । अचिकिञिति ।

अत्रभलोऽसावर्ण्यनिषेधादकस्सवर्णोऽग्रेवमविध्यतीतिप्रश्नः । अनिष्प्र
 त्तेति । नाश्रमलावितिसूत्रविषयनिर्णयेऽपवादविषयपरिहारेणतत्तद्व
 र्णीयसवर्णपदवाच्यत्वनिर्णयोत्तरंतावताग्रहणस्यग्रहणकशास्त्रेयबोध्य
 तया निषेधबोधकालंग्रहणकशास्त्रस्यतावद्ग्रहणबोधकत्वासिद्धिरित्य
 थः । अत्रवक्तव्यमुक्तं प्राङ्मनविस्मरणीयम् । अकोकिदीर्घइत्येवमुच्य
 मिति । दध्यन्त्रेत्यादीययासंख्यविज्ञानेनातिप्रसङ्गभङ्गाद्दोषलृकारइत्य
 त्रपिऋकारलृकारयोःसावर्ण्यादुपपत्तेरीकारशकारयोःसतिसावर्ण्येऽ
 चीत्यनुवृत्तिमन्तरापीष्टसिद्धेर्लोपवाच्चेत्याशयः । ननुयथान्यासेसूत्रान्तः
 कोटिनिविष्टसवर्णपदमपिमवाहिकद्वयेनुवर्त्यमेवंसतितत्रैवतत्करणं
 विपरीतगौरवापक्षिरितिचेत् । वचनद्वयविधेयमकस्सवर्णइत्यनेनैवनि
 ष्याद्यतस्यनुत्यास्यसूत्रेभाष्यकृताप्रत्याख्यानात् । तथाअकइतिसूत्रेणैव
 ऋकारद्वयस्यस्थानंरेफद्वयवत्तारूपगुणान्त्येणकदाचिद्रेफद्वयगभंस्यवि
 वृतत्वान्त्येणकदाचिद्विवृतस्यलृकारेलकारवत्तान्त्येणकदाचिद्विलका
 रस्यकदाचिद्विवृतत्वसाम्येनरेफवतासाम्येनचतादृशस्यऋकारस्यसि
 द्धाविकल्पफलसिद्धेः, कैयटेचस्पष्टतरमिदम् । ननुगोअग्रमित्यादावि
 वपत्तेप्रकृतिभावोदुर्वारअतआह । व्यवस्थितविभाषयेति । विगताव
 स्याविकल्परूपपाजातास्यांसाचासौविभाषाचतयानैमित्तिकप्रवृत्त्येत्य
 थः । विभाषारूपेविकल्पेविधिनिषेधरूपांशद्वयंसामान्येनोपस्थितम
 त्रविशेषविधिरूपाव्यवस्थिताक्वचित्तुनिषेधरूपोव्यवस्थिता, तथाचमू
 लेवक्ष्यतिकषिन्नपापंजितिवेशइत्यादि । गवाहइति । गवांकिरणा
 नामक्षीर्वेत्यक्षीऽदृशंनादित्यच् पुंस्त्वंलोकात् वातायनेऽयंरुढः ।
 नन्वेवंरीत्यागवेन्द्रइति सिद्धेइन्द्रेचंति व्ययंस्नैवम् भाष्योक्तातिरि
 क्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वं ज्ञापनायन्तस्तत्त्वात् । अ
 ग्नीत्प्रेषणेपरस्यचेति सूत्रेणाग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्र प्राप्तमुतत्वव्यावृ
 त्त्यर्थेत्तन्नबहुलग्रहणस्यवार्तिक कृताकृतस्यप्रत्याख्यानायविभाषापृष्ठ
 प्रतिवचनेहेरिति सूत्रेविभाषतियोगविभागं कुर्वताभाष्यकृतैतस्यावि
 भाषायाः व्यवस्थितविभाषात्वध्वननात् । देवत्रातो गलोग्राहइति

योगेचसद्विधिः । निश्चयेनविभाष्यन्तेगवाक्षः शंसितव्रतमितिवा
 च्छोरिति सूत्रेभाष्येस्पष्टम् । कृतेऽवड्विषयिजापत परिभाषाया अनि
 त्यत्वात्सवर्णंदीर्घइतिकेचित् विभाषानुवृत्तेःस्फोटायनपदमदृष्टार्थम् ।
 अगितिसूत्रयितव्यं अवङ्गग्रहणमदृष्टार्थं मेवेत्याहुः । नित्यग्रहणंकि
 मिति । यद्यपिसूतप्रगृह्याइति सूत्रान्तः कोटिनिधिष्टु तादिज्ञानाय
 तत्तत्संज्ञाबोधकसूत्रपाठानन्तरं तेतिसूत्रेपठितव्येतदलेखनेन प्राची
 नपठितेन्द्रं चनित्यमिति न्यासेनित्यमित्यस्य प्रामादिकत्वकथनाजि
 र्यमित्यस्यानुवृत्त्यभावस्तथापिबिकल्पनिवृत्त्यैवनित्यत्वलाभो भविष्य
 तीति प्रष्टुर्भावः । माभूदिति । हरीइशावित्यत्रसूतप्रगृह्याइतिसा
 धकाशम् । चक्रिअन्नत्यादाविकोसवर्णइति लब्ध्यावसरम् । हरीइता
 वित्यादौविप्रतिषेधेनपरत्वाद्ग्रस्व समुचितएवस्यादिति विकल्पोदो
 षः । नित्यग्रहणेनतुसामर्थ्यात्परमपिवाध्यतइतिभावः । नचप्रकृति
 भावेकर्तव्येष्टु तस्यासिद्धत्वंशङ्कम् । सूतमनूद्यप्रकृतिभाव विधानसा
 मर्थ्यात् । नन्वचीत्यनुवृत्तेऽजग्रहणं सूत्रेसूत्यजम् । सामर्थ्यात्प्रत्यास
 त्यायस्मिन्नाधिप्रकृतिजावस्तर्जनिमित्तकार्यस्यैवतेनाभावइत्यर्थसंपाद
 नेनजानुअस्यरुजतीत्युजः प्रगृह्यत्वेपिजान् अस्येति सवर्णं दीर्घरूपसं
 धिफलकत्वाद्दोषः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेवेति । चकारेणप्रकृत्यनु
 कृत्यतेइति भाष्यम् । चकारखंडनपरभाष्यस्यायंभावः तेनप्रकृतिभावानु
 कषणोपिचानुकृष्टंनोत्तरत्रेतिपरिभाषयाचकारेणानुकृष्टत्वेनप्रकृति भा
 वस्य ऋत्यकइत्यत्रसंबन्धाभावेनतद्वाक्यार्थासामञ्जस्येनतदर्थंह्रस्व वि
 धानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वाच्चकारोव्यर्थइति । उक्तपरिभाषायां ज्ञाप
 कंतुस्वादुमिणमुलित्यतोणमुल्यनुवर्तमाने ऽव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेक
 जः क्ताणमुलावितिसूत्रेणमुल् ग्रहणम् । अन्यथाक्ताचेतिवदेत् । त
 द्विउत्तरत्रतिर्यच्यपवर्गेइत्यादि सूत्रेषुउभयोः संबन्धार्थम् । अतएववदः
 सुपिक्यप्चेति सूत्रेचानुकृष्टस्याचोयदित्यतोयतोभुवोभावे इत्यत्रना
 नुवृत्तिः लुटिचकपइत्यत्र सर्वेचकाराः प्रत्याख्यायन्तेइति जाय्येणवि
 रुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योनिर्वाह इति तदाशयइतिदि

क् । माध्यस्थितमिति । प्रकृतसूत्रपूर्वोक्तोज्ञावः स्थितइत्यर्थः । ननु
 ह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थं चकारोस्तुतेनचक्री अत्रचक्रि अत्रचक्यत्रेतिरू
 पत्रयसिद्धिरितिचेन्न । समुच्चयार्थकत्वेउक्तभाष्यविरोधात् । त्वदुदितरू
 पस्यसंहिताया अविषयैवसिद्धेस्त्यलंजाष्यविरुद्धकल्पनया । च
 क्रयत्रेत्यत्रस्कोरितिकलोपोनस्थानिवद्भावात् । पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदि
 त्यपिनवाच्यम् । तस्यदोषः संयोगादिलोपसत्त्वणत्वेद्वितिनियेषस्यव
 ह्यमाणात्वात् । नस्वकोसवर्णइति सूत्रमस्तुमास्तुऋत्यकइति पृथक्सू
 त्रमितिचेन्न । सवर्णार्थमनिगर्थेचतस्य पृथक् कारणात् । होतृऋकारो
 ब्रह्मऋषिरित्यादावित्याहुः । वक्तिकमिति । अस्तुतइत्युक्तेपिस्तुतइत्य
 स्याध्याहारविधायकमेवास्तुसूत्रलाघवमप्यस्तीतिप्रश्नः । सत्यमित्या
 ह । स्तुतएवनिषिष्येतेति । स्तुतस्यस्थानेऽस्तुतविधानेन विजाती
 यत्वविरोधेनस्तुतोनिवर्तेतेतिभावः । एवञ्चसत्यन्यत्रदोषः स्यादित्या
 ह । प्रगृह्याश्रयेति । एतमग्नीइति वाक्यैकदेशमग्नीइत्यनुकृष्यदूराद्
 धूतइति स्तुतेएकसंज्ञाधिकाराभावादीदूदेद्विवचनमिति प्रगृह्यत्वेस्तुत
 प्रगृह्याइति प्रकृतिज्ञावेसतिस्तुतस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वबुद्धिवत्तद्गतं प्र
 गृह्यत्वंप्रकृतिवदनुकरणमिति वक्ष्यमाणातिदेशादनुकरणेमुलभमनुका
 र्यत्वान्यथैवेतिसिद्धान्ते स्तुतोपिश्रूयते अयम्भावः । वतिप्रत्ययस्सादृश्या
 र्थकः सादृश्यञ्चतङ्गित्वेसतितद्गतभूयोधर्मवत्त्वम् । यथाचन्द्रवन्सु
 खमित्यादौमुखचन्द्रयोर्भिन्नत्वेचन्द्रगताल्हादकत्वंमुखेतया । प्लुतोऽ
 प्लुतवदित्युक्तेतयोर्भिन्नत्वेऽप्लुतगतं संख्यादिरूपकार्येप्लुतेतिदिश्य
 तेनतुप्लुतनिवृत्तिः क्रियतेऽतिदेशानांस्वभावात् अतएवोक्तमप्लुत
 कार्ययणादिकं करोतीतिमूले । अतिदेशाभावेविधायकत्वेस्वीकृतेतु
 प्लुतस्यनिवृत्तिरस्यादिति । अत्रभेदघटितसादृश्यं प्राचामनुरोधेनव्या
 ख्यातंसंतभेदेपिसादृश्यंभवतीति चिन्तामणीनागेशीयेचनिरूपितम्
 नचाग्नीइतीत्यादौप्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वापरत्वादप्लुतवद्भा
 वेयणादिकस्यादितिवाच्यम् । इतिशब्दसापेक्षाप्लुतवद्भावापेक्षयावर्ण
 मात्रापेक्षप्रकृतिज्ञावस्यान्तरङ्गत्वात् । नातिकमिति । एवंसतिगौरव

मितिप्रश्नः । अमुकेऽनेति । अदसश्चात्कृताकघोजसित्यदाद्यत्वेमुत्वे
 जसप्रश्यादेष्टातुणः । असतीति । अयंभावः । इंदूदेदिति सूत्रादी
 दूनावेवानुर्त्तते । एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तत्रोकारानुवृत्तिः
 लीबलीलिङ्गयारमूआसातेइत्यत्र नपुंसकाच्चऔङ्ग्यापइति सूत्राभ्या
 मौकारस्यश्यादेश आद्रुणेएकारान्तत्वात्पूर्वसूत्रेणसिद्धेर्ग्रन्थः । तथापि
 पुंसिमकारात्परौकारान्तस्य संभवात्पूर्वेणाप्राप्ते सतिसफला । अत
 एवमूलैरामरुद्रावित्युक्तम् । अदसोमादितिसूत्रं प्रतिमुखंभीत्वंमा
 सिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् एवञ्चादसोमात्परस्यैकारासंज्ञवादेकारोना
 नुवर्तते तस्मादेकाराननुवृत्तितात्पर्यं ग्रहफलकमेवमाद्ग्रहणम् । अर्थ
 ग्रहणंकिमिति । तदभावेईदूदेद् द्विवचनमितिवदीदूदन्तायासप्तमीत्य
 र्थापत्तावेकादेशस्यपरादिवद्भावेनसप्तमीत्वाद्ययी आसइत्यादवेवस्या
 न्तुगौरी अधिश्रितइत्यादीसप्तम्यालुकापहारात् अत्रापिसवर्णंदीर्घं
 एकादेशइत्युक्तौतुपरत्वादाङ्गत्वादेकादेशवाधित्वाङ्गेराम् आप्नद्याइ
 त्याट्चस्यादितितुनवाच्यम् । ईद्वतीसप्तमी प्रगृह्यम् । अदसः एवद्वि
 वचनमित्येवंसूत्रयित्येगौरवग्रस्तन्यासकरणेन तत्तत्प्रकरणापेक्षयाऽ
 स्यवैजात्यबोधनादूकारांशेत्वदुक्तार्था संभवाद्यप्यादेरनभिधानाच्च । स
 ङ्गाविधौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणंनास्तीति ज्ञापयिष्यमाणपरिभाषा
 याइहा प्रवृत्तिस्तदन्त ग्रहणेसतीदूदंतं सप्तम्यंतं प्रगृह्यसंज्ञमित्यर्थसं
 पत्तौसकललक्ष्यनिर्वाहेनार्थोऽर्थग्रहणेनेति पर्यनुयोज्युराशयः । अत्र
 समाधत्ते । वृत्ताविति । कृतद्वितसमाससमाद्यंतथातुरूपायामित्य
 थः । अर्थान्तरेति । अवयावर्थान्वितसमुदायार्थो पसर्जनइत्यर्थः ।
 उपसंक्रमश्चतदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः । तत्रसमासवृत्तिमुदा
 हरति । वाप्यश्नइति । संज्ञायामिति समासस्सुप्सुपेतिवा, अयंभावः
 वृत्तौतावदेकार्थीजावः स्वीकृतः । समर्थः पदविधिरिति सूत्रात् सच
 विशिष्टविषयकशक्त्यैकोपस्थिति जनकत्वम् राजपुरुषइति वाक्येपृथ
 गर्थानिपदानि राजपुरुषइतिवृत्तावेकार्थानीतिसमर्थं सूत्रभाष्यात् ।
 अन्यएवावयवार्थान्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतितदपेक्षैकार्थीजाव

इति कैयटाञ्चसंसृष्टं समर्थमिति भाष्याञ्चलज्यते । एवञ्चवाप्यञ्चइत्या
दावयववार्थान्वितसमुदायेनवाप्यधिकरणक द्रव्यरूपोऽयं उचित इति
अतिरिच्यमानेनार्थग्रहणेनतु सामर्थ्यादाधेया संसृष्टाधारबोधकत्वरूपं
समञ्जिव्याहृत पदान्तरार्थानन्वयित्वेनोपस्थिति विषयत्वरूपं वासप्त-
म्यर्थपर्यवसन्नत्वं बोध्यते । वाप्यञ्चइत्यत्राधेयमञ्चरूपं द्रव्यतत्रसंसृष्टए
वाधारस्सप्तम्यर्थः । एकार्थीभावस्योक्तत्वादिति न भवति प्रगृह्यसंज्ञा
सोमोगौरीञ्चअधिश्रितइत्यादौ सोमादिराधेयस्तत्रा संसृष्टएवाधिकरण
रूपः सप्तम्यर्थइति सञ्ज्ञाभवति । ननु गौरीपदबोध्यधिकरणत्वस्याधि-
अयणक्रियायां विशेषणतयान्वयः कारकाणां क्रियायामन्वय सिद्धान्ता
त्तत्कुतो नाधेय संसृष्ट आधारइति चेन्न । यस्यावयवार्थस्य समुदाया-
र्थमन्तरानोपस्थितिस्तस्यैवात्रोक्तलक्षणकोटिप्रविष्टएकार्थीभावविषय-
त्वात् । इदं तु अवयवार्थस्य पार्थक्येनाप्युपस्थितिरिति दोषा भावात्
तदुक्तनत्रैव भाष्ये, अर्थग्रहणे क्रियमाणे कस्मादेवात्र न भवति वाप्या-
नञ्चोवाप्यञ्चइति जहृत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहृत्स्वार्थायां दो-
षएव, अजहृत्स्वार्थायामपि न दोषः समुदायार्थो जिधीयतइति अत्र कै-
यटः । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थइति प्रश्नाभिप्रायः । जहृत्स्वार्थेति । समा-
सस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तर पदयोर्वर्णं वदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थोऽत्र नास्तीत्य-
र्थः । समुदायार्थइति । वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमभिधत्ते प्रधानार्थमपी-
ति स्वार्थं संसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात्पांशूदकवत्स्वार्थस्य विवेकान-
वगमात्समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपएवाजिधीयते सप्तम्यर्थग्रहणेन या-
वत्स्वार्थं यावानेवार्थो वाक्ये सप्तम्यस्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उ-
द्भूतस्तस्यैव ग्रहणमिति समासेन भवति प्रगृह्यसंज्ञेति व्याख्यानात्
तत्र वर्णवदानर्थक्यादिति कैयटस्य सञ्ज्ञायामिति समासेरुद्दिशब्दाव-
यवार्थाप्रतीतेरित्यर्थः । अन्यथा सर्वसमासे पूर्वोत्तरपदयोरानर्थक्येऽ-
वयवार्थान्वितेत्याद्युक्तकैयटेन पूर्वोपरविरोधस्यात् अत्राहुः । जहृ-
त्स्वार्थापदेनैकार्थीभावः पदेवर्णवृत्तिपदानामानर्थक्यमितितदर्थः
अजहृत्स्वार्थापदेन व्यपेक्षेति भूषण कटप्रचृतयः । तन्न । एकार्थीभाव

मुपक्रम्य जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थावेतिसमर्थं सूत्रमाख्योक्तं रेकार्थोभा
 वेऽवपक्षद्वयलाभात् तत्रोपसज्जनपदस्यार्थत्यागो न वेति भाष्याशयः ।
 जहत्स्वार्थात्तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनीतिवृद्धं क्तं च सर्वथायं त्यागं पूर्वो
 क्तकैयटविरोधाच्च महाबाहुरित्यादौ महतो नयं कत्वादान्महतइत्या
 त्वानापत्तेश्च तस्माद्दृक्तावयवार्थान्वितं समुदायार्थइति सिद्धमधिकंसं
 वादचिन्तामणाववसंयम् ॥ इति स्वरसंधिः ॥ टोः किमिति । अस्ति ता
 वत्परिभाषा एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिस्तद्वहानिवृत्तिरिति
 तत्र वाशब्दएवकारार्थं परस्परेण न्वितपदायं कपदानां सहैव प्रवृत्तिनि
 वृत्तीति तदर्थः । एवञ्चैतत्प्राग्वातिष्ठुनाष्टुरित्यस्मात्पुनरेत्यनुवर्त्यप
 दान्तादिति समानाधिकरण्येन पञ्चमी कल्प्यते तत्तत्पदान्तात्पकारट
 वर्गास्तोः पुनस्यादित्यथं संपत्तेः सर्पिंष्टममित्यादौ पुत्वप्रतिषेधप्राप्ता
 अपि ह्रस्वात्तादौ तद्धितइत्यनेन जातस्य षस्य भूलाञ्जशो न्तइति जश्त्व
 स्यैव विधानात्तत्कल्प्यनुपपत्तिरिति प्रश्नः । उत्तरयति । सर्पिंष्टममिति ।
 जश्त्वस्मृतिषत्वस्यासिद्धत्वात् जश्त्वाप्रवृत्तेरुक्तरीत्या पुत्वनिषेधापत्तौ
 रूपासिद्धेः । यदितु एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोय ननु वर्ततइति प
 रिभाषान्तरम् । एकदेशोऽस्वरितत्वप्रतिज्ञा बललब्धमिदम् । एकत्रार्थं
 योगस्सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वंद्वनिर्दिष्टयोरिति त
 दर्थइति पक्षात्तिरिति सूत्रे पञ्चमेकैयटः अतएवालुगुत्तरपदे इत्येकयोग
 निर्दिष्टत्वेऽपि अलुगधिकारः प्रागानुक्तः उत्तरपदाधिकारस्तु प्रागङ्ग
 धिकारादिति सङ्गच्छते । किञ्च दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्यादेरि
 त्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तमित्युपपद्यते । स्पष्टञ्चेदन्दा महायने
 ति सूत्रे चतुर्थ्यं प्राप्ये । एवञ्च पुनरेत्येकदेशस्य टोरेवानुवृत्तिः । किञ्च
 पुनरेत्यसमस्तमेव ततोऽपि टोरेवानुवृत्तिः तस्मात्पदान्ताद्वर्गादित्येवा
 र्थस्सम्यक्तः सर्पिंष्टममित्यादौ दोषाज्जाव इत्युच्यते । तदा टोयं हणमह
 ट्ठार्थफलकमेकेत्याहुः । स्थानप्रयत्नाभ्यामिति । अयं भावः । स्थानेन त
 तमचरणपरइति संहितया सूत्रकृतानुक्रान्ते सम्यन्तः प्रथमान्तो वेति
 विचारः । तत्राद्यपक्षे षष्ठीत्यनुवर्तते । अन्तरतमोय आदेशस्य स्थानी

तत्रैवषष्ठीउपसंहृतव्यायत्रैवषष्ठी तत्रादेशइति सूत्रार्थेन प्रकृतिर्निय-
म्यते तथाचवान्तोयीत्यत्रैव इत्यनुवृत्त्यापि आदेशस्यवान्तस्यान्तरतम-
स्थानिनिधो औक्पेषष्ठीउपसंहृतेति तत्रैवादेशोनतुसंपूर्णस्यैवः । अ-
न्त्यपक्षे तु आदेशोन्तरतमो जयतीति सूत्रार्थेना देशोनियम्यते इत्या-
देशनियमपक्षे संपूर्णस्यैवोवान्तापत्तिं दांषात्सप्तम्यन्तपाठएवयुक्तः प्र-
कृतेऽप्यनुनासिकस्यादेशस्यान्तरतमेस्थानिनिधिसति षष्ठ्याउपसंहाराद्रेफ-
स्यानुनासिकणकार प्राप्तिरिति तांभत्वावारयति, रेफेन प्रवर्ततइति ।
जातिपक्षे लक्ष्यत्वजातेरैक्याच्चारितार्थ्याद्विधेरिति जायः । व्यक्तिपक्षे
तुल्यभेदे लक्षणभेदादस्याव्यक्तौ लक्षणस्याच्चारितार्थ्याद्रेफेपि प्रवृ-
त्तिदुर्वारैवेतिलक्ष्यानुरोधाज्जातिपक्षएवाश्रितः । व्यक्तिपक्षेपितादृश-
व्यक्तौचरितार्थस्यैतदव्यक्ति विषयतयोपपन्न एवनेतिदोषाभाइत्या-
हुः । इत्यञ्चसप्तम्यन्तच्छेदपक्षे प्राप्तौसमाधानपरन्तुसपक्षोज्ञाये दूषि-
तएव । तद्यथा । इकोयणचीतियण् इस्वानामेवस्यादत्रपक्षेनतुदीर्घा-
णाम् । आदेशस्याहंनान्निकस्ययणोन्तरतमः स्थानीसन्निकटत्वात्मात्रि-
को इस्वएवेतितत्रैव षष्ठ्याउपसंहारात् वान्तोयीत्यत्रोक्तो दोषोवा-
न्तग्रहणदूषणेनैवाहुतः । दूषणप्रकारश्चोक्तः प्राकृतविस्मर्तव्यः । त-
स्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्यपरस्सवर्णानुनासिको भव-
तीति सूत्रार्थो रचनीयः । एवञ्चयन्तर्गतरेफस्य सवर्णाभावात्प्रकृता-
नुपपत्तिः तदुक्तरेफेनानासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधोवक्तव्यो नवक्त-
व्यः रेफोऽक्षणांसवर्णानसन्तीति हयवरट् सूत्रेभाष्ये । ननुसवर्णाभावे
पिरेफएवानुनासिकोस्तुनैवम् उक्तसूत्रार्थादितिदिक् । दकारनिपात-
नादिति । तत्रप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यपाठादिति मतेनेतिजायः । के-
चित्तुयचिभन्तसौमत्वर्थे इति संहितापाठेतकारात्पूर्वत्रदकार प्रक्षेपेण
जत्वात्तानुनासिकः द्विवचनन्तुदतयोस्समाहारद्वंद्वोत्तरंसकारेण सहै-
तरेतरयोगादितिनयुक्तम् अल्पाच्त्तरत्वात्सस्य पूर्वनिपातापत्तेः । कि-
न्तुतसयोर्द्वंद्वोत्तरंदकारेण तरेतरयोगादिति । नचानुनासिक प्रवृत्तीक-
षन्तत्वाभावेनभूवइति वकाराभावाद्गुणेपाठानर्थक्यादेवसमाधेयम् अ-

नुनासिकविधेरसिद्धत्वेन भवत्त्वा न पायादित्याहुः । यस्यासिद्धत्वादिति ।
 त्रिपाद्यां परत्वादित्याशयः । एतच्च पाणिन्यनुक्रान्तपाठरीत्याजाप्यक
 र्त्संभवे । अनुस्वारस्य ययि, वापदा, तोहि, उदःस्था, भयोहो, शश्वो
 टीतिषट् लुप्युत्तरं भलांजशु अभ्यासे चर्च, खरिष, वावसाने, अ
 णोप्रगृह्यत्येति पाठे यस्यासिद्धत्वाभावेन चर्त्संभवत्येव । अतएव प्र
 कृतसूत्रे भाष्ये उदः पूर्वत्वे स्कन्दे षष्ठ्यन्तस्युप संख्यानम् । उत्कन्दोरोगश्च
 त्युक्तम् । ननु त्याज्यमित्यादौ कलोकलीति सहापे चर्त्सं चोपपत्तिरिति दं
 सूत्रसेवनिष्प्रयोजनमिति चेत् । सामर्थ्यादेनेन कलादौ प्रत्ययलोपश्च
 ति तदर्थं स्याज्जापनात् उदस्यादित्यनुनिर्दिश्यमान परिज्ञावयानि
 दिश्यमानादेरेव स्यान्निवत्वात्तदोप इत्याहुः । संस्कृतेति । सम्परिभ्या
 मिति करोतेरुट । ननु लोपपक्षे एधित्वेन द्विसकारस्य सिद्धत्वात् स
 नस्सुटीति व्यर्थमत आह । त्रिसकारमपीति । स्फोरितिलोपस्तु न । अ
 स्यासिद्धत्वात् । ननु पुनर्द्वित्वे त्रिसकारसिद्धिर्भवन्, लक्ष्मणस्य सकृदे
 वप्रवृत्तेः तेन सप्तः सुटीति सूत्रेवेति पाठेनैव पक्षे सोऽनुस्वारेण सिद्धिरनु
 नासिकात्पर इति सूत्रं व्यर्थमित्युक्तिर्निरस्ता । नन्वनुस्वारस्यानवृत्तात्क
 थं द्वित्वमत आह अनुस्वारस्येति । अयोगताहानामत्युपसंख्यानं शर्तु
 चेति हयवरद सूत्रे भाष्योक्तं रिति भावः । अकारोपरीति । हकाराद्युपरि पा
 ठे तु पयस्सु इत्यादाविशः ष इत्यादिषत्यादेरापत्तिरिति जाय्याशयः ।
 नचाचत्वे हरिस्मरेत् रामः पातु हरिः करोतीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः त्रि
 पादीत्वे विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेराहवच
 नान्तरेणेति । अथोरहाभ्यामिति यथोभयवृत्त्यनेनेति भावः । अथोणाद
 योऽभ्युत्पन्नानिभ्युत्पन्नानि च प्रातिपदिकानीति तत्र तत्र भाष्योक्तेराह
 भ्युत्पत्तिपङ्कति । पूजोद्भुत्सुनिति भ्युत्पादितस्य पुंसः संयोगान्तलो
 पे विशिष्टभागस्येदमनुकरणं पुम इति । पर्युदासादिति । श्वदुपधस्येति
 सूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययावयवजिज्ञास्येत्यर्थादिति भावः । अभ्युत्पत्ती
 ति । तत्पक्षे प्रकृति प्रत्ययविज्ञागाभावादिति भावः । अयं चातः कृकसी
 ति सिद्धे कंसयह्येन ज्ञाप्यत इति कैयटः । ननु कथमेतत्पक्षोपपत्तिः शा

कृत्युत्पादनाभावात्प्रयोगाणामधर्मजनकत्वेन हेयत्वात्तदुक्तं शास्त्र
 पूर्वके प्रयोगे धर्मोऽन्यदात्वधर्म इति भाष्येनैवम् अबुधबोधनायप्यु
 त्पाद्यमाना अपिठ्यादयो व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यनलभन्त इत्यादेशप्र
 त्यययोरित्यत्राष्टमेकैयटोक्तरीत्याशयेन तथा व्यवहारात् रुढिशब्द इ
 वतत्राप्यवयवसाक्षात्त्वेन व्युत्पादनात् अन्याचार्याजिप्रायेणै तत्पक्ष
 स्यजाप्योक्तावपि पाणिनेर्युत्पत्तिपक्षस्यैवायनेति सूत्रादौभाष्ये सिद्धा
 न्तितत्वाच्चैत्यप्यन्ये । वत्यप्राप्ताविति। एतच्चानुनासिकपक्षेऽयम्अनु
 स्वारविधानेनेदुपपत्त्याभावात्—क—पयोरेवप्राप्तिःकुबोरित्यस्या
 पवादकत्वतत्पक्षलाघावेननेति। येनना प्राप्तादौविधिरारभ्यते सतस्य
 बाधकोभवतीति हिन्यायः येनेतिकर्तरि 'तृतीयाप्राप्तेरितिभावेक्तःन
 न्द्वयं प्रकृत्यर्थंदाढ्यंबोधकम् तेनयत्कर्तृकावश्य प्राप्तावित्यर्थः तद
 प्राप्तिर्योग्यविषये उचारितार्थ्यबाधकत्वेबीजन् तदुक्तंशुपूर्वाःखयइत्य
 त्रभाष्ये । शुपूर्वाइत्येतद्दलादिः शेषस्यबाधकम् कथंविषयभेदेबाधक
 त्वम् इदंतावदयंप्रष्टव्यः यदितन्नोपेतकिमिहस्यात् दलादिःशेषश्चे
 न्ना प्राप्तेस्मिन्नारंभादिदंबाधकं भविष्यतीतिअपवादेवृत्तहन्शब्देन
 रूपयिष्यमाणबाध्यसामान्यचिन्ताबाध्यविशेष चिन्तापक्षौतौचलन्त्यनु
 रोधा व्यावस्थितौ तत्रबाध्यविशेष चिन्तापक्षप्रवृत्त्याह ननुशुर्परइत्य
 स्येति । ननुविसर्जनीयस्यसो ऽशुर्परइत्येव सूत्र्यताम् अशुर्परइतिब
 हुव्रीहिणापर्युदासेनचव्यहितादपिखरवसानयोरिति सूत्राखरीत्यनु
 वृत्तिस्फुकरावाशरीतिसत्वविकल्पात् पक्षेविसर्गं श्रुत्यासहितरूपसि
 द्विः । कुबोरित्यत्रशुर्परइत्यनु वृत्त्यापिदोषाज्जावः । एवञ्जवासःक्षौ
 मन्तितादौकुबोरित्यस्यैवा प्रवृत्तिरितिचेन्न । एवंसति सूत्रेविसर्गाज्जा
 वंकुबोरित्यंतद्विषयेचकारा द्विसर्गलाज्जापत्तेः । ननुवाशरिकुबो
 त्यस्यैवाप्रवृत्तिरिति —क—पौविसर्जनीय इत्यपिन्यासोस्तुनैवम्
 विषयविभागस्यदुर्विज्ञेयत्वापत्तेः बहुलाघवाभावात्प्रतिपत्ति गौरवा
 च्च । ननुशुर्परइत्येतद्विहितविसर्गस्य—क—पौदुर्निवारौ। किञ्चएत
 द्विसर्गस्यैवतौस्याताम् खरवसानयोरितिजातस्यवेतयोरसिद्धत्वात्स

त्वमेवस्यादेवञ्चवासः क्षीमनित्यादौ वसंगतिरिति त्रैकाशर्परे विसर्जनी
 यइति सूत्रं कुर्वोरित्यत्रानुवर्त्यशर्परयोः कुर्वोः (क) पक्षरपवादो वि
 सर्गस्य विसर्गाभवतीति पृथक् वाक्यार्थेन व्याख्याने दोषाभावादिति
 भाष्ये स्पष्टम् । जश्वेनदइति । स्वशब्देऽपपदेऽदोऽदने इत्यस्मात्क
 त्ययेत्तवेति विभक्त्या स्वशब्दस्य पदत्वादाद्यन्तौ टकिताविति तु कोपि
 तदवयवत्वेन पदांतत्वाज्जलाज्जशइति प्रवृत्तेरिति भावः । ननु दीर्घा
 दिति पञ्चमी अवगाच्छेइति सप्तमीश्रुत्या पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्पनेन ह्यस्य
 तु क्षिप्पकारो परिप्रकृतिचकार अवगापह्नेरित्याशयेनाह । दीर्घस्या
 यमिति । ज्ञापकाद्याख्यानाद्वा दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति भावः ।
 इदमेओङ्सूत्रे भाष्येऽपि ध्वनितम् । चेच्छिद्यतेइति । छेचेति सूत्रेऽकार
 उच्चाणार्थान्तुविवक्षित इत्याशयः । नन्वत्रतुको हलादिशेषोऽस्तु मे
 वम् । अस्यासंज्ञा प्रवृत्तिर्कालस्यानिद्वारासाक्षाद्वासन्निहितानां ह
 लाभेव तेन निवृत्तिकरणात् । अतएव नुगतो नुनासिकस्येत्यादि चरि
 तार्थम् । इति हत्सन्धिः ॥ इदुदुपधस्य च प्रत्ययस्येति सूत्रे इदुताषु पधेयस्य
 समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति तथः । सम्भवतिसामानाधिकरण्ये
 वैयधिकरण्यस्याप्याय्यत्वात् । अप्रत्यययो यो विसर्ग इत्यपि न प्रत्ययवि
 सर्गलाभात् अग्निः करोतीत्यादीनस्यानिवृत्त्यावेन लाभः । विसर्ग
 स्य स्थान्यल्लूपरेकद्वि प्रत्ययत्वस्य स्थान्यत्वेन त्वेनानात्वविधापिति
 निषेधात् । तस्मात्सूत्रे प्रत्ययपदं प्रत्ययसंबन्धिपरम् तेनेदुदुप
 धस्य प्रत्ययसंबन्धि भिन्नविसर्गान्तस्य पदस्य षांस्यादिति वर्तुलसूत्रा
 र्थे अलोन्यपरिभाषया तस्य षत्वे निष्कृतम् दुष्कृतमित्यादि सिद्धिः ।
 कविभिः कृतमित्यादौ तु न दोषः भिन्नप्रत्ययत्वेन तद्विन्नविसर्गाभा
 वात् एवरीत्यामातुः कार्यमित्यादावपि दोषाभावाद्भाष्ये मूलैव ज्ञाप
 नंतत्फलं चासंगतमितितु न वाच्यम् । अत्र प्रत्ययत्वाभावात् । तद्यथा
 मातृशब्दान्दसूत्रत उदित्युत्वेरपरत्वेरात्सस्येति लोपरेकस्य विसर्गः तत्र
 सकारसन्निधावकारेणास्ति प्रत्ययत्वम् । प्रत्यय संज्ञायाश्च समुदायनि
 वेशिनीयत्वादिति तदादेशस्यैव प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य प्रत्ययस

म्बन्धित्वाभावः यस्तु तत्त्वे कृते ऽविशष्टस्कारः प्रत्ययसंज्ञकरसलुप्तस्य
 वेतिकैयटः । नचान्तादिबन्धेत्यस्य पूर्वपरस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां व
 र्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशि
 ष्टस्यापीत्यर्थादरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभत्वा देकदेशविकृतमनन्यव
 दिति न्यायेनोरइत्यस्य प्रत्ययतयानदोष इति वाच्यम् । त्रिपाद्या
 असिद्धत्वेन तत्रान्तादिबन्धेत्यस्याप्रवृत्तेः । स्थानिवद्भावेनापिन प्रत्य
 यत्वम् । उपात्तस्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् प्रत्ययसम्बन्धि
 त्वमपिन स्थानिवद्भावस्तथ्यम् । अशास्त्रीयत्वादिति दिक् । अतदुक्तं
 मातुः करोति । अप्रत्ययस्येतिषत्वं प्रसज्येत अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये-
 त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयज्ञायम् । लुप्यते ऽत्र प्रत्ययोरात्स्येति प्र-
 कृतोरण्परसूत्रयोर्भाष्ये । एवञ्चात्र प्रत्ययभित्तविसर्जनीयत्वात्षत्वं
 स्यादितिसकलमभिसंज्ञायाम् । एकादेशेति । तदुक्तम् एवन्तर्हि-
 ञ्चातुष्यत्र ग्रहणं चापक सेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रतिषेधस्य, कथं कत्वा
 चापकं यदयं कत्कादिषु जातुष्यत्र नञ् पठति तच्चापयत्याचार्यम्
 कादेशनिमित्तात्षत्वक्षभवतीति तत्रैव भाष्ये । अत उद्दिश्येकादेश
 विधायकं शास्त्रं तन्निर्धेयं तत्प्रयोजकं यस्य विसर्गस्येत्यर्थः । विसर्गस्यै
 कादेशशास्त्रनिमित्तकं तु एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्यानिकत्वाद्दोषव्य
 म् । पाठादिति । नच षत्वतुकोरभितु इति सूत्रेणैकादेशशास्त्रस्यासिद्ध
 रथात्षत्वाप्राप्तौ तत्र पाठो विध्यर्थ एवास्तु कथं चापनायेति वाच्यम् । ष
 त्वेतुकिचकत्तव्ये पदान्तपदाद्योरेवैकादेशो ऽसिद्ध इति जाय्यसंमतार्थे
 नेकोसिचदित्यादावेकादेशस्यासिद्धत्वा दितिकैयटादयः । ननूक्तज्ञाप
 कान्मातुः कृपेत्यादाविवशकान् हूयन्ती त्यत्रादेशसपदेशइत्यात्वे किपि
 संप्रसारणे संप्रसारणा चेत्येकादेशे हल इति दीर्घशकूक्षित्यत्रापि षत्वा
 नस्यादिति चेन्नैवम् तुल्यजातीयकत्वात् कश्चतुल्यजातीयः कुर्वो
 रिति दिक् । इयवरटसूत्रे जाय्येत् पद्याग्रहणककथ्यते इदुद्भानुपरं
 विसर्जनीयं विशेषयिष्याम इति प्रत्याख्यातं सूत्रस्य सुपद्याग्रहणमित्य
 न्यदेतत् । यद्यपि द्वित्रिभ्यां भुजन्ताभ्यां चतुश्शब्दस्यापि सुजन्तत्वे लब्धे

कृत्वोर्थग्रहणं साहचर्यं नव्यस्थापकं सर्वत्रेत्यर्थं ज्ञापनार्थम् । तेन दीधीवे
 वीटानित्यत्रागमस्येटीग्रहणं ननु चालोरिति ज्ञापनफलं दर्शितं तथा
 पि प्रकृते किमिति पृच्छति । कृत्वोर्थे किमिति । नन्वस्त्वेवं कृत्वोर्थ
 इत्यनेनैव कृत्वोर्थवर्तमानस्ये दुदुपचस्यपदस्यो विसर्गस्तस्य चत्वं
 ति सूत्रार्थे दशकृत्वः करोतीत्यादौ नाति व्याप्तिर्न वाचतु करोतीत्यादा
 व्याप्तिरिति द्विस्त्रिंशच्चतुरिति न कर्तव्यमिति चेन्न । कृत्वोर्थे इत्य
 स्येदुदुपचस्येति सूत्रप्रत्यसिद्धे चतुश्शब्दे नित्येष्वपत्तेः । ननु प्रकरणे
 प्रकरणमसिद्धं ननु योगे योगः । तदुक्तमुपसर्गादसमासे पिणो पदेश
 स्येत्येव त्राष्टमे भाष्ये । समासे पूर्वपदादिनियमान्नाप्राप्ति । असिद्धमुप
 सर्गासुत्वं तस्यासिद्धत्वात्क्रियमो न भविष्यति एवंतर्हि सिद्धे सति यद
 समास ग्रहणं करोति तदज्ञापयत्याचार्यः न योगो योगे सिद्धः किंत
 र्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । एवं च तद्ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न । र
 षाभ्यामित्यत्र समानपदं समानमेव यन्नित्यं पदं तदा ग्राह्यते इति समासे
 नास्य प्रवृत्तिरिति पूर्वपदात्संज्ञायासग इत्यस्य विषयत्वेन समासग्रह
 णस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति कैयटेन तत्पक्षस्य दूषितत्वात् पूर्वप्रासिद्ध
 नित्यत्र पूर्वपदेन प्रकरणं ग्रहणे व्यग्रहित प्रकरण एव जिपाद्या असिद्ध
 त्वं स्यादिति दोषादस्याधिकारत्वे प्रतियोगमुपस्थित्या प्रति सूत्रमसिद्ध
 त्वस्य दुर्वारत्वाच्च । ननु सुच इत्येवास्तु सूत्रम् । पदस्येत्यधिकारात् सुज
 न्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थं संज्ञकेन द्विष्करोतीत्यादौ निष्प्रयूहत्वात् । न
 च परमद्विष्करोतीत्यादौ बत्वानापत्तिः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ज्ञाप
 यिष्यमाणया अवयवस्य सुजन्तत्वेऽपि सतरपदत्वे चापदादिविधाविति
 निषेधेनापदत्वादिति वाच्यम् । अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधेन कचिदुपा
 क्षविशेषासत्त्वेऽपि शब्दरूपविशेषमादाय तदन्तविधिरिति ज्ञापनेन श
 ब्दरूपविशेषमादाय प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धतदन्तार्थकस्य पदवि
 शेषणतया सुजन्तस्येत्यर्थेनादोषात् । एवमेव वनोरच्येत्यादौ इति दि
 क् । तस्मात्सुच इत्येव सूत्रयितुमुचितमिति प्राहुः । चतुष्कपाल इति । चतुर्थे
 कपालेषु संस्कृतव्यर्थे संस्कृतं भज्ना इत्यनेन जातस्याशो द्विगोलुङ्गनपत्यश्च

तिलुक् । चतुश्शब्दस्याव्युत्पन्नत्वादिदुपपद्येत्येति नित्यं षः । अतएव च
 तुष्पाद्भोढजित्यादिनिर्देशसंगतिः । नचह्यवरदसूत्रभाष्येदुपपद्यस्य
 स्ययोविसर्गइतिसूत्रार्थकथनेनकथमत्रप्रवृत्तिः । विसर्गस्यपठामावेनोप
 धात्वासंज्ञवाप्तस्यानिनिमित्तमुपधात्वंग्राह्यमिति भाष्यकर्तुराशयात् ।
 अतएवाष्टमेसमस्तुटीति सूत्रेसंपुंकानामिति वार्तिकेन रुविधानमेवा
 रित्वत्याशङ्क्यनैषं शङ्क्यंपुंस्का मेत्यत्रेदुपपद्येत्येति षत्वंप्राप्नोतीत्युक्तं सं
 गच्छते । नन्विहसामर्थ्यपदस्यैकार्थीजाव प्रसरत्वात्तदेवयुक्तं तथाच
 सर्पिंश्करोतीत्यादौप्रवृत्तेरजावात्सूत्राप्रवृत्ताविदुपपद्येत्येति नित्यषत्व
 प्राप्तिरतश्चाह । इहव्यपेक्षेति । इहैवेत्यर्थः । अतएवोत्तरसूत्रेभाष्ये
 पूर्वयोगेव्यपेक्षासामर्थ्यमनचात्रव्यपेक्षासामर्थ्यं मित्युक्तम् अयंभावः ।
 इहैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणेपरमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावेकार्थीभावः क
 पसमासेष्येतरप्रवृत्त्या विकल्पपापतिः । उत्तरसूत्रान्तः कोट्यानुत्तरपद
 स्येत्यनयानिरयं समासइति कोट्येव्युदासादिति । सामर्थ्यकिमिति ।
 नन्वेतदजावे प्रतियोगित्वेनैकार्थीभाव पर्यवसाने तत्रचोक्तदोष स
 ज्ञावात्प्रज्ञानुपपत्तिः । नचपरस्पराकांक्षारूपा व्यपेक्षाकिमर्थमा श्री
 यतइत्याशयइति वाच्यम् । एतदर्थभावे प्रतियोगित्वेनैकार्थीभा
 वार्थं पर्यवसानेनिरुक्तदोषा तृतीयकोटेश्चाभावात् । नचोत्तरसूत्रे
 कार्थी भाववृत्तिरूपसमास ग्रहणेनैतत्सूत्र विषयतास्वातिरिक्त विष
 यिणीज्ञाप्यतइति व्यपेक्षालक्षणे सामर्थ्यलक्षणे किमर्थतदित्याशय इति
 वाच्यम् । एतत्सूत्रेणसिद्धिमाशङ्क्योत्तरसूत्रवैयर्थ्येतरसामर्थ्यादनयोर्भा
 व्यकैयटयोनिदंलत्वा पत्तेरिदञ्चसमनन्तरमेव दर्शयिष्यतेइति चेत्स
 त्यम् । नायंकिश्चिदोत्रपृच्छायां कृतर्हि जिज्ञासायाम् व्यपेक्षापदेनकी
 दृशोर्थो विवक्षितइति तात्पर्यम् । प्रत्युदाहरणमुखेन ज्ञापयति । ति
 ष्तुसर्पिरिति । तत्रपरस्पराकांक्षारूपोर्थे इति नात्रप्रवृत्तिरितिभावः
 विज्ञक्तः क्रियामन्तरानुत्पदादे कक्रियान्वयेत्यत्रापेक्षाभावादित्यर्थः ।
 वैपरीत्येनान्वयेत्विष्टमेवेति बोध्यमितिदिक् । अनुत्तरपदस्येत्येति
 किमिति । इति शब्दोप्यर्थसमाप्त्यर्थेवा इति शब्दापाठे तु अवयव

द्वारासमुदायस्यसंग्रहः । उभयत्रापि सूत्रे किमर्थमिति प्रश्नः । ज्ञा
 येतुवशिष्टं सूत्रवैयर्थ्यादेराशङ्कनात् । तद्यथा । किमर्थतर्हीदमु
 च्यते । प्रतिषेधार्थंस्तु यत्नोयमनुत्तरपदस्येत्येति इदं व्याचष्टकैयटः ।
 इत्थुसोरसामर्थ्य इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं ग्रहणात् । समासेदु
 दुपधस्येति नित्यं षत्वं सिद्धं तत्किमर्थमिति सूत्रमिति प्रश्नाशयः । उक्त
 रपदस्यस्यसमासेष्वनित्यत्वं सूत्रमित्यर्थ इति तदेव समाधत्ते । पर
 मसर्पिरिति । नित्यग्रहणन्तु न कर्तव्यं समासेदुदुपधस्येति नित्यं षत्वं
 सिद्धेरिति कैयटः । नित्यं समास इत्यनेन निषेधापत्तौ वैयर्थ्यं भाशक्याह ।
 कस्कादिष्विति । ननु तत्र पाठसामर्थ्यादुत्तरपदस्यस्यापि षत्वमस्तु क
 थमन्यार्थेतेति चेन्न । अनुत्तरपदस्यस्येति ग्रहणस्य तज्ज्ञापकभाष्यस्य
 चासंगत्यापत्तेः । असमासे व्यपेक्षा विरहेपीति । तिष्ठतु सर्पिं कुण्डिका
 मानयेत्यादौ नित्यसमासे इत्थुसोरित्यनयोः प्रवृत्तेः षत्वं न स्यादिति
 भावः । व्यपेक्षाया मिति । सुन्दरं सर्पिं कुण्डिकाया इत्यादौ इत्थुसोरि
 ति विकल्पप्राप्तिरिति भावः । • इति विसर्गसन्धिः । • ननु षत्वं स्यासि
 द्धत्वा दुत्वे कृते पितस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्यत आह । य
 त्वस्यापवाद इति । ननु पूर्वत्रासिद्धत्वेनोत्वे कर्तव्ये रुत्वमसिद्धमत आ
 ह । न भवतीति । आश्रयासिद्धेरित्याह । सामर्थ्यादिति । ननुरोः सु
 पीत्यस्यानन्तरम् अतश्चरतीत्येवास्तु सूत्रं नैवम् । सत्त्वस्यासिद्धत्वेनाहु
 ण प्रवृत्त्यनापत्तिरित्याहुः । अशक्तिमिति । अशक्तिरिक्तेयादेशेपि भो
 भगो स्वरवसानयोरुभयोः स्त्रिपादीस्थत्वेऽपि पूर्वस्मृतिपरस्यासिद्धत्वा
 द्विसर्गविधिं प्रतीयत्वविधेरसिद्धत्वा द्विसर्गस्यैवलाजाककुत्राप्यनिष्टं
 मापद्येतेति नार्थोऽश्रयग्रहणेनेति पर्यनुधोक्तुराशयः ॥ सत्यमिति तदा
 शयमनूद्य समाधत्ते । यद्यपीत्यादिना । स्थानिवद्भावेनेति । नचाति
 देशं प्रति विसर्गविधेरसिद्धत्वं शङ्क्यम् । नमुने इत्यत्रनेतियोगविभा
 गेन प्रत्ययः परस्वेति निर्देशैश्च क्वचिन्निपादी पूर्वप्रतिनासिद्धेति ज्ञाप
 नात् । ननुरोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्देकमात्रं विसर्गस्य स्थानीत्यसिद्धत्वे
 नस्यानिवद्भावेन स्यादित्यत आह । न ह्ययमसिद्धिरिति । व्याख्या

नास्समुदायस्योकार विशिष्टरेफस्य स्त्रीकारादितिभावः । यथाऽयं
 हृषसर्व्वइति स्थितेग्रहोलिटिदीर्घं इत्यनेनाकारस्य दीर्घतस्यस्थानि
 वङ्गावेनेटसाश्रित्येष्टं ष्टंटीतिसिष्णोपः क्रियते । तदुक्तं भाष्येविशि
 षोह्येषोऽनलमाश्रयसे इटन्तामेति तस्मादत्रस्थानिवङ्गावेन कृत्वा
 द्यत्वं स्यादित्यश् ग्रहणं स्थितम् । ननग्रहोलिटोत्यत्रदीर्घस्य स्थानिव
 त्वेनेट एवनिर्देशोनत्वच इटइति श्रुत्याचक्षेत्त्यस्याप्रवृत्तेः, अनियमेनि
 यमकारिणीपरिभाषेति न्यायादितिकैयटः । इटइटीत्यत्रापीटत्वेनै
 वनिवेशइतिबाह्वमनलश्रयणंतत्रजाप्यकर्तुः । इहहृषसर्व्वरेफस्यैव
 स्थानिवत्त्वेनवैषम्यान्नजवद्वचनं दृष्टान्ततामभिप्रैति । अनस्त्वधावि
 त्यस्यचस्थान्यत्त्वद्विधर्माश्रयेस्थान्यलसम्बन्धात्त्वद्विधर्माश्रयेचस्थानि,
 वङ्गावेन भवतीति भाष्यसम्मतार्थः । प्रकृतेचस्थान्यलरेफवृत्तिरुत्वं
 स्थानिवङ्गावेनदुर्लभमलं विधित्वात् । तस्माद्यत्रविसर्गस्यस्थानीसमु
 दितोरुत्सम्भवति तादृशमुदाहार्यम् यथायशः सुपयसुहत्यादौ ।
 इहहरोः सुपीत्यनेनरोस्समुदायस्य विसर्गविधानेन रुवृत्तिरुत्त्वस्यास्ति
 धित्वाभावेनस्थानिवत्त्वात्ता भेनयत्वं स्यादित्यश् ग्रहणमिति चे
 त्सत्यम् । रोस्सुपीत्यत्रापिरो रीत्यतोरेफस्यानुवर्तना द्वेफस्यैववि
 सर्गं विधानेनास्तिधित्वादुक्तो दाहरणे समत्वात् । नतूत्तरार्थम् ।
 तदुक्तं जोजगोइत्यत्राष्टमे जाप्येत्तरार्थन्ताङिं अश्वग्रहणं कर्तव्यम् ।
 हलिसर्व्वेषां हल्यशीति यथास्यात् इहनाभूत् वृत्तवयतेर प्रत्ययः वृ
 त्तवकरोतितिचेन्न । नपदान्ताहलोऽणः सन्तीतिलण् सूत्रजाप्येणस
 ह्विरोधात् । किंचवृत्तवृहसतीत्यत्रापिहलि सर्व्वेषामिति लोपेप्राप्ते
 हृदृश प्रयोगस्यानजिधानस्यैव शरणीकरणीयत्वेन सर्व्वत्रेदृशानामन
 जिधानमेव युज्यतेवक्तुम् ॥ किंचहलिसर्व्वेषामित्यत्र वकाराननु वृ
 त्त्वापिगतार्थयितुं शक्यते । व्याख्यातंचभाष्यं कैयटेन । अत्राश्वग्रहणा
 नुरोधेन चैतज्जाप्यकारिणो दाहृतंल ण्सूत्रेतुनपदान्ताहलोऽणस्सती
 त्युक्तमितिअतएवभगवद्भिरुदासीनैरुत्तरार्थतर्हीर्युक्तम् । तस्माद
 श्वग्रहणमदृष्टार्थमूलंतुयथाश्रुतमेवापदेकिसितिगौरवारप्रश्नः । तन्त्रयुत

नितितन्त्रउतम् । एकारस्यायादेशः । उत्तरार्थमिति । तदुक्तमत्र
 भाष्येपदद्वयतिशयभवत्तु कस्मात्तद्वयमिति तत्रयुनम् । लक्षणप्रतिपदो
 क्योरिति । उत्तरार्थतद्भिन्नमाह्रस्वादिभिरुत्पत्तिरित्यादेर्माभूद्
 शिङ्गेनेति । जुवश्चमहाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणेनोक्तपरिभा
 षानित्या । यदित्थितिवदतोमूल कतोप्ययमेवस्वरसस्तेनपदग्रहणमि
 हाथंमपीतिकश्चित् । अत्रादेःपदस्यङ्गमुखेतिभाष्याकरार्थः । ह्रस्वात्प
 रोयोङ्गमत्तदन्तयत्पदमित्यादिके तत्सूत्रार्थेनपरमदशित्वावित्यादाव
 न्तवर्तिविभक्त्यापदत्वान्नुदस्यात् । ननूत्तरपदत्वे चेतिनिषेधहृतिचेन्न
 अपदादावितिपर्युदासेनपदान्तत्वनिमित्तकेविधौ प्रत्ययलक्षणनेति
 नलुप्ततेत्यत्रभाष्यसंसतार्थेनेहाप्रवृत्तेः । किंचयत्रोत्तरपदस्यकार्यित्वं तत्रै
 वतरप्रवृत्तिः । अतएवमाषकुस्रवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीतिप्रतिषे
 धमिद्विरित्यधिकंनानागेशीयेदर्जायिष्यनेचेदंहलान्तनपुंसके । तस्मान्म
 गदूकमुत्थोत्तरार्थपदग्रहणमितिस्थितम् । अणःकिमिति । दीर्घश्रु
 त्याचश्रुतिपरिभाषयाचएवदीर्घाभविष्यतीतिप्रष्टुर्भावः । तदोवृढ
 इति । ऊदित्वेनवेदकत्वाद्यस्यविजाषेतिनेदृढत्वधत्वदुत्वठलोपाः ।
 अकारोनागन्तगंतइतिदीर्घानेतिभावः । अणग्रहणसामर्थ्यादेवा
 त्राणपूर्वगान्यणोक्तरीत्यैवसिद्धेः । अत्रापूर्वैर्गैवव्याख्यानादितितुन
 युक्तम् । व्याख्यानस्यागतिकगतित्वादित्याहुः । ननुपूर्वस्येतिकार्यं
 सप्तमीश्रुत्यैवतस्मिन्नितिपरिभाषो पस्यानादतथाह । पूर्वग्रहणमि
 ति । अस्यसूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थात्वादुत्तरपदस्य योरेवढरेफयोः
 परतोदीर्घविधानस्यादितिभावः । एवंचेदित्याहअजर्घाइति । ग
 धेयङ्लुकिठत्वेऽभ्यासस्यरुगागसेलङ्कः सिपिशब्लुकिण्यूपधगुणेर
 परत्वेइतद्वेतीकारलोपेहलङ्क्यादिलोपेभस्मावेज्जत्वेदक्षेतिरुत्वेअज
 र्घरइतिस्थितेरोरीतिरेफलोपेऽननदीर्घइतिदिक् । मनस्यइत्यादि ।
 हृदिचेतिदेवोहसतीत्यादौसावकाशम् । रोरीतिपुनारमतइत्यादौल
 व्यावसरम् । उत्त्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरनुल्यबलत्वं नविप्रतिषेधशूत्रा
 प्रवृत्तौनिप्रतिपक्षत्वादुत्त्वमेवभवतीत्यर्थः । तदुक्तम् । पूर्वत्रासिद्धे

नास्ति विप्रतिषेधोऽभावाद्दुत्तरस्येति । अकोऽकिमिति । अकचसहित
 योऽशब्दान्तरत्वादेव तत्र नाऽतिप्रसंगः इति प्रश्नः । एषक इति । अको
 रिति निषेध एव तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषाज्ञापय
 तीति समाधानम् । अनञ्जसमास इति किमिति । नञोऽभावाद्यर्थकत्वे
 नाभावे प्रतियोगिनो विशेषणत्वात्पूर्वपदार्थप्रधानेनोपसर्जनत्वात्पदा
 दोनामइत्यस्याप्रवृत्तौ हलङ्घ्यादिलोपस्य भविष्यतीति शङ्कितुराशयः ।
 तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽतौ स्त इत्यत्र द्विवचनादि अत्वं भवतीत्यादौ
 पुरुषव्यवस्थादि च न सिध्येदित्याशयेन समाधत्ते । अस इति । एतद्ग्रहण
 मुत्तरपदार्थप्रधानतां नञ्समासेनापयतीति भावः । अत एवोत्तरपदार्थ
 प्रधानस्तत्पुरुष इति प्रवादोपि सम्पद्यत इति दिक् ॥ इति पञ्चसन्धिः ॥
 अथ पाचकश्रीपगवद्व्यादौ प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञापर्युदा
 सारकतद्वितयोर्ग्रहणमावश्यकं समासेस्वरसन्ध्युत्तरीत्यासमुदायस्या
 यं वत्त्वादर्थवत्सूत्रे शैवसिद्धेर्व्यर्थे तद्ग्रहणमत आह । नियमार्थमिति ।
 ननु राजपुरुष इत्यादावपि प्रत्ययान्तत्वेन निषेधाद्विध्यर्थमेवास्तुकथ
 मेतदिति चेन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषया स्त्रीप्रत्यये ज्ञापयिष्य
 माणयावारणात् । तद्यथा । कते समासे सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति
 सुपो लुगर्थमपेक्षिता प्रातिपदिकसंज्ञा तत्र च पुरुषशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वे
 पिराजपुरुष इति समुदायस्योक्तपरिभाषया प्रत्ययान्तत्वाभावात् । ननु
 राजकुमारीत्यादौ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति वाचनिक्याप्यङ्कः संप्र
 सारणमिति सूत्रे भाष्योक्तपरिभाषया अप्राप्तेर्दोष इति चेन्न, अन्तरङ्गा
 नपि विधीन्वहिरङ्गोलुगवाचत इति हलन्तपुङ्गिङ्गज्ञापयिष्यमाणयाप
 रिभाषयान्तरङ्गहलङ्घ्यादिलोपस्या प्रवृत्तेः श्रूयमाण एव सुपिसमासेन
 तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः प्रातिपदि कसंज्ञाया एकदेशविकृत
 मनन्यवादिति परिभाषयानिर्जरशब्देव क्तव्ययाविभक्तिलुक्पिसुलभ
 त्वात् । ननु चार्थवत्त्वं शक्तिलक्षणाप्यङ्गुनान्य तमसम्बन्धेनार्थबोधक
 त्वमिति स्त्रीकाराच्च शङ्कामित्यादौ तदज्ञात्वात् समासग्रहणं विध्यर्थ
 मिति चेन्मैवम् । तत्रापि बौद्धशक्तिस्त्रीकारस्यान्यत्र प्रपञ्चितत्वात् ।

ननु कृतिमत्प्रातिपदिकमित्येवास्तु सूत्रमिति चेन्न भाष्यशब्दानामप्यव
 श्यंशस्तीस्वीकारेण तत्रापिसंज्ञयासाधुतापत्तेरिति द्वावपि दोषापत्ते
 र्थः । नच कदादिवृत्त्यभिप्रायेण तादृशं सूत्रमास्तामिति चेत् अयमुत्पत्ते
 र्हित्यादावव्योमेः । सनाद्यन्ते ऋद्वोपावाञ्चेतिदिक् । ननु जाण्यकृदभि
 हितप्रत्याहारादतिप्रातिपदिकमिति न्यासस्वीकारेण सुमिहंतमिन्न
 म्प्रातिपदिकसंज्ञास्यादित्यर्थात्समासस्यापि स्यान्मास्ताञ्च नियमसूत्र
 मिति चेन्न । प्रत्येकं वनमित्यादौ षडशदादिमानि षडूपा इति समु
 दायेषु च संज्ञानिरासाय बहुपठवद्वत्याद्यर्थे चार्थसूत्रस्यावश्यक
 रणीयत्वे नियमसूत्रस्यापि करणीयत्वात् । एतेनाह कृतियत्र हन्तेर्लङि न
 लोपवारणायाधातुग्रहणस्यावश्यकत्वे नियमसूत्रस्य लिट्धुगित्याद्यर्थे
 कद्वग्रहणस्यावश्यकत्वात् । काण्डे कुण्डे इत्यादावतिव्याप्तेऽप्येकन्यासो
 नकार्य इति मन्दोक्तमपास्तम् । प्रत्ययलक्षणेन लुप्तमिति हन्तसुबन्तत्वा
 श्रयणेनैवेष्टमिदुधेः । सप्तम्यधिकरणे चेत्यादि निर्देशैर्विभक्त्या देशस्यान्त
 वद्भावात्तन्म्यपगमात्काण्डे इत्यादौ दोषाभाव इति यथान्यास एवात्रापि
 वक्तुं शक्यत्वादितिदिक् । नियमस्वरूपमाह यत्रेति । संचातेऽर्थवति
 पदसमुदाये इत्यर्थः । समासस्य सजातीयस्य नियम इत्याह पूर्वोभागः
 पदमिति । चतुर्विधेऽपि समासे पूर्वनागस्य पदत्वाव्यभिचारादिति भा
 वः । ननु जन्मवानित्यादौ स्वादिष्वसर्वनामेत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वा
 त्संज्ञानापत्तिः । नच तद्वृत्तितान्तत्वात्सिद्धिः । तस्यौपगवमित्यादौ
 यच्चिभमिति पूर्वजागस्य भत्वेन नियमाप्राप्त्या चरितार्थत्वादिति चेन्न ।
 पूर्वनियमेव हस्तु प्रत्ययोनेत्यर्थः पूरणात् । एवमपिराजेयानित्यत्र पूर्व
 भागस्य पदत्वप्युत्तरस्य प्रत्ययत्वान्नियमाप्राप्तेऽस्मिन्मुदायस्य प्रातिपदि
 कत्वं स्यादिति चेन्नैवम् । पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेति व्याख्यात्रा
 तथात्वात् । नचोक्तरीत्यापि पूर्वोभागः पदमिति नियमांशं विनापि
 समीहितसिद्धेस्तदंशो व्यर्थ इति वाच्यम् । बहुपठवद्वत्याद्यर्थमावश्य
 कत्वात्तद्यथा बहुषु विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तसौ लुक्सिति धितः
 सप्रकृते बह्वृकजर्थे नित्यनेन प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्तर्गदा

संवाच्य इत्यर्थः केनपटुपदांतरोकारस्योदात्तत्वसिद्धिः अन्यथाजस
 एवादात्तत्वेअनिष्टापत्तेः। नचतद्धितग्रहणस्य तद्धितविशिष्टपरत्वा
 कदोषइतिशङ्क्यम् । पचतकीत्यादावतिव्याप्तः । ननुवृषण्वसुरीत्यत्र
 वृषण्वस्वस्ययोरिति सूत्रेणपूर्वभागस्यभत्वान्नियमा प्राप्यासंज्ञानापक्षि
 रितिचेन्न । तस्यछान्दसत्वात्तवृषण्वसुवसुइत्यवस्थायामेव प्रातिपदि
 कसंज्ञाप्राप्तेस्तदानीं चवसुशब्दपरत्वाभावेनैवभसंज्ञायाः प्रवृत्तेश्चेतिदि
 क् । नियमफलमाह । वाक्यस्यनेति । गामानयशुक्रांदण्डेनेत्यादौस
 तिप्रातिपदिकत्वेसुपो ऽअवगापक्षिरितिभावः। ननुकृद्ग्रहणेगतिकार
 कपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषयासमासे कथयिष्यमाणायांमूलकेनां
 पदंशंजुक्ते इत्यादिवाक्यस्यस्यादेव संज्ञा। नचभुजिक्रियायां मूलकेने
 त्यस्य करणत्वेनान्वयादुपदशंकुदन्तं प्रतिकारकत्वमेवनास्तीतिप्रमि
 तव्यम् उपदशमित्यत्रकर्मत्वेनाप्यन्वयस्यवक्तुंशक्यत्वात् तत्रचप्रधान
 भुजि क्रियानिरूपितकरणत्वसंज्ञाप्रयुक्तवृत्तौयैवपश्यसुगोधावतीत्या
 दाविवेतिस्पष्टमन्यत्रेतिचेन्नसमासकृतनियमेनपरत्वात्कृदन्तप्रयुक्तका
 र्यबंधनस्याङ्गीकारादितिसन्तोषः । अधिकारसूत्रेऽप्योयंग्रहणमाहेत्य
 त्याक्षिपति । लिङ्गविशिष्टस्यापीति । लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टस्या
 पीतितदर्थः। इयं चपरिजाषायुवाखलतीत्यादिसूत्रेयुव ग्रहणादिभिर्ज्ञा
 पितेति स्पष्टमाकरे । तद्वितोत्पत्तिरिति । अन्यथोभयत्रापिप्रत्ययत्वे
 नोत्पत्तावनियमः स्यादिभावः । ज्यवन्ताह्नद्वितोत्पत्तौ तु आर्यंका
 आर्यिकेतिरूपद्वयसिद्धिस्तद्यथा प्रथमसार्थपदादापिततः स्वार्थिके
 कनिकेऽणइति ब्रह्मत्वसदीचामातस्थानेयक पूर्वायाइत्याकारस्यानि
 काकारस्येत्वविकल्पात् । अन्यथातु प्रत्ययस्यादित्यनेनोत्सर्गविधिना
 नित्यमेवेत्वे आर्यिकेत्येकमेयरूपंसिध्योत्कृत्य। ब्रह्मणंस्त्रीप्रत्ययमात्रो
 पलङ्गणम् तेनयुवतितरेत्यादौवयोवाचकेवै कल्पिकजातित्वस्य स्त्री
 काराज्जातेत्येति युवत्वनिषेधसिद्धिः। किंचतद्वितग्रहणंसमासान्तप्रत्य
 याद्यतिरिक्तपरम् तेनयूनीतिरितिबहुगोमतिकेतिप्रयोगोनेतिबोध्य
 म्। वस्तुगत्याख्याब्रह्मणंकर्तव्यमस्तथाहिचकालतनेषुकालनाम्रह्मत्या

दिङ्नापनात्सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति परमार्थः तत्र स्वायंद्रव्यलिंगसंख्या
 कारकेति पञ्चविधप्रतिपदिकायं प्रयुक्तकार्याणां कर्मनियमः प्रथमं श
 व्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातिबोधः । ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाङ्गिङ्गा
 दिभिरपेक्षितत्वाच्च व्यक्तबोधः । ततस्त्वनान्नापेक्षत्वाङ्गिङ्गबोधः त
 तो विजातीयक्रियापेक्षया कारकापेक्षया सजातीयपदार्थपक्षसंख्यायाः
 प्रथममुपस्थितत्वात्संख्याबोधः । ततः कारकरूपविभक्त्यर्थापेक्षया
 कारकबोधः । तथाच लिङ्गकार्यान्तमेव तद्वितोत्पत्तेः पूर्वोक्तप्रयोगाणा
 नानुपपत्तिरिति वदन्ति । ननुरामादृत्यादौ दीर्घानस्यात्संबन्दीर्घबा
 धकत्वादतो गुणान्येत्याशङ्क्यापवादविषयवाच्य विशेषचिन्तापक्षमूल
 न्यायेन समाधत्ते प्रस्तादिति । अयञ्च न्यायोनादिचीती उपहृणेन
 ज्ञाप्यते तद्विरामारामानित्यादौ निषेधाभावायं क्रियते पररूपेणैव
 पूर्वसवर्णदीर्घं बाधनेहितद्वहणव्यर्थमिति । एवं हि पाठक्रमः अतो
 गुणो, अकः सवर्णदीर्घः, प्रथमयोः पूर्वङिति, अत्रवर्त्तव्यमुक्तस्वरस
 न्यौ, वक्ष्यते च । हेरामेत्यादौ विप्रतिपत्तिरित्यस्यति । संवृत्त्याक्षिप्तस्ये
 ति । प्रत्ययविधावङ्गस्यापेक्षितत्वेनाङ्गाक्षेपस्योचितत्वादिति भाव इ
 त्येके । संवृत्तेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्सविहितस्ततादीत्यंश रूपस्याङ्गस्या
 क्षेपो न त्वङ्गस्येति सूत्रस्येति स्पष्टभाष्यइत्यन्ये । एवञ्च मौलिकायं स्य हे
 रामइत्यादिविषयो न त्वन्यइत्याह हे कतरदिति । इह प्रकृत्यकारस्यटि
 लोपेनापहाराद्दृष्ट्वान्ताङ्गात्परहलोऽज्जावादित्याशयः । ननु येन यदा
 क्षिप्यते तत्तस्यैव विशेषण मितिन्यायस्य जात्याक्षिप्तव्यक्तौ व्यक्तत्वात्प्र
 कृतेपि संवृत्त्याक्षिप्तस्याङ्गस्य संवृद्धौ एवान्वयस्योचितत्वेनाङ्गात्पर
 स्यात्संवृद्धेरवयवस्य हलोलोपइति सूत्रार्थोचितस्ततश्चेकतरदित्या
 दिसिद्धेर्मूलोक्तार्थानयुक्तो उक्तन्यायविरोधादिति चेन्नैवमित्याह कुले
 ति । तथासती । तथासतीदन्निध्यतीत्यभिप्रायः । अत्र स्वमोनं पुंस
 कइतिलोपात्परत्वादतोमि कृतेऽमि पूर्वरूपत्वेच हलन्ताङ्गात्परसं
 वृद्धेरज्जावान्मूलोपो न स्यात् । नन्वेकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वान्ताङ्गा
 त्परत्वमिति चेत् हन्तभोः परादिषुङ्गावविनाशमिसंवृद्धित्वस्यैवाभावा

त् । नचद्वयोराश्रयणमुभयत आश्रयणेनान्तादिवदिति निषेधात्सत्यप्येवं
 ह्रस्वसंबुद्धोः पौर्वापर्यव्यवहारः संज्ञवापत्तेश्च । एवञ्चलक्ष्यानुरोधाद
 न्याक्षिप्तस्याप्यन्यत्रान्वयइतिस्वीकारेणकुत्रचिन्त्यायास्वीकार इतिभा
 वः । नन्वेवमपिकथमत्रमकारलोपसंबुद्धित्वस्यसकारमात्रनिष्ठत्वेन
 स्थानिभूतात्थर्मत्वादनस्त्विधाविति निषेधेनस्थानिवद्भावाज्जावेनामः
 संबुद्धित्वविरहान्मस्यसंबुद्धव्यवस्थाभावादितिचेन्न । सुसञ्ज्ञायासका
 रविशिष्टेऽसत्त्वेनसुवपस्थाप्ये जायमानैकवचन संज्ञायाविशिष्टे सत्त्वे सं
 बुद्धिसञ्ज्ञायाभिन्नसञ्ज्ञाकोकार विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनतस्यानस्त्वित्वा
 तस्थानिद्भावेनसंबुद्धित्वस्यसुलभत्वादिति नकश्चित्तुद्रोपद्रवः । एङ्प्रहण
 किमिति । हरेविष्णोइत्यादावङ्गाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षाच्चगुणा
 रपूर्वह्रस्वान्तत्वादेवसिद्धिः । सेप्रज्ञतीनांत्वनजिधानमेवसतिवाजिधा
 ने एङ्प्रहणेनैवसिद्धेः प्रत्याहारोव्यर्थइतिप्रष्टुं राशयः । समाधात्तेहरेइ
 ति । तत्सामर्थ्यादेवात्रसन्निपातपरिभाषानिवृत्तिः गुणात्संबुद्धेरितिष
 क्तञ्चे एङ्प्रहणसामर्थ्याच्चेतिदिक् । संनिपातपरिभाषायाश्रयवृत्ते
 रेवहेलक्ष्मिइत्यादींसंबुद्धिलोपइत्याहुः । सन्निपातेति । सन्निपातलक्ष
 णाविधिरनिमित्तन्तद्विद्यातस्येतिपरिभाषाशरीरम् । सन्निपातः संश्लेष
 सलक्षणनिमित्तयस्यसतसन्निपातयोर्विहितनिवर्तयतिसतद्विद्यातस्त
 स्यनिमित्तकारणन्नभवतीतितदर्थः एवञ्चैयम्परिभाषोपजीव्योपजीव
 कभावविरोधमूलिका । उपजीवकविधिरुपजीव्यविधेर्विद्यातेकारणक
 जवतीतिवर्तुलांशः । ननुयज्ञादित्वसापेक्षदीर्घस्यवहिरङ्गतयासिद्ध
 त्वान्नहसंनिपातविघातइतिचेन्न । अरोपितासिद्धत्वेपिवास्तविक
 तद्विघातस्यजायमानत्वेनतत्प्रवृत्तेरितिदिक् । कष्टायेति । नचात्राक
 त्सर्वधातुकयोरितिदीर्घोऽतःकथमस्यानित्यताज्ञापकत्वम् । तस्यापि
 संनिपातपरिभाषयैवाप्राप्तेरित्याशयात् । विरोधाभावात्फलेविशेषा
 भावाच्चपरत्वेप्यरुदितिसूत्रमत्रनोपन्यस्तम् । नन्वेकत्सर्वेतिपर्युदासे
 नतिङन्तेएवास्यप्रवृत्तिरित्यपियुक्तम् । अंगवृत्तपरिभाषाज्ञापयितुं
 ज्यादादीयसइतिसूत्रेह्रस्वमकारविधायज्यायामित्यत्रा कृतसर्वेतिदी

र्थविदधतांजाव्यकृतांविरोधापत्तेः । मूलिकिमिति । रामाशानि
 त्यादिकंसन्निपातपरिभाषयानदांषसहम् । उतोवृद्धिर्लुकिहलीत्य
 नुवर्त्यहलिपरतएवएत्वविधादितिप्रश्नः । अतिरिच्यमानंभूल्यहण
 मेत्वविधावुक्तपरिज्ञाषायाअनित्यताऽज्ञापयतितेन सर्वेषामित्यासिद्ध
 नित्युत्तरम् । स्यादेतत् । बहुवचनंभलीगित्यस्तुलाघवासूत्रम्, सैव
 म् । आद्यन्तौटकितावितिकिवागमस्यान्तावयवत्वादिगन्तनपुंसकत्वे
 नेकोधीतिसूत्रेणज्ञानयोरित्यादौनुमापत्तेः । नचानुणोन्तरङ्गत्वत्प्रव
 र्तेतेतिवाच्यम् । वार्णादाङ्गमितिन्यायेननुमएवप्रवृत्तेः । नचसमाननि
 मित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वेएवायंन्याय इतिवाच्यम् । इयायइषंषेत्या
 द्यसिद्धेः द्वित्वेकतेअन्तरङ्गसवणंदाघेन्यायेनैववाधित्वावृद्धिप्रवृत्तौरूप
 सिद्धिः । त्वदुक्तसमानाश्रयत्वाभावेनतदनङ्गतिःस्यादाङ्गवारणयोस्स
 मानकार्यित्वेएवतत्प्रवृत्तिरित्येकमंदोषः । इहापीकारस्यनुमस्यानि
 त्वादाहुणइत्यस्यापि पूर्वपरयोरित्यादिनिर्देशेनेकारस्यस्यानित्वेन
 समानाश्रयत्वात् । एतेनेहवार्णादाङ्गमित्यस्या प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वानु
 मःपूर्वमेकादेशस्यैवप्रवृत्तिरितिमन्दोक्तमपास्तम् । ननुठकारीऽनु
 बन्ध्यताम् । एवमपिसुवाद्यवयवत्वान्निर्भरेभ्यइत्यादौजरसादेशा
 पत्तिरितिकेचित् । वस्तुगत्या एभ्यइत्यत्रनित्यत्वादिटिकृतेहलिलोपं
 वाधित्वाऽनादेशापत्तेः । एतेनप्रतिपत्तिर्केशवारणायतथान्यासीनकृ
 तइतिमन्दोक्तमपास्तम् । ननुयहुवचनंभ्येदितिन्यासोस्तुनैवम् । सुट्
 तियोरित्यादाविकारोच्चारणेननपुनरन्तरेणाधनित्युच्चैरिति सूत्रस्थजा
 ष्यणचशास्त्राबाधिताजव्य बहितहस्समुदायस्यासाधुत्व बोधनात्
 स्कोरित्यादिस्तुसौत्रप्रयोगइत्याहुः । यद्यपिपरइति । ननुइदंनसत्
 नामीत्यस्यनित्यत्वात् कतेपिसुपिचेतिदीर्घेप्रजन्यवृत्तव्य प्रवृत्त्याना
 मीत्यस्यप्रवृत्तेरितिचेन्न । शब्दान्तरस्येतिन्यायेनानित्यत्वात् । नचै
 कदेशविकृतेतिन्यायेनशब्दान्तरत्वाभावइतिवाच्यम् । शब्दान्तरस्येति
 न्यायविषयएकादेशन्यायाप्रवृत्तेः । अन्यथोक्तन्यायस्यसर्वथावैयर्थ्या
 पत्तेः । अतएवचिकीर्षतीत्यादाववभक्तगमामितिदीर्घेदीर्घस्यान्यथा

तु ह्रस्वस्येतिशब्दन्तरमाप्त्या द्वित्वमनित्यमिति भाष्योक्तं संगच्छते । न च
 नामशब्दमुच्चार्य विहितत्वे न प्रतिपदोक्तत्वात् नामीत्यस्यैव प्रथमं प्रवृत्ति
 रिति वाच्यम् । प्रतिपदोक्तेऽपि निरवकाशस्य बीजत्वेन नामीत्यस्य निरूप
 यिष्यमाणत्वकाशत्वात् नास्त्वसुरेवाश्रयणेन बहिरंगरवंतूजयोऽसम् ।
 तस्मान्मूलोक्तं युक्तं संवेत्याहुः । परिज्जाषाविरोधादिति । अनित्यतस
 वन्नाभ्युपेयं नानाभावा इत्याशयः । आरम्भसामर्थ्यादिति । सुपिचे
 तितुरान्नाभ्यामित्यादौ सावकाशमिति भावः । ननु षट्चतुर्भ्यं इति नुटि
 कतीनामित्यत्र परिज्जाषाप्रवृत्त्या ज्ञावान्नामीत्यपि चरितार्थम् । किञ्च स
 रूपाणामित्यादि निर्देशो नोक्तः परिभाषाया अनित्यताभ्युपगमेऽपि रासा
 णां मित्यादौ परत्वात् सुपिचेति अस्यैव प्रवृत्तेरन्नामीत्यस्योपन्यासो मो
 घ एव । न च चतुर्ग्रहणेन हलन्तषट्सञ्ज्ञकादेव नुट् न तु कति शब्दादिति वा
 च्यम् । द्विस्त्रिश्चतुरितिसूत्रे कृत्वोऽथं ग्रहणेन साहचर्यं स्यादिति तत्ता श्रयणा
 त्रंकोऽयथा हलसञ्ज्ञकस्तथा ऽम् सञ्ज्ञोपीत्यमन्तषट्सञ्ज्ञकादेव नुट् न तु
 षकारांतादिति षण्णामित्यत्र नुडनापत्तेः । तस्मात्कतीनामिह चरित
 र्थ्यान्नामीत्यस्य कथं वैयर्थ्यमिति चेत् कतेर्नामीत्येवास्तु विज्ञोऽपसूत्रमनै
 कमुदाहरणयोगारम्भमयोजयतीति भाष्यकदुक्तः । योगारम्भमिति
 सामान्ययोगारम्भमित्यर्थस्तन्नागनेयमित्यस्यागन्तव्येति प्रयोजकत्वम
 व्याहृतमिति भावी ज्ञाप्यकर्तुः । सामर्थ्यादित्यस्य सामान्यसूत्रारम्भसा
 मर्थ्यादित्यर्थः । ननु ह्रस्वनद्याप ह्रस्वत्रनुतांति योऽं विभज्य सामान्येन नु
 टविधायनद्याप इति दीर्घान्ताञ्च नद्याप एवेति नियमादीर्घान्तेषु दोषा
 न हलन्ताञ्चेष्टत्वं चतुर्भ्यं एवेति नियमाद्वा द्रुहमुहमुहस्त्रिहामित्यादि
 निर्देशाद्वा हलन्तषूपपत्तिं प्रतिपाद्य ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायतंतत्तद्वोक्त
 परिभाषाया अप्रामाण्यं नामीति नोपदीयमिति चेन्नैवम् नद्याप ह्रस्वस्य स्त्री
 लिंगाञ्च नद्याप एवेति विपरीतं नियमापत्तौ मतीनामित्यादौ नुडनाप
 त्तं रुक्तकल्पनावैकल्यात् । एतेन बहुश्रेयस्यादीनाम्पुलिंगानामनदीत्व
 दर्शनात्तिसृणामित्यत्र नामिदीर्घनिषेधाज्ज्ञापकाच्च स्त्रीलिंगाञ्च नद्याप
 एवेति नियमः कर्तुमशक्यः । दीर्घान्ताञ्च नतिनद्याप एवेति तु सुकर एव ।

आआविति प्रक्षेपेण सिद्धान्ते दीर्घाकारस्याग्रहणात् । तस्माद्दृष्टव्यं
 नदीसञ्ज्ञकानामपि दीर्घानामेव ग्रहणादिति मन्दोक्तमपास्तम् । यतो
 नदीत्वस्य नित्यस्त्रीविषयत्वेनार्थान्नित्यमित्यस्य सिद्धत्वाच्चिद्वेशाद्वात्रि
 शब्दस्य च नियमानन्तर्गतत्वेन षट्चतुर्थ्यर्थेत्यत्र त्रेरित्यस्यानुवर्तनेन वा
 नुट्सिचोक्तज्ञापकसम्भवात् बहुश्रयस्यादीनान्तु अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वं
 विद्यमानं नित्यस्त्रीत्वमादाय तस्यार्थान्तरसंक्रमेऽपि नदीत्वं वक्तव्यं
 मित्यर्थकेन प्रथमेतिवार्तिकेनाभीष्टतत् । वार्त्तिकभाषेऽपि यथोद्दे
 शपक्षे पूर्वप्रवृत्तांसञ्ज्ञां कार्यकालेऽप्यवयवगतामादायातिदिश्यते मा
 थ्येऽयुक्तम् । अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धिम् । अवयवोत्पत्तीविषयस्तदा
 श्रयानदीसञ्ज्ञाभविष्यतीति । तस्माद्ग्रन्थाश्रय एवेह नुद्धिति परिभाषा
 प्रवृत्तेर्नानीत्यारम्भ सामर्थ्यात्परिभाषारवाधत इत्युक्तम् । इत्युक्तीः
 किमिति । टाड्सीत्यत्र सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव दोषाभाव इति प्र
 श्नः । तत्र सकारोच्चारणस्यैकोरित्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकत्वमन्यथा
 ऽनुष्येत्यादौषत्वं न स्याद् इत्युत्तरम् । विज्ञोष्याभावात्सर्वाद्यन्तस्य सञ्ज्ञा
 नुपपत्तिरन्तत्वात्तांसाधयितुं प्रतिकानीते । तदन्तस्यापीति । द्वृद्धं चेति
 प्रथमार्थेऽसममीयम् । द्वृद्धस्य सर्वनामसञ्ज्ञीनेत्यर्थः । न हितदन्तविधिं
 बिना समुदायेऽस्ति सञ्ज्ञाप्रतिर्यातेन पर्युदस्येतेति भावः । नन्वङ्गाधिका
 रोक्ततदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मादित्यादौ सिद्धेऽस्तदन्तसञ्ज्ञायाः
 किंफलमतश्चाह तेनेति । त्रलादौ सञ्ज्ञाविधाविति निषेधात्तदन्तवि
 ध्यज्जावादित्याशयः । नन्विहावयवनिष्ठ सर्वनामत्वेन सुबुत्पत्तेः प्रागे
 व त्रलादयस्तेऽस्यन्तीति चेन्न । सुबन्तात्तद्विधितोत्पत्तिरिति सिद्धान्तात्
 सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्त्रलादय इति तत्सूत्रार्थेन परमसर्व इति समु
 दायस्यैव सुबन्तत्वादिति दिक् । किंच प्रथमार्थेऽसमम्यन्तत्वादिसूत्रसं
 मुदायस्यैव सञ्ज्ञानिषेधकपर्यवस्यति । अवयवानां निषेधे तु वर्णाश्रमे
 तराणामित्यादौ सर्वार्थवाचक सर्वाद्यन्तत्वेन समुदायस्य सञ्ज्ञायां सुडा
 पत्तिः । अवयवस्य निषेधेऽपि सर्वार्थवाचक सर्वादित्वान्पायात् । अ
 तएव वक्ष्यति समुदायस्याप्यनिषेध इति । नचावयवसर्वनामत्वेनाक

जापत्पातन्मध्यपतितन्यायेनशीभावस्यादितिवाच्यम् । विभाषाज
 सीत्यत्रजसाधारैहत्याद्यर्थवर्णकयत्नेनैवतद्वारणात् । एतेनवर्णाश्रमेत
 रकाश्चरयश्चाकश्चिशीभावस्यादितिमन्दोक्तमपास्तम् । अवयवनिषेधे
 फलाभावोपित्वच्छब्दस्यतान्तत्वेकाकचोर्विशेषस्तुनफलम् तस्यसर्वना
 मत्वेदूढतरमानाभावात् बहुसंमतत्वाच्चेत्यधिकनानेशीये । वस्तुगत्या
 येनविधीत्यत्रज्ञाप्योक्ततदन्तस्य प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामि
 तिधातिकाद्विशेषशब्दस्वरूपस्य संभवाच्चविशेष्य विशेषणभावंनैवा
 स्तान्तदन्तविधिः केवलानान्तव्यपदेशिवद्भावेनसर्वादीनीत्यावर्तनेन
 वासञ्ज्ञासिद्धिः । गौणेमहासञ्ज्ञयैवसञ्ज्ञाभावः । किञ्चद्वन्द्वेचेत्य
 स्पञ्जापकत्वमेवमयुज्यते । द्वन्द्वसमासेहिउद्भूतावयवानुद्भूता वयवश्रे
 ढरूपेसमूहोविशेष्यो घटकपदानिविशेषणानीति बहुव्रीह्याविधोपस
 र्जनत्वघटकपदानाम् । अतएवकुक्कुटमयूरीविरयादावुपसर्जनह
 स्वत्वमाज्ञाप्यद्वन्द्वेप्रतिषेधोवक्तव्य इतिवचनमवस्थापितभास्येकैयटे
 चस्पष्टतरमिदम् । एतत्सर्वन्दशयिष्यतेसमासे एवञ्चैदमपिसूत्रमव
 बुध्रीहावित्येतत्समानगतिकम् । तस्मादयमेवप्राकारस्तुरचित्तचम
 त्कारचातुरीविधत्तान् । नानुबन्धकतमिति । इयञ्चानेकालित्य
 त्रिशिद्धहोनेनज्ञाप्यतइतितत्रसूत्रेउक्तम् । प्रागित्सञ्ज्ञायाइति । दृष्टा
 न्तेतद्व्यग्रोपदेशएवोपदेशोऽजित्यनेन ऋकारस्येत्सञ्ज्ञोतिभवत्वपर्या
 देशः । इहृतुतावत्सर्वादेशस्ततस्स्यानिबद्भावेन प्रत्ययत्वंततोऽलश
 क्कितिप्रत्ययादित्वनिमित्तकत्सञ्ज्ञा ततश्चित्तवर्जवतीति कदूष्टान्त
 दाष्टान्तिकयोःसमतेत्याशयः । वस्तुगत्यानेकास्सूत्रेइत्सञ्ज्ञायोग्यश
 कारवत्त्वमेव शिष्यस्त्रीकृतमतोत्रशिष्यादैवसर्वादेशःपरिभाषया अ
 नेकाल्त्वाभावात् । तत्रहिअनुबन्धकतमित्यस्यानुबन्धनयोग्यकृतमि
 त्यर्थः । नचडाणलादीदोषः । डाआणल इतिप्रक्षेपेणानेकास्त्वात्स
 र्वादेशसिद्धेः । एतेनेत्सञ्ज्ञायोग्यग्रहणोडाणलादीनांसर्वादेशताना
 पत्तिरितिमन्दोक्तमपास्तम् । ध्वनितञ्चेदलुटः प्रथमस्यानेकालिति
 सूत्रयोजायेद्वयधिकं नानेशीये । अथोभादुदात्तोनिर्त्यमुभस्य सर्व

नामत्वे कीयेदिति भाष्यप्रयोगयोः प्रतिपितुं सितद्वित्वार्थबोधकद्विवच
 नान्ततयानुपपत्तिं सत्त्वास्वरूपाणामनुकरणे अस्मद्युत्तमइत्यादाव
 न निव्यक्तत्वादादेशाभाववदर्थं परस्यैव द्विवचनान्ततेति सूचयन्ना
 ह । उभयशब्दइति । उभयसौशब्दश्चेत्यर्थः । तयाप्यव्यापकयोर्न व्य
 व्याप्यस्यैव पूर्वनिपातो भीमभूपइत्यादाविवत्तेन शब्दस्य विशेषणत्वा
 त्पूर्वनिपातश्च निनशङ्कनीयम् पञ्चकंप्रतिपदिकार्थइतिसिद्धान्तं वय
 वस्थापयति द्वित्वेति । संख्याप्रकारक संख्येयविशेष्यकार्याभिधायकइ
 त्यर्थः । ननु प्रकृत्यैव सकलार्थबोधे विभक्तिरनर्थिका । किञ्च द्विकयो
 द्विवचनैकवचने इत्यादिकमसंगतमित्याशङ्क्य द्योतकत्वेनैव विभक्तिः
 सार्थिका सूत्राणि तु नियमार्थान्येवेत्याह । अतएवेति । यतः प्राकृतयवा
 र्थोऽस्मादेव हेतोरित्यर्थः । नित्यमित्यादि । द्विवचनान्तएवेत्यर्थः ।
 अनन्वितविभक्तेरपेक्षया अनुवादकविभक्तेरन्यायत्वादिति ज्ञावः । ए
 तत्सर्वङ्कारको दर्शयिष्यते । ननु किमर्थं सर्वोद्दिषूजशब्दपाठः । सर्वं
 नामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभात् न च सर्वनाम्नः तृतीयेति सूत्रे
 ण षष्ठीतृतीयेति पाठफलम् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासं प्रायो दर्श
 नमिति हेताविति सूत्रे भाष्योक्तवार्तिकेनैव तयोः सिद्धत्वाद् स आह ।
 तस्येति । ननु कप्रत्ययेनैव सामान्यतो विहितेन समीहितरूपसिद्धयेः
 कृतमकजर्थपाठेन । न च काकचोः स्वरस्ति विशेषः । प्रत्ययस्वरचि
 त्स्वरभ्यामन्तोदाहृत्यैव सत्त्वात् । न च सुबन्तात्तद्विधितोत्पत्तिरिति मते अ
 कचित्प्रत्युक्तमन्तोदाहृत्य सुभकाज्यामित्यादौ सुबन्तस्य भवतिकप्रत्य
 ये तु प्रकृतेरित्यस्ति विशेषः तद्विधितविधौ प्रातिपदिकादिरयं स्यैवाधि
 रात् प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् स च जायमानो न्यायात् सुबन्तात्परइत्य
 ग्यदेतम् । न च ओकारसकारजकारादौ सुपि सर्वनाम्नः हेः प्रागकजन्यत्र
 तु सुबन्तस्येति सुबन्तप्रकृतित्वन्तवमते विरुद्धम् । वचनप्रमाणायात् । न च
 कचित्प्रत्ययपतितन्यायेन तस्योभयहोनेन ग्रहणेऽभकावयवौ यस्येत्य
 र्थे उभयशब्दादयचि उभयइति प्रयोगो भवतिकप्रत्यये तुनेति विशेषः ।
 ईदृशप्रयोगस्यानभिधानस्य वक्तुं शक्यत्वात् । कश्चिदानीं काकचोर्विशेष

इति सर्वादि सूत्रभाष्यप्राप्ता गतात् । तस्मात्कप्रत्ययेनैव सिद्धि रित्यभि
 प्रेत्य पर्यनुयुक्ते । न च केति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकचाननिह्नय
 ने । हेः प्रागजायमानत्वेन तन्मध्यपतितन्यायेनोभयग्रहणोभयग्रह
 णात्कप्रत्ययेन तु द्विवचनपरत्वं विह्न्यते । प्रातिपदिकात्परत्र जाय
 मानत्वे न व्यवधायकत्वादित्याशयेन समाधत्ते । द्विवचनेति । अयमप्र
 संगदिति । उभशब्दात्त्रतसोः परतः स्वार्थे यथाऽयमभवत्तितथाकप्र
 त्यये पित्यादिति भावः । तथा हि उभादुदात्तो नित्यमिति सूत्रं विभज्य
 ते । उभादुदात्त इत्येको योगः । द्वित्रिभ्यामिति सूत्राद्वेत्यस्य नानु
 वृत्तिरस्वरितत्वात् । तेनावयववृत्तेः संख्यावाचिनः उभशब्दादवयवि
 न्यर्थेऽयमस्यात् उभयोमणिः । ततो नित्यम् । उभशब्दाद्वृत्तिविष
 ये नित्यमयस्यास्वार्थे उभयत उन्नयनेति सिद्धिः नन्वेवमकचिकृतेष्व
 यन्दुर्धरो वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमयजितित्वयैवोक्तत्वात् नैवम् । योग
 विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतयोमौ साम्यासस्येति निर्देशेन च यत्र द्विवचनकश्रूय
 सेतत्रैवावयवतु वृत्तिविषये इति व्याख्यानात् । ननु द्विवचनेनायजि
 तिकिराज्जामाज्जास्ति तत्राशङ्क्यवाप्तिं कं प्रमाणायति । उभयोन्यत्रेति ।
 उभयइतियः स्वार्थिकायजंतसोऽन्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने उभशब्दा
 दुत्पन्नं द्विवचनं लुक्कानापहृतं यत्र ततो न्यत्रायजिति विवक्षितार्थात् ।
 तस्मादुभयशब्दपाठोऽकजर्थः सर्वादिरण इत्याहुः । भाष्ये तु उभशब्दपा
 ठः प्रत्याख्यातः । तद्यथा केप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति कं स्वा
 थिकप्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति । अयमभावः यथा कच्यज्जातो
 प्रसज्जेनेप्यवैजात्यार्थात् स्वार्थानुवादकद्विवचनपरत्वमस्ति तथा कप्रत्य
 यस्याप्यज्जातः द्वयर्थे विशिष्टस्वार्थे विधानेन द्वित्वसंख्याप्रकारसंख्येयविशे
 ष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वमिति । ननु कत्रिमाकत्रिमयोः कत्रिमे
 कार्यसंप्रत्यय इति न्यायेन कत्रिमस्यैव द्विवचनस्य वाप्तिं केयहीतुमुचित
 त्वमन्यथा त्रतसि लादावति प्रसक्तत्वादिति चेन्न । उभयशब्देनोभश
 ब्दग्रहणवद्वाप्तिं के द्विवचनशब्देना कतिमस्यापि ग्रहणो दोषा प्रावात् ।
 अतएवोन्नयोरुज्जावित्यादीनायश्च किञ्च त्रतसि लादी विभक्त्यंतरस्य स्वा

र्थे विहित। वितितत्तत्कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तदुक्तद्विवचनमिति दि
 क् । उभयशब्दस्येति । उजावयवैयस्येति उजादुदातो नित्यमिति त
 यपोऽयच् उजयोऽन्यत्रेति वा त्ति केतयप्समानार्थं कोप्ययच्च गृह्यते उभ
 यो मणिरुभये देव मनुष्या इति भाष्य उदाहरणात् स्वार्थिकस्य च ग्रहणं
 तदुपक्रमेण वा त्ति कप्रवृत्तेः एवञ्चावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयां भू
 तावयवभेद विवक्षया उभयशब्दस्य द्विवचनमसाधुः ॥ अतएवो
 भयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन। अयत्वं प्राप्तं परिगणनं
 क्रीयते इति लङ्घितश्चासर्वेति सूत्रे कैयट आचष्टे तदाह कैयट इति। अनभि
 धानाद्भाष्ये उभयो मणिरुजये देवमनुष्या इत्यस्यैव दर्शनं चेति भावः ।
 हरदत्त इति । अयञ्च पक्षोऽयः । उक्तभाष्यविरोधादिति । तत्र तयपो
 ऽयजादेश इति मतं गृहीत्वाह । तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः । जसी
 ति । अवयववारब्धसमुदायस्य विवक्षायामित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । अ
 न्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गबलवदिति न्यायादित्यर्थः । अयञ्चा माङ्गोऽस्येत्या
 कृग्रहणं नञ्। प्यते तद्विशिष्य आह्वीति स्थिते परमपि सवर्गदीर्घबाधि
 त्वाधातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वादाहुणे वृद्धिप्राप्ती सत्यां प
 ररूपं यथास्यादिति क्रियते यदि दीर्घ एव स्यात्तदा वृद्धिप्राप्ती कितेनेति स
 म्प्रसारणाच्चेत्यत्र घञे भाष्ये स्पष्टम् । ननु सर्वायं बोधकत्वरूपार्थस्यापेक्षित
 त्वेन नित्यसञ्जाया एव बहिरङ्गत्वमिति चेन्न । तस्य प्रथमचरमेत्यस्याप्यपे
 क्षितत्वात् अन्यथोपसर्जनादौ प्रवृत्तिरस्यात् । ननु नोक्तपरिभाषायाह
 वविषयः युगपत्प्राप्त्यभावात् नित्यसञ्जः प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव
 प्रवर्तते । अतएवोभय इत्यत्र सर्वनामो विहितत्वेन शोभावसिद्धिः । वै
 कल्पिके तु जस्मिन्निति, किंचैव न्यायेनैव सिद्धे वैकल्पिकीमाशङ्क्या यत्र
 त्यानन्तरेण साधयता जाय्यरुता सह विरोधापत्तिः । तद्यथोक्तं स्थानि
 वत्सूत्रे तयादेश उजयप्रतिषेध उजये देवमनुष्याः तयपो ग्रहणेन ग्रहणा
 ज्ञसि विभाषा प्राप्नोति नैष दोषः । अयच् प्रत्ययान्तरम् यद्येवमुभयो
 तिङ्गी वनप्राप्नोति नाभूदेवं कथं नात्र जिति प्रत्याहारग्रहणम् नात्र शब्दात्प्र
 वृत्तिरयच्चकारात् तर्हि कतीत्यत्राप्तिप्राप्नोति । अत इति वर्तते एव

मपितैलमात्राशत्रापिप्राप्नोति सदृशस्याप्यसन्निविष्टस्यनभवति प्रत्या
 हारग्रहणेनग्रहणमिति । किञ्चविभाषेतिव्यवस्थितविभाषाग्रयणेनापि
 सिद्धम् । नचभाष्योक्तान्तिरिक्तविभाषाया व्यवस्थितत्वमिन्द्रेचेति सू
 त्रेणाप्रामाणिकमित्युक्तमितिवाच्यम् । तथवादेशायजयप्रत्ययान्त
 रयोफलाभेदायास्या व्यवस्थितत्वस्य जगवताध्वननादितिचेत्सत्यन्
 नवीनानुरोधेनतथोक्तंरित्याहुः । सुमिदन्तमितिज्ञापकादिति । त
 त्सूत्रेसुमिदन्तीत्युच्यमाने प्रातिपदिकादिनाविशेषणत्वेन येनविधि
 रित्यनेनैवसिद्धेर्था दन्तग्रहणाञ्ज्ञापकादित्यर्थः । तेनप्रयोजनसर्व
 नामव्ययसञ्ज्ञायामिति येनविधिरित्यत्रभाष्योक्तवातिकेन इतरान्त
 गृह्यतेइतिभावः । नचपरमकतरशब्देकथमितिचेत् प्रत्ययग्रहणेतद
 न्तग्रहणमितिपरिभाषणात् इतरान्तेतुव्यपदेशिवद्भावेनबोध्यम् । तत्रै
 वमानान्तरमाह । केवलयोरिति । प्रयोजनभावात्फलाभावादित्यर्थः ।
 प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरप्रयोगाभावादितिभावः । नचकेवलाप्रकृतिःप्र
 योक्तव्या नचकेवलःप्रत्ययइतिसमयात् । अथपञ्चपरश्वेति सूत्रेणज्ञाप्यते
 तस्यवैयर्थ्यमुक्तं तृतीयेप्रकृतेजायेकिनर्थमिदमुच्यतेपरोयथास्यात्पूर्वा
 माप्नूदिति बहुचिपुरस्ताद्ग्रहणेनबहुजेवपूर्वानान्यइतिज्ञाप्यते, मध्येत
 द्विसामूदितिमध्येपिअव्ययसर्वनाममितिप्राक्टेग्रहणेननञविष्यति ।
 यद्दानीमतोन्यःप्रत्ययःशेषरसोन्तरेणवचनस्यरएवमविष्यतिनार्थःप
 रवचनेनेति । प्रत्ययविधौसर्वविभक्तेःपञ्चमीकस्यनेनपरः पूर्वोवेत्य
 नियमेनाप्याहारेप्रसक्तेपरएवेति नियमार्थमिदंसूत्रतच्चतस्मादित्युक्त
 रस्येत्यनेनसिद्धमितिव्ययैसञ्ज्ञापयतीति कैयटेविरपष्टम् । प्रकृतित्व
 ञ्चप्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तमत्वं, ननुलिट् इयानित्यादीदो
 षइतिचेन्न । शास्त्राबोधितास्पतरप्रयोगविषये एवान्यस्यन्यायस्यप्र
 वृत्तेरितिदिक् । एतस्यायमूलकमेवापदं प्रयुज्यतेतिपठ्यते । अ
 परिनिष्ठितमितितदर्थः । परिनिष्ठितत्वञ्चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यता
 वच्छेदकानाक्रान्तत्वमितिदिक् । ननुबहुव्रीहावन्यपदार्थस्य प्रधान
 त्वेनघटकपदार्थानां स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनं प्रति

वेधेनैवसञ्ज्ञाश्रुदाससिद्धत्वाद्यर्थं सूत्रमित्याशङ्क्यबहुव्रीहाविति वि
 षयसप्तमीत्वेनसमासात्पूर्वं सञ्ज्ञानिषेधार्थेतरसार्थकमित्याशनेना
 ह । त्वकमित्यादि । अज्ञातेकुत्सितेवाऽव्ययसर्वनाम्नानित्यकश्चप्र
 क्रियेति । अलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः । तत्त्वञ्चलौकेप्रयोगानर्ह
 त्वम् तच्चयुग्मदुसुपितुसुद्वत्याद्याकारम् । नचालौकिकेसमासप्रवृत्तौ
 कार्यभावाप्यापि तत्रैवकल्पनादुपसर्जनादेव निषेधसिद्धौसूत्रस्यवैय
 र्थ्यमेवेतिवाच्यम् । तत्रैकार्थ्यभावासारोपेत्युक्त रूपोपसर्जनत्वभा
 वेनाति भावकानित्यत्रेवप्राप्तस्याकचीऽभावायंसञ्ज्ञानिषेधइत्यत्रसूत्र
 तारपर्यात् । लौकिकेति । तत्त्वञ्चलौकेप्रयोगानर्हत्वम् तदाकारस्तू
 क्तएवत्वकंपितुकेत्यादिः । ननुतत्रापिनिषेधोस्तुनैवम् । लौकिकेस
 मासस्यधिकीषितत्वाभावात् । नन्वास्तामकश्चोदोषस्तत्राह । श्रूये
 तेति । नचाकृतंयूहपरिभाषयाकचस्समासेनिवृत्तिः तस्यानित्यत्वा
 त् । तत्रचज्ञापकञ्चेदसूत्रम् । लौकिकवाक्यसमासयोर्दृष्टान्तावाह ।
 अतिक्रान्तइत्यादिना । एवञ्चभाषार्थसूत्रमितिदृष्टिकारमतम् । सि
 द्धान्तमाह । भाष्यकारस्त्विति । अकश्चरौतुक्तसंख्यौप्रत्यङ्गमुक्तसं
 शयावितिभाष्योक्तिः । द्वकिपुत्रस्त्वकटिपटुकइत्याद्यनकारान्तेष्वक
 च् विश्वप्रियइत्याद्यदन्तेषु स्वाङ्गशिष्टान्दन्तानानित्याद्युदात्तरस्वरइ
 तितदर्थः । ननुस्मृतिद्वयबलाद्विकल्पस्याप्रत्याख्यायकत्वमत्रा
 ह यथोत्तरमिति । तथाचेदानींपातञ्जलोक्तव्यवस्थैवज्यायसीतिभा
 वः । ननुअविशेषारसर्वनामसञ्ज्ञायाविधानात्सर्वत्रस्यादत्तआह । नच
 र्वादयइति । सर्वनामत्वाज्जावेनसर्वादिपाठाज्जावइत्यर्थः । अयम्भा
 वःसर्वनामेतिमहासंज्ञाकरणमन्वर्थं सञ्ज्ञाविज्ञानार्थम् । सर्वेषांनामा
 नीति । तद्वलात्सर्वाजिघानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमी
 यते । एवञ्चतथाभूतानांगणनकरणावश्यकतयाप्रकारान्तरी जूताना
 मनुकरणप्रमाणाभावेनैवविशेषेऽवस्थितानांसंज्ञाना मुपसर्जनानांच
 सर्वादिपाठबहिर्भावः । एकद्रव्योपनिवेशिनीहिसंज्ञा । इतरविशेषणे
 नार्थीपस्थापकत्वञ्चोपसर्जनत्व मित्युजयभूतानामन्वर्थंसञ्ज्ञाननुरूप

त्वासर्वनामस्त्वन्नास्तीति तदाह । महासंज्ञेति । अन्यथाटिपुभा
 दिवस्त्वन्मकरसंज्ञैवक्रियेत । प्रातिपदिकसंज्ञातु आथर्वणश्रुत्यनुरोधा
 दितिदिक् । एवञ्चप्रवृत्तिनिमित्तेनप्रयुक्ताइतरं प्रत्यनुपसर्जनीभूताए
 वेहसंज्ञिनः । ननुकृत्स्नसकलादिशब्दानामिति प्रसंगेतिआह । गणेश
 ति । पञ्चविंशात्मकद्वयं । सन्निवेश इति । तदनुमानादित्यर्थः
 अन्वर्थसंज्ञायाःफलमाह । अतद्वत्यादिसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमन्तर्ग
 णकार्यन्तु अङ्कतरादिस्यस्यदादीनामस्तदोस्त्वित्यादिकमित्यर्थः
 यच्चस्वरूपानाश्रयकार्यं ननुगणपाठसंज्ञावापेक्षतेतद्भवत्येव प्रकारान्त
 रजुषाम् यथायुष्मदस्मद्भ्रांङुसोश्इत्यादिकम् । युष्मद्युपपदेसमाना
 धिकरणेइत्यादीतुनन्वमादिप्रसङ्गः । अभिव्यक्तपदार्थायेस्वतन्त्राह
 तिन्यायेनलोकप्रसिद्धार्थपरतायामेवत्वमादिप्रवृत्तेरितिदिक् । ननु
 वातिकरीत्याएकसंज्ञाधिकारे सर्वनामसंज्ञानन्तरमेकद्वयोपनिवेश
 नोसंज्ञेति संज्ञायांसर्वनामसंज्ञाबाधियते । किञ्चपूर्वापरेतिगणसू
 त्रेऽसंज्ञायामिति योगविभज्यपूर्वोत्तरयोश्शेषोव्याख्येयः । पूर्वाद
 योवक्ष्यमाणाः सादयश्चासंज्ञायामिति । अपिच । संज्ञाव्यावृ
 त्तिगौणमुपन्यायेनापि सेरस्यति तथोपसर्जनव्यावृत्तिरप्यन्यथैव
 तद्यथा अनुपसर्जनादितिसूत्रेऽनुपसर्जनेति लुप्तषष्ठीकंपदम् । अ
 आदितिच्छेदः । अथअच्चतयोस्समाहारआत् । अकारात्परावअदि
 त्यादेशौयत्रक्रियेते तत्रानुपसर्जनस्यग्रहणमितितदर्थः । तेनादहत्य
 दाद्यत्वञ्चगौणेनजयतीति सर्वज्ञाव्येस्पष्टम् तथाचमहासंज्ञाविफलै
 वेतिचेन्न । अतिसर्वायेत्यादिसाधनफलकत्वात् । ननुतदोसःसावि
 तिसूत्रेऽदसएवदस्यनान्यस्येति नियमेद्वीयतेरप्रत्यये द्वइतिप्राप्नोति
 स्वइतिचेष्यतेऽत्वसत्वयोगौणोत्तराण्यसिद्धान्तितत्वादितिचेन्नात
 स्येकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । अन्यथाप्रकृतसूत्रस्थानेकभाष्यविरोधस्या
 दितिसंक्षेपः । ननुजराशब्दस्यादेशविधानाच्चिर्जरशब्दस्यकथमतआह ।
 पदाङ्गेति । पदमङ्गलविशेष्यविशेषणेनतदन्तविधेर्लाभादितिज्ञावः ।
 इदञ्चयेनविधिरिति सूत्रस्यप्रपञ्चभूतमेव नन्वपूर्वमचनसोपपदस्यादे

५ । निर्दिश्यमानस्येति । षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्तते । तत्र द्विती-
 यस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन
 युज्यते न तु प्रतीयमानमिति तेनेयं परिभाषा निष्पन्ना । न चास्यैवावित्य-
 त्राकारस्यैव निर्दिश्यमानत्वात्मासीभवतीत्यादावदेशोन स्यादिति
 वाच्यम् । तत्र जातिपक्षाश्रयणात् । न भूषु धियोरिति निषेधसामर्थ्ये न य-
 दृगकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यत्वबोधोदाह । नन्विदं ब्रुवन्
 छित्त्वं व्यर्थं निर्दिश्यमानत्वेनैवास्त्यादेशस्य छित्त्वं विनाभ्युप-
 पत्तेरिति चेन्न । यातो रपि निर्दिष्टत्वादन्यादेशत्वात् न तस्यावश्यकत्वात् । रीङ्
 रिङो छित्त्वं तु स्पष्टार्थमिवेत्यधिकं नागेशोये । नन्वयं जरशब्दो न जराश-
 ब्दोऽत आह । एकदेशेति । एकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायशरीर-
 म् । अनन्यवदिन्यस्यान्यवक्तव्यार्थः । तत्रान्यशब्दोऽप्यनिषेधेऽन्यत्वाभा-
 वस्तुतराम् । अतएव तादृशदर्थबोधः । अन्यथा शक्तावच्छेदकानुप-
 र्यञ्चानात्ततो बोधेन एव न स्यादिति शब्दकौस्तुभगुणे विवेचितमस्माभिः ।
 इदं च प्राग्दीव्यत इत्यत्र चतुर्थभाष्ये स्पष्टम् तद्यथा दीव्यत इति कोयं श-
 ब्दो दीव्यति शब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदम् किमर्थं विकृतमिर्दे-
 शः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्य-
 वदिति यत्र त्वहं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकज्ञेयोऽवयवद-
 शनाभावेतरवाप्रवृत्तीकार्यसिद्ध्यर्थं विकृतमलक्षणावयव प्रतीत्यर्थं
 च स्यान्निवत्सूत्रमिति दिक् । परत्वाज्जरसिति । जराया इति सूत्रमि-
 ज्जरसावित्यादौ साधकाशम् । टाङ्सीत्यादिकस्तुराभेगेत्यादौ साधका-
 शम् । इत्नादिविषये विप्रतिषेधशास्त्रप्राप्त्या ज्जरसादेश एव । वृत्तिक-
 तेति । इतिकेचिदित्युक्तमित्यन्वयः । किमुक्तं तदाह । पूर्वविप्रतिषेधे-
 नेत्यादि । विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दः क्वचिदिष्टार्थवाची । इष्टं च नाद्यादेश-
 एव सधनादेशे विधातव्य इकारदीर्घाकारौ क्वचिदपि स्वरूपश्रवणफ-
 लकौ विधत्तसूत्रकृतस्समाजयस्त इतितदभिमानः । तर्हि सजिपातप-
 रिभाषया कथं जरसित्यत आह । अनित्यत्वमिति । अत्रापीकारदीर्घा-
 नुकरणमेव ज्ञापकमित्यभिमानः । तदनुसारिभिरिति । ये तु निर्जसिने

त्यादिव्याचक्षते तेषामतानुयायिभिरित्यर्थः । षष्ठ्ये कवचनेइति । एक
 सूत्रोपात्तस्वरस्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमिति तद्भावः ।
 एतच्च भाष्यइति, इनातीरिकारदीर्घाच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः ।
 जरायाइतिसूत्रेसप्तमेइष्टमेतत्संग्रहीतम् निर्जररितिजवितव्यंसन्निपा
 तपरिभाषयेति भाष्येति चार्थः । इत्थं हि प्रत्याख्यातम् । टाङ्सीतिसू
 त्रेनादेशोदादेशश्चास्तु । आङ्ङिचापइति सूत्रेआङ्ङिचेतियोगं विभज्य
 बहुवचनेभक्त्यत्यन्तत्वनुवर्त्याङ्ङिच परेइत्वंस्यादिति विभक्तेनसूत्रा
 येनसमीहितरूपसिद्धेः । नचनादेशेकतेहलिसोप प्रवृत्त्यानेनेत्येतन्न
 सिध्यतीतिवाच्यम् अनाप्येक इत्यत्राऽनापीतिच्छित्वा नपुंसकात्सो
 लुकिन्नलोपेनापीरसमाहारेसप्तम्येकवचननकारेपरतोविशिष्यानादेश
 विधानसामर्थ्येनहलिसोपा प्रवृत्तिः । नचङ्ङुसेरदादेशेपररूपापत्तिः ।
 अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घमन्त्रवादिति । अन्येतु अन्यत्राध्यविरोधो
 निर्जसिनेत्यादिरूपांशेनतु पूर्वविप्रतिषेधांशेजरायाइति सूत्रेभाष्येज
 रसादेशविभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् । तद्यथाजरां
 सीत्यत्रनुम् जरसोःप्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरसिति विभक्त्यादेशात्पूर्वं
 जरसः प्रवृत्तीतुशिञ्जाबात्पूर्वज्जरसिकृते तदासर्वनामस्थानत्वाभा
 वान्नुभाविप्रतिषेध विचारसङ्गतिः किञ्चटाङ्सीतिसूत्रेकैयटः भा
 ष्यकारसंनिपात परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्तिजरेणातिज
 रादिति भाष्यन्तु अतिजरसिनातिजरसादिति गौरवमुद्भाषितवा
 निति विभक्त्यादेशात्पूर्वज्जरसादेशेतु इनाद्यप्राप्त्यासन्निपात परि
 भाषया जरसादेश मनभ्युपयन्तित्यस्यासङ्गतिरितिदिक् तस्माद्भाष्ये
 ह्येनपूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशेकृते तत्सन्निपातपरिभाषयाश्रय
 भाष्येसंचारितयानजरसित्याहुः । तदपरेनक्षमन्तेविभक्तिसङ्ख्याद्यन
 पेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जर सादेशंबाधित्वा शिभावेतस्यविप्रतिषेधवि
 चारसंगतिः अतएवातिजरसंपश्येत्यत्र संनिपातपरिभाषया लुग्वा
 रणभाष्येसंगच्छते । व्याख्यातञ्चकैयटेन । परत्वान्नित्यत्वाच्चा
 न् भावात्प्रारजरसिकृतेऽनदन्तत्वादन्तोप्राप्त्यालुक् प्राप्तिरिति ।

इदं तु न सत् संज्ञाकृतकहिरंगत्वस्याना अयणाद् इति दर्शयिष्यते स्त्री
 प्रत्यये शिभावस्यापि स्त्रीवत्त्वाद्या अयणाच्च । नन्वेकस्यैकैव संज्ञेति सूत्रबो
 धिते विशेषानवगतिस्तदाह । यापरेति । द्वयोस्सावकाशयोः परैवैकस्यानि
 रवकाशत्वे तु निरवकाशैवेत्यर्थः । ननु सञ्ज्ञयैव सञ्ज्ञाबाध्यतां परत्वादि
 नाकृतं सूत्रेणेति चेन्न । अधिकारातिरिक्तस्थले तव्यदादौ कृतकृत्यप्रत्ययसं
 ज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभावाद् द्विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तेः । नन्वेवं
 विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तौ कथमत्र परत्वादिवर्णनमिति चेन्नैवम् परत्वादेर
 न्यत्र प्रबलत्वेन दूषतयाप्रापितादृशरीत्यैव व्यवस्थोपपत्तेः । न च राज
 न्य इत्यादौ सुमिहन्त नित्यनेन पदत्वं स्यादेव पर्याभसंज्ञया तु न बाध्य
 तपदसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वादिति शङ्कम् । समानावधिकाया अन्तरं
 गाया अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तयाऽपवादत्वेनैव बाधात् क्वचित्स
 मानावधिकयोरपि सञ्ज्ञयोस्समावेशस्तु गमकवलादेवेति दिक् । तेनेति ।
 अनवकाशत्वेनेत्यर्थः । पदसञ्ज्ञायास्सर्वनाम स्थानवर्जहलकादिविष
 यः । न सञ्ज्ञायास्त्वत्वादिरित्येत द्विषयेऽपि पदसंज्ञाप्रवृत्तौ न सञ्ज्ञा
 निरवकाशैवेत्यभिप्रेत्याह । शसादावधीति । पूर्वस्मादिति । अथः
 परस्मिन्नित्यत्र पूर्वस्माद्विधिरिति पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादयस्यो
 लभ्यते इति भावः । इति पक्षेति । तुनास्यपक्षस्यानित्यतावबोध्यते
 इत्यन्यत्र वक्तव्यम् । अङ्गव्याय इत्येवेति । अट्कुप्वाङ्गित्यनेनैवेत्यर्थः ।
 एवकारस्साधकान्तराज्ञाव्यनक्ति । पूर्वत्रासिद्ध इति । इयञ्च परिभा
 षान्यायसिद्धान्तानुवादिका । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कर्तव्येऽचः
 परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । एतत्फलत्वमिति देशान्तराणां वत्यर्थ
 घटितानां त्रिपाद्यान प्रवृत्तेर्वाधनम् । तेनामीदीरपेणेत्यादौ नी
 त्वणत्वे सिध्यतः । तत्रैकारस्यादस्संबन्धित्वं यद्व्यस्यैकाजुस्तरपद
 त्वञ्चान्तवद्भावाधीनम् तस्य दोष इति । इदं वाचनिकं न तु ज्ञापक
 सिद्धम् । नमुने इत्यत्र नेति योगविभागस्य ज्ञायेऽदर्शनेन तस्य ज्ञाप
 कत्वाज्ञावादित्याहुः । तस्य पूर्वत्रासिद्ध इत्यस्य दोषो बाधस्तथा च स्थ
 लत्रये स्थानिवद्भावोक्तव्य इति सदर्थः । ननु लाघवाच्च सादाविति च

क्तव्ये यद्वाधिक्यं किमर्थमत आह प्रकारार्थमिति । प्रकारकः सादृश्यं
 तच्च साधारणधर्मसम्बन्ध प्रयोज्यम् साधारणधर्मवत्त्वं चोपमानोपमेयो
 भयवृत्तित्वम् । उपमानत्वं साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्व
 म् उपमेयत्वमपि साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वमा तथा च स्वा
 दौशसादौचोपयत्रापिसुप्तस्य साधारणधर्मस्य वृत्तित्वात्सुप्तस्यैव सा
 दृश्यम् तदध्वनयन्नाह औद्धत्यामिति । तत्रैवमानमाह भाष्ये इति । त
 त्रहिंशसुप्रभृतिष्वित्युच्यते ऽश्वप्रभृतिष्वपि दृश्यते ककुद्दीवणीया च ते न
 ह्यदेव इत्युक्तम् अस्य भाष्यस्य अपिसुप्तस्यैव सादृश्यमित्यत्रैव स्वरसः ।
 प्रायोज्यनञ्चदितेन शिवयुक्तमन्य सदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिरि
 तिन्यायेन सदृशार्थावगमात् । तदुक्तं भाष्ये ऽग्राह्यमानयेत्युक्ते ग्राह्य
 ण सदृश्यमानयति महिकश्च न लोष्टमानीयकतीभवतीति । अन्यथान्य
 त्रापि दृश्यत इत्युच्येतेति सर्वसंवादचिन्तामणौ व्यक्तम् एवञ्च मांस्यच
 न्याः पदंघ्रिः हृन्मानसमित्येतेषु न लुप्तताङ्गस्येत्यस्यामित्यत्वेन स्वादि
 परत्वं बोध्यम् । एतेन शब्दत्वेन प्रत्यत्वेन वा सादृश्यमिति केवांचिदुक्तिर
 पास्ता । वाशोकप्यज्जोषेष्टित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र सुप्रभृतिष्विति वा
 च्ये शसुप्रभृतिष्वित्युक्त्या ऽन्यत्र क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते ऽतएव यत्तद्वृत्ति
 शांप्रहृणंचरितार्थमृतेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धतया तत्र दृष्टवत्क्रो
 धुरित्यत्रेव व्यवस्थार्थताया एव वक्तव्यतया सुवन्मात्रे प्रवृत्तौ तस्या असंभ
 वेन तद्वैयर्थ्यमेव स्यादिति दिक् । काशिकायाः प्रामादिकत्वमुक्तं ध्वन
 यन्विद्युतीति । आस्येभवमिति । शरीरावयवाद्यत् । तथा च श्रुतिः आस्नो
 वृकस्यवर्तिकामित्यादि । तत्र वृकस्य आस्नोमुखादित्येव निरुक्तार्थात् ॥
 अतएवेति । ककुद्दीवणी इति प्रयोगः देवेत्यर्थः । यद्यपि ककुद्दीवणी इति
 समाहारद्वन्द्वे एकशेषे च कृते भाष्ये मन्यथोपपन्नं दीवशब्दस्य न पुंसकत्वं
 प्राप्नोति । तथापि ककुच्छ्रस्य पुंश्र्च पदव्युक्तम् । अन्यथा बाह्वोर्द्वित्वे
 ऽपि ककुदित्यस्यैकत्वं न लभ्येतेत्याशयः । तेन तु पाद्वदुद्यम्यदक्षिणं
 दानिंशं चरदितिरधुका व्यमनुगृहीतं भवति । तत्र दक्षिणन्दोर्बाहुमुद्यस्य
 तल्लवमुपाद्रवदितिसम्बन्धः । साहचर्यादिति । पुष्पिगादिनिर्णायकं सा

इचर्यादिकमपि स्व संकेतेनोक्तमभरसिंहेन प्रायशोरूपभेदेनेत्यादिने
 तिभावः । दोषमिति । दोषतस्यतथाविधत्यजजतश्चापस्य गुह्यनृण
 णमिति नैषधः । दोषं हस्तदूषणं च भजतश्चापस्येति संबंधः । नन्दीर्घाच्छ
 सीति सूत्र्यतां, प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यनेन सिद्धे दीर्घाच्छस्येव पूर्व
 सवर्णदीर्घ इत्यर्थकेनियमेनादिधीरयत इधीत्यपकर्षणार्थश्चकारोनुव
 र्त्तितनकारश्च नाश्रयणीयः । किंच शस्यप्यातोधातोरित्यस्यैव प्रवृत्ते
 रन्नानपयुक्तं धेदंसूत्रमिति ध्वनयन्नाह यद्यपीत्यादि । उक्तं नियमक
 लन्दशयति । गौर्योगोर्यं इति । इत्याद्यर्थमिति । नियमत्वेन पूर्वस
 वर्णदीर्घव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । न्यायत्वादिति । विश्वपाशब्दोपि शसि
 प्रवृत्तियोग्यत्वादित्यर्थ इत्याहुः । यद्यपि त्क्लोत्पब् अश्रान् उक्तावित्या
 दिसूत्रगतं सौत्रत्वादेव निर्वाहुं शक्यते तथापि त्क्लोत्पब्जवति अश्रान् उभ
 वतीति व्याख्यानं वाक्यस्यन्तत्साधयितुं वार्तिकं कृताध्यातो ऽनापह
 ति वक्तव्यमित्यारब्धतन्त्रभाष्ये प्रत्याख्यातं योगविभागेन तदाह आत
 इति । एवञ्च भाष्यवार्तिकं कृताएव निर्णयोक्त आकारस्सर्वोपिलो
 पविषय इति स्वरसः । तर्हि धातुग्रहणं व्यर्थमातृतीयतैश्च सिद्धेरिति
 चेन्न आबन्तव्यावृत्तिफलकत्वात् । एवञ्च धातोः किंवाहान् अश्रुत
 पक्षमिदम् । यदि हेति कष्टे जहातीति क्रियाशब्दस्तदा अकारो वा सुदे
 वस्तेन सह वर्तते सास्तान् सानित्यत्र लोपस्यादतो धातुग्रहणमित्यु
 क्तिरसमाजगृह्यता अव्युत्पन्नाहाहाशब्दादौ प्रमाणीभूताभिधाने साश
 ब्दादौ बालोपस्य भाष्यवार्तिकयोरिष्टत्वात् । एतेनाचारक्लिबन्तात्क
 र्त्तृक्पैते प्रयोगानिर्वाह्या इत्यपास्तम् । आचारक्लिबन्तस्य जाप्येकाप्यनुं
 पन्यासेनादन्तेभ्यः कर्त्तृक्पि नञि चानस्यैव लाभाश्चेति दिक् । शेषः कि
 मिति । पूर्ववर्तिनायूच्याख्यावित्यनेन नित्यस्त्रीलिङ्गयोर्दीर्घेदूदन्त
 योर्नदीसञ्ज्ञाविधानात् छितिश्च स्वश्चेत्यनेन षदीर्घेदूदन्तयोस्त्रीलिङ्ग
 योर्ह्रस्वेदूदन्तयोर्विकल्पेन नदीसञ्ज्ञाविधानात् । इयस्त्रीत्यपि गृह्य
 स्वप्रदेशगुणवर्त्यं तत्रैव सामान्यतापिसंज्ञाविधानेन समीहितरूपसि
 द्धेः शेषपदव्यर्थमिति प्रष्टुरभिप्रायः । सत्येति । नदीत्वपक्षेयि

चित्त्वे सत्याणानद्या इत्याहागमे चेडिंतीति गुणोऽवादेशे च मतये इत्य-
निष्टमापद्येतेत्युत्तरयितुर्भावः । वस्तुतः पुनपुंसकयोः प्राप्तौ सावकाशां
धिसंज्ञां बाधित्वा मतये इत्यत्रानवकाशत्वात्तदीसंज्ञैव भविष्यतीति
व्यर्थे शेषग्रहणमित्याशयेनाह एकैति। अधिकारादिति । कडाराः कर्म
धारय इत्येतत्पर्यन्तमधिकारस्य बुद्धिस्थित्वादित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषपर-
स्मैपदसंज्ञया रेकत्र समावेशः कथम् । कथञ्च गुणरुनदीत्वयोर्लघुधिसंज्ञ-
योरिति चेन्न । शलुप्तमोवेति ज्ञापकादेव समाधानात् । अत्येव गु-
रुलघुसंज्ञे वर्णस्य नदीधिसंज्ञेतदन्तस्येति जिज्ञासविकत्वात्समावे-
शादिति दिक् । स्पष्टार्थमिति । स्पष्टतया तदन्तविधिर्लाभार्थमिति
भावः । युक्तिमिति । इह स्वइत्यनुवृत्त्या निर्देशज्ञापकादिनेष्टप्रति-
पत्तावपि विशिष्येणेदुतोरप्यनुवृत्तौ किंफलमिति प्रश्नः । भावे इति ।
अत्र चित्त्वे चेडिंतीति गुणः स्यादिति चित्त्वनिवृत्तिः फलम् । ननु ऋतो-
डीति गुणेन व्यर्थेन ऋदन्तो धिसंज्ञाभाव ज्ञापनेनात्र दोषाभावस्तस्मा-
त्परिच्छेदवांचिनो मादृशव्यस्य टाविभक्तौ चित्त्वे सति आडौ नेति ना-
त्वापत्त्या मात्रेति प्रत्युदाहृतं व्यनिति चेन्न । ऋतोडीत्यस्य यू इत्यनुव-
त्तावेव तात्पर्यं ग्रहणकलत्वात्सुक्तैर्युक्तत्वात् ननु यू इत्याख्याचित्यत्रैव
यूयग्रहणकत्तं व्यङ्गेरास्नद्याम् इह स्वनद्याप इति ज्ञापकेन नेयकुवङ्स्था-
नेति नदीत्वनिषेधे इयकुवङ्स्थानत्वेनाचिश्रु इत्यत्र खोरेव प्रसिद्धत्वे
न चेदूदन्ते रेव इत्याख्याकदीत्ये तावता सूत्रेण सिद्धे स्तरकथमत्रानुवृत्ति-
रिति चेन्न । अनेकगौरवापत्तेः । ननु दीर्घयोर्ग्रह इति निर्देशासंगत्याह
स्वयोर्ग्रहणमस्तु दीर्घयोस्तु ग्राहकत्वात्सिद्धेः । नष्टाणुदिदित्यत्रा-
शब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तिरन्यथोक्तसूत्रे ग्राहकतापत्तिः । नेयकुवङ्छित्यत्र
निषेधपर्युदासाभ्यां सवर्णं ग्रहणस्य ज्ञापनात् । तदुक्तं भाष्ये ऽविशेष-
ण नदीसंज्ञा उत्सर्गस्तस्या इह स्वयोर्धिसंज्ञापवाद इति इत्याख्यास्य इह स्व-
दीर्घोऽसंज्ञा तु बाध्यत्वलक्षणसादृश्यादुत्सर्ग इति व्यवहार इति चेन्न ।
अनेककलशकल्पनापेक्षया दीर्घयोरेव निर्देश इति पक्षस्यैव सुकरत्वात्
ऊन्दोवत्सूत्राणीति भाष्योक्ते निर्देशोपपत्तिः । ननु यू इति किमर्थमिति या-

शङ्क्यमात्रेमातुरित्यादावाण्णद्याद्वत्याद् प्रसज्येतेति भाष्योक्तमसंगतं
 द्युतश्चेति ऋग्रहणेनऋदन्तानां नदीत्वाभाव बोधनादिति चेन्नैवम् ।
 अख्यर्थे बहुपितृक इत्यादौ कप्फलत्वादित्याहुः । ननु घञीत्येवास्तु ।
 यस्मिन्विधिस्तदादाविति परिभाषया ङकारादौ सुपीत्यर्थेन सकल
 लक्ष्यनिर्वाधत्वात् । नचाङ्गयाजयागामुपसंख्यानमिति वार्तिकेना
 ङादेशोऽङादित्वाजावेन गुणाप्रवृत्तेः प्रवाहवन्तिरूपासिद्धिरिति वाच्यम्
 तत्रापि ङादेशस्यैव विधेयत्वादिति चेन्नैवम् । आण्णद्याद्वत्यापि
 ङीत्यस्यानुवृत्तावतिवधित्वेन स्यान्निवृद्धावा प्रवृत्त्यामत्यामित्यादावा
 ङागमानापत्तेः । इहग्रहणे तु अनुबन्धकार्यत्वात् स्यान्निवृद्धावः सुलभ
 इति सूत्रीप्रत्ययेऽस्फुटीभविष्यति । ननु सुतरां सखेति विग्रहीतेराजाहः स
 खिभ्य इति टचाभाव्यमित्याशङ्क्य न पूजनादिति निषेधप्रवृत्तये विवृणोति
 शीघ्रतः सखासु सखेति । एवमतिशयित सखेत्यत्रापि बोध्यम् । ननु सखि
 शब्दस्य विहितं कार्यं कथमत्र स्यादत आह अङ्गत्वादिति । तत्तत्कार्यं
 स्याङ्गाधिकारस्य त्वेनाधिकृतमंगं प्रतिसख्युर्विशेषणाद्येन विधिरिति
 प्रवृत्तेस्तदन्तलाभादिति जावः । सखेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्
 शेषोऽप्यसखीत्यत्र न जनप्रसज्य प्रतिषेधकोऽसमर्थः समासादिति दावात्
 किन्तु पर्युदासकः सप्तसदृशग्राही । सखीसदृशश्च समुदायो नास्तीत्यभि
 प्रेत्याह समुदायस्येति । ननु पर्युदासमानसमर्पकसखि सदेत दन्तग्रहे
 समुदायस्यापि सखिशब्दान्तजिह्वत्वाभावेन कथमत्र निषेधाभाव इति चे
 न्नैवम् विशेष्यासन्निधानेन येन विधिरित्यस्याप्रवृत्तेस्तदन्तलाभात् ।
 सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येवार्थाननु सख्यन्तभिन्नस्येति ।
 नञैकार्थीजावापन्नस्य सखिशब्दस्यान्यत्रान्वयायोगात् । यस्येति चेति
 सूत्रे भाष्यकारस्त्वत्रापि असखीति घिसङ्ज्ञानिषेधमभिप्रैति । तद्यथा इव
 यंस्य किमुदाहरणमिति सखेरगच्छति । यद्यत्र लोपोन स्यात्तदा प्रकृतीका
 रस्य ङीपासहदीर्घपूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वादुपसर्जनह्रस्वत्वेकते
 पि घिसङ्ज्ञानस्यात् लोपेतुलक्षणप्रतिदोक्त परिभाषयानदोषो भवती
 ति । सखिशब्दस्य तदवयवेलक्षणा ततश्च सख्यवयवभिन्नयो रिदुती

रितिवर्णसङ्घः पक्षेतरसूत्रार्थः । इद्वयवर्णान्तसङ्घः पक्षेप्यसखीतिरेवो
 देवविशेषणं ततस्तदन्तविधिः । ततश्चसख्यवयवजिन्नेवर्णो वर्णान्त
 मितितदर्थः । एवञ्चप्रकृतेनचिसङ्घेतिभावोभाष्यकर्तुः । पूर्वो
 र्यातुविशिष्टस्यसखिभिन्नत्वेन चिसङ्घानिर्वाधैवेति भाष्यासंगतिरे
 वेतिदिगित्याहुरन्ये । एतेनशेषोपसखिपती पतिसखी समासएव
 तिवासूत्र्यतामितिपरास्तम् । उक्तजःप्यरीत्यासुसख्येत्यादीष्टासि
 ध्यातयःन्यासस्यकर्तुमशक्यत्वात् । इहपतिनासखिनेत्यादिपुराणा
 दौदृष्टत्वसाध्येवैतद्याकरणानिष्पन्नत्वात् । ननुपरमश्चासौप्रज्ञाचेति
 विग्रहेनपूजनादित्यस्या प्रवृत्तेष्टस्यादित्यतआह यस्येतिविग्रहइ
 ति । नखेवंसत्यपज्जनत्वंतच्चेतरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वमित्यु
 क्तं तत्कथं तत्कार्यमित्याशङ्क्याधकवचनभावादविशेषाद्भविष्यतीत्या
 ह । गौणत्वेपीति । उपसर्जनत्वेप्यस्याद्यनङ्गदित्यर्थः । नचगौ
 णमुख्ययोरितिबाधकम् अत्रगौणत्वाभावात् अप्रसिद्धलाक्षणिकत्वा
 न्यतररूपत्वस्यैवसत्त्वात् गौणोपसर्जनयोःपर्यायत्वेपिन्यायेनैवसिद्धे
 उपसर्जनानांसर्वनामत्वनिषेधपरवार्तिक भाष्यादयोविरुद्धेरन् न्याय
 स्पदकार्येप्रवृत्तं चेतिदिक् । सखीशब्दे सख्यशिश्रीतिभाषामिति स्त्री
 वन्तेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषया सखिकार्यमाशङ्क्याह । अनिरयत्वा
 दिति । शक्तिलांगलाकुशेतिवार्तिकेघटघटीग्रहणमत्रलिङ्गम् । उप
 सर्जनेत्युक्तं कार्यमाशङ्क्याह । इहेति । लाङ्गणिकत्वादिति । लाङ्ग
 णिकस्यानुमीयमानरूपत्वात्प्रतिपदोक्तस्य प्रत्यक्षत्वादितिपरिभाषा
 बीजम् । ननुबाधकमावादविशेषा दुपसर्जनेत्रयादेशःस्यादतथाह ।
 गौणत्वेतुनेतीति । उपसर्जनेतुनेत्यर्थोयथानन्तरोक्तस्यामिसर्वनाम्न
 इत्यस्यानुपसर्जनेएव प्रवृत्तिस्तद्वत्तत्साहचर्यादस्यापीतिभावः । केचि
 दिति । अत्रारुचिवीजन्तुसाहचर्यस्या सार्वत्रिकत्वंसूत्रान्तरस्थतदा
 अयणोदूढतरप्रमाणाभावश्चेति अतएवाहवस्तुतइति । गौणमुख्य
 न्यायस्यात्रप्रवृत्तौसमनन्तरोक्तसमाधिरनुसंधेयः । षडभ्यालुक् षट्
 चतुर्भ्यश्चेतिवदर्थप्राधान्यबाधक बहुवचनस्यात्रभावाद्गौणपि त्रया

देशोन्याय्यद्वयादिकसंगतमिति हलन्तेवद्व्यते । ननुसूत्रेऽयङ्ङित्येवा
 स्तुमैवम् । अयङ्ङीत्यादाविवाच्यारण्यत्वशंकावारणफलकत्वात् ।
 एतेनतत्करोतीति णिचिप्रकृत्यैकाजिति टिलोपाभावेतुकिन्नित् तस्य
 प्रयाणाभितिसाधनार्थत्रयादेशः । नचतुकिन्निशब्दोनास्ति नचयदा
 गमाद्वत्यस्यप्राप्तिर्हस्त्वनात्रस्यागमत्वादितिव्याच्यम् । अवयवावयवो
 पिसमुदायावयववद्वति स्त्रीकारादिति मन्दोक्तमपास्तम् । सत्यभिधा
 नेनिर्दिश्यमानपरिभाषयात्वदुस्तरूपस्यैवासंगतेः । यदागमाद्वतिलस्य
 स्यार्थस्यस्यानित्वाभावोयेनविधिधरिति बोधिततदन्तस्यचनिर्दिश्यमान
 परिभाषयाक्रियते तेनचदस्स्यादित्यत्रपूर्वसंवर्येनसुपद्वत्यादौपाद्व
 त्यस्यपदादेशइतिसिद्धान्तात् । किञ्चात्रतुकिपदागमाद्वत्यस्यकुतोतप्र
 वृत्तिः प्रणिदापयतीत्यादौपापेःकथंघुत्वमित्याशङ्क्ययदागमाद्वत्यनेन
 भविष्यतीतिदाधेतिसूत्रेभाष्योक्तेस्त्रितोपितुल्यत्वात्प्रनिदारयतीत्य
 त्ररेफोदाग्रहणेननगृह्यते आकारस्यतदागमित्वेपिदाद्वत्यस्यतत्त्वाभा
 वादितिस्पष्टमाकरे । अवयवावयवःसमुदायावयवोपीतित्वपसिद्धान्
 तः तत्त्वाध्यायस्यान्यथैवोपपत्तेरितिदिक् । यद्यपिनिजात्रयाणामि
 तिनिर्देशेनत्रयादेशस्यसान्तत्वाभाववदुच्चारणार्थत्वशंकाभावोपिशक्यते
 वक्तुन्तथापिलाघवाभावात्त्रेयङ्ङनकृतइतितत्त्वम् । द्विपर्ययन्तानां
 किमिति । युष्मदस्मदोरात्वलोपैर्विशेषविहितैरत्वस्यबाधात्मिकः
 कादेशविधानाच्चनदोषइतिप्रश्नः।भवानिति । भवत्सुइतिस्थिते तका
 रस्यात्वेअतोगुणेइतिपररूपेउगिदचामितिनु मिसर्वनामस्थानइतिदी
 र्घेमुलोपेनलोपेचभवाइतिस्यादितिभावः । उत्तरेदत्तेपिदाह्यायपुनरा
 हभवन्ताविति।पूर्ववदत्वेपररूपेनुमिदीर्घेचप्रवानावितिस्यादितिभा
 वः।नद्यैरामाणामित्यवकाशयोराट्नुटोर्युगपद्वहुश्रेयस्यामित्यत्रप्राप्तौ
 विप्रतिषेधशूत्रप्रवृत्तेराह।इहपरत्वादिति।ननुतावदाहामोःप्राप्तावन
 वकाशत्वादाट्बाधित्वाभवति । नचागमादेशयोर्बाध्यबाधकाभावोन
 दृष्टचरः । दीर्घोऽकितइत्यत्रापवादोनुदीर्घत्वस्येति भाष्योक्तेर्दृष्ट
 त्वात् । एवञ्चबाधितत्वेनपुनरप्रवृत्तेराट् कथंनुटाविप्रतिषेधविचा

रक्षति चेन्नैवम् । अपवादेन विनिर्मुक्तं पुनरुत्तरं प्रवर्तते इत्यदोषात्
 तौ सदित्यादि निर्देशात् अतएव च गण इति सूत्रेण स्वप्नापवादत्वाद्बला
 दिशेषं बाधते किंतु नवकाशत्वादिति गुणोयङ्लुकीरित्यत्रोक्तं भा
 ष्ये । नन्वेवमपिशब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनित्ययोराहा
 मोः परत्वादामिति पादः पदित्यत्र भाष्योक्तं विरुध्येतेति चेन्न । तस्यै
 कदेशित्वोक्तेः परत्वादुत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थेनादोषाच्च । आ
 टानुहिति । ननु ङेरा मोलाद्यधिकत्वात्कुटोरप्राप्तिरेवेति चेन्न । अत्र
 नुट्प्रवर्तकभाष्यप्राप्त्यायेन तदनाश्रयणात् ननु तद्धिषष्ठीबहुवचनस्या
 मोयङ्गमिति इत्यनद्या इत्यत्र सामिकभाष्योक्तिरेव कथमिति चेत् ।
 इत्यम् । आटामिनुटोबाधितत्वेन तस्यैवान्नः पर्यवसानात् । नचाटि
 कृतेऽपि पुनर्नुट्प्रवर्तताम् । सकृद्वृत्तिरन्यायस्यात्र लक्ष्यानुरोधेनाश्रयणा
 त् । नन्वाग्नद्या इति सूत्रेऽट इत्येवास्तु आटश्चेत्यपि नमाङ्योगे
 इति सूत्रभाष्येऽटश्चेत्येव सूत्रितं माहकाशीनाजित्यपि सूत्रमनादे यम
 दैवसिद्धत्वादित्यपरमनुकूलम् । नचाटिकृते अतो गुण इति पररूपा
 पक्षिः विधानसामर्थ्यादिति चेन्न । अटश्चेति न्यासे दोषाज्जावेप्यत्र स्व
 ट्करणेऽटश्चेति वृत्त्यापत्तेः । अस्वधोहसन्नित्यत्र वृद्धिनिवारणाय
 तत्र त्रपसर्गाद्वृत्तीत्यतीधातावित्यपकर्षादिति स्पष्टं नमाङ्योग इत्यत्र
 षष्ठे भाष्ये । नच वृद्धिरेषीति वृद्धाविष्टसिद्धिः । बहुश्रेयसी अण्व
 त्यादिस्थिते पररूपापत्तेः । नच विधानसामर्थ्यम् बहुश्रेयस्यामित्यादौ नु
 टो निवारणेन चारितार्थ्यात् । ननु इत्यनन्तरं ङेर्नेति सूत्रमि
 त्वासीत्यनुवर्त्य ङेरा मोनुङ्नेत्यर्थान्न दोष इति चेन्न । वचनारंभे गौर
 वादनाकराच्च । एतेन श्रियैश्रिया इत्यादौ सावेकाचस्त्वतीयादिष्वं
 भक्तिरित्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वं साभूदागमानुदात्तरत्वं यथास्यादि
 त्यङ्गविधानस्य चरितार्थत्वात्पररूपस्यादेवेति सन्दोक्तमपास्तम् । अ
 टिसत्यप्येकादेशेन विभक्तं रेवोदात्तत्वस्य जायमानत्वा दृढभावपक्षेण
 तुल्यत्वात् । किञ्च यथान्यासेप्याटोनुदात्तत्वेन फलम् । आगमाअविद्य
 मानवङ्गवन्तीत्यविद्यमानवत्त्वेन सावेकाच इति कृते एकादेशेनोदात्त

त्वस्यैवश्रुतेः । अनेकावशब्देऽसुप्तेनाद्युदाश्वेति वाधित्वाविभक्तरे-
 वानुदात्तत्वश्रुतेश्च । अतएवागमाश्रनुदात्ताभवन्तीत्युक्ताकेपुनराग-
 माद्यनुदात्ताद्वृत्तिप्रप्ते आहनुदात्तोक्तोभगवसानव्याख्यातृजिरुपासः
 स्पष्टंचेदनाद्युदाश्वेत्यत्रतृतीयेभाष्येइतिदिक् । तस्मादनैककेशकसप-
 नागौरवापेक्षयायथा न्यासमेवयुक्तमित्यलमियता । यदिगतिकारकपू-
 र्वस्ययणिर्युष्येततदाकुमार्यावित्यादावव्याप्तिरतोज्ञाये गतिकारपूर्व-
 स्यैवेति नियमघटितंपठितंतेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्यनयणितिकल-
 तितद्विकचतरसदृशंपूर्वपदमेवेत्युक्तेर्नाव्याप्तिः यत्किंचित्पूर्वस्यचेत्त-
 दागतिकारकपूर्वस्यैवेतरत्रतुनियमानन्तर्गतत्वाद्भवत्येवेतिफलितार्था-
 तदाह । गतीति । कारकाणिकर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकार-
 णरूपाणिषट् । क्रियाजनकत्वंचकारकत्वं, विभक्तिद्विधाकारकविभ-
 क्तिरुपपदविभक्तिश्चेति । आद्याक्रियायोगएव । अस्त्यातदभावे-
 पि । तथाचप्रथमान्तस्यक्रियानपेक्षत्वान्नकारकत्वमित्यभिमानेना-
 ह । शुद्धिध्यावित्यादि । शुद्धाधीर्ययोः परमाधीर्ययोरितिविग्र-
 हः । शुद्धंध्यायतीत्यर्थेतुयथेवेतिभावः । वस्तुगत्याऽस्तिर्भवतिप-
 रोऽप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिभाष्योक्तेरस्तिक्रियायाः सर्वत्रसत्त्वात्प्रथमाया-
 अपिकारकविभक्तित्वमायाति, प्रकृतेस्त्वयंपरिहारः । यद्यपिसत्त्वभूता-
 र्थकधीशब्दस्यविशेषणत्वाच्छुद्धस्यासत्त्वज्ञानक्रियाविरहाच्चेष्टकारकत्वं
 नास्ति तथापिप्रतीयमानाभस्तिक्रियामपेक्ष्यतत्त्वमस्त्येवेतरथासुखेवन-
 स्यात् अतएवदध्योदनादधुपसेचनक्रियामन्तर्भूतामूरीकृत्यकृतःसमा-
 सः कैयटादिजिः । अन्ययणानुमशंकनीयः । दुर्धियद्वित्यादाविवप्रत्या-
 सत्त्यायांक्रियामाश्रित्यसुषुप्तस्तिस्तांप्रत्येवकारकत्वमिति विवेचनादि-
 ति । एवञ्चसत्त्वज्ञानार्थकधीशब्दविशेषणत्वाच्छुद्धस्यकथमपिनकारक-
 त्वमितिभट्टोक्तेरजिज्ञासमएवेतिसर्वसंवादचित्तामणौविस्तरेणनिरूपि-
 तमस्माज्जिः । दुर्ध्यायति, दुष्टाधीर्ध्यानयेषां, वृद्धिकाङ्क्षीयैषामिति विग्र-
 हमभिप्रेयगपर्यनुयुक्तं । कथंतर्हीति । दुःस्थितेति । प्रादिम्योधातुज-
 सवाच्योवाधोत्तरपदलोपश्चेतिवार्त्तिकेनस्थितपदादेशोपः । दुःशब्दो

पातदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति जावः । नन्वेवंरीत्याप्रथ्य
 मित्यादौ भाष्योक्तं यगनापत्तिर्नैवम् । प्रकर्षः प्रशब्दार्थोऽथोऽशब्दोपात्त
 थात्वर्थे विशेषणमित्याशयात् । यत्क्रियेति । याचासौ क्रियाचेति वि
 ग्रहः । तं प्रतीति । तद्वाचकं धातुं प्रतीत्यर्थः । इदं तन्न तन्नरपष्ट भाष्ये
 इत्युक्तं प्राक् किंच भाष्यकृतापादानविषये तत्तद्वातूनां स्वायं पूर्वकबौद्ध
 विश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणया ध्रुवनपायइति सूत्रेणैव सिद्धिमासाद्य भी
 तार्थानामित्यादीनि प्रत्याख्यातानीत्याशयेनाह । बुद्धिकृतमिति ।
 विवक्षितमिति । विवक्षातएवकारकविभक्तयोभवन्तीति जाप्यसिद्धां
 तादिति जावः । ततश्च संबंधसामान्येष्टव्यै वसमासइति नात्रकारकपूर्व
 कत्वमित्याशयः । उपायस्योपायान्तरादूषकत्वेनाह । वृश्चिकसंबन्धिनी
 ति । साचासौ भीष्मेति विग्रहे पूर्वपदांतर्गतस्योत्तरपदस्य शाकपाथिंया
 दंत्वाङ्गोपप्रवृत्तेराह । उत्तरेति । अङ्गोपयलोपाविति । अतो लोपो लो
 पोऽप्योऽङ्गो लोपसूत्राभ्यामित्यर्थः । नच यलोपेऽङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वम्य
 लोपेति निषेधात् । नच पूर्ववैरपृक्तइति क्लिप्तलोपे वल्परत्वाजावात्कथं
 यलोपः । वैरपृक्तलोपात् पूर्ववर्तिलोप इत्युक्तेऽत इत्युक्तेः । स्थानिवत्त्वादि
 ति । एवं सति श्रुतेनाह त्रियणदेशे यलोपे संखइति स्यादिति जावः ।
 ननु अन्तर्वर्तिनी विभक्तिभाषित्यसखी शब्दस्य पदत्वात् पदान्तेति निषे
 धइति चेन्नैवम् । नः क्येइति सामान्यापेक्षानियमेनास्यापवादत्वात् ।
 परपदस्याजादेशस्यैव तेन स्थानिवत्त्वनिषेधाच्चेति वक्ष्यते । नचान्तरंगे
 यणिकर्तव्ये क्लिप्तपेक्षत्वेन बहिरंगस्य क्यस्संबन्धियलोपस्यासिद्धत्वम् ।
 परिभाषाया अनिरयत्वात् । तत्रमूलवक्ष्यते अतश्चाह । क्वाविति । लु
 प्तिरित्यत्र भावेऽङ्गोप इत्यर्थः ॥ गौमन्तमिच्छन्तिततः क्लिपिगोमनिति
 भाष्योक्तेरिदमपि क्लिप्तिस्वीकर्तव्यमिति भावः । सार्धत्रिकंतुक्कौवि
 धिं प्रतिनस्यानिवदित्येवेति दिक् । एकदेशेति । नच दीर्घस्य कथं वि
 कृतत्वम्, स्वरूपभंगस्यैव विकारपदायंत्वादिति भावः । अनङिति ।
 अविद्यक्तपदार्थायैव तिन्यायस्यान्नविषयता गौणमुपन्यायवत्पदका
 र्यविषयत्वादित्याहुः । ननु व्युत्पत्तिपक्षे तु नन्तत्वात् तृजन्तत्वाद्वादीर्घे

सिद्धेनपत्रादिग्रहणव्यर्थमत्राह । नियमार्थमिति । उणादियुत्प
 ङ्गानांसंज्ञासंज्ञानादीर्घञपत्रादीनामेवनान्येषाम् भवन्तिहिनप्राद
 यऔणादिकाइतिदीर्घभाजनोभवन्तिथेतरेपितृजात्रादय औणादिका
 इतिनदीर्घभाजः । यातृकतृयन्त्रादयश्चनोणादियुत्पङ्गाइतिनियमान
 न्तर्गतत्वादीर्घभाजएवेतिभावः । अयुत्पङ्गिपक्षेतुनप्रादिग्रहणंविध्य
 र्थमितिस्पष्टमेव । पितृजात्रादीनामप्यत्रपक्षेऽपितृक्षितिसूत्रेपाठाभा
 वादेवनदीर्घञांलेशइतिदिक् । तृतीयेभाष्येतुएवमुत्तुचावितिसूत्रे कि
 मर्थचकारः । अमृतृत्तृचइतिशेषार्थः । तृहृत्युच्यमानेमातरौपित
 राधित्यादावपिप्राप्नोति । नमृग्रहणंनियमार्थमविध्यतियोनिसंबन्धवा
 चिनांचेदस्यैवनात्येषांयोनिसंबन्धत्राचिनामितितृचश्चकारोव्यर्थइति ।
 एवञ्चपित्रादयोपिनिरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ताएवेतिलभ्यते । तृक्षितिसूत्रे
 नेष्टृत्वष्टृक्षतृहोमृपोतृणांतृकंतत्वस्यप्रशस्तृशब्दस्यापितृकंतत्वस्यजाय
 वार्तिकयोरुक्तत्वेनतेषांग्रहणमदृष्टार्थप्रपंचार्थमेववातथाचयथान्यासे
 नियमफलंचिन्तनीयमितिप्राहुः । यद्यपितृप्रत्ययान्तस्यक्रोष्टृनित्यादि
 सिद्ध्यतितथापिशृगालवाचिनोस्तुनृत्तजन्तयोः क्रोष्टृक्रोष्टृशब्दयोरुजयो
 रप्यविशेषणप्रयोगेप्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियांचतृजन्तएवतृतीयादा
 वच्युभयमन्यत्रतुक्रंतमेवेति नियमार्थातृजवत् क्रोष्टृःस्त्रियांचविभाषातृ
 तीयादिष्वचीतित्रिसूत्रीआरम्यतेततश्चपक्षेप्रसक्तदोषंप्रतिपादयितुमा
 हपरत्वादिति । नचकृताकृतप्रसंगित्वेननुटोनित्यत्वात्परस्मादपिनित्य
 स्यप्रबलवत्त्वान्नुटवतावत्स्यादितिवाच्यम् सतितृष्वङ्गावेसक्तिपातप
 रिभाषयानुटोऽप्रसक्त्यानित्यत्वालाभात् नृमचिरेतिवारीणामित्यादा
 विक्रीचीतिनुमिसतिनामीतिदीर्घोन्स्यादितिसफलम् तिसृणामित्य
 त्राचिरक्लृप्तइतिरादेशेरूपासंगतिः प्रकृतेपिरूपासंगतिरेवानचाचिरक्लृ
 तइतिअपवादसूत्रंवाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेन स्वविषयेप्राप्तस्यसर्वस्या
 पिबाधकम् अतएवगुणदीर्घोत्वानामपवादइतिवक्ष्यतीति । तृष्वत्सू
 त्रेस्पष्टंभाष्ये एवंचाविशेषादनेनबाधियते नुडित्युत्सर्गोपवादयोरस
 मवलत्वात्कथमिहविप्रतिषेधसंगतिरितिवाच्यम् तृष्वत्सूत्रेनतिसि

तिज्ञापकेननुद्धनतुविप्रतिषेधेनेतिभाष्योक्तेः । दीर्घञकारान्तस्यसु
 कारान्तस्यचप्रायः प्रयोगाभावादनुकरणशब्दंनिरूपयतिकृत् इत्यादि
 ना । प्रकृतिषदिति । अनुकरणस्यशब्दमात्रोच्चारणतात्पर्यविषयत्वेना
 नुकार्यशब्दस्वरूपमात्रबोधकतन्, प्रकृतिरनुकार्यतेनतुल्यवर्ततेइतितद
 र्थः अनुकार्यचानुकरणाद्भिन्नमेवेतिमतौइत्यत्रस्पष्टंभाष्ये । अयंचाति
 देशीयतदेतस्यइत्यत्रानुकरणेत्यदाद्यत्वकरणेन ज्ञाप्यते, एकशेषाकरणे
 नक्षियइत्यादौधात्वनुकरणेविभक्तिकरणेनचास्यवैकल्पिकत्वमपिज्ञा
 प्यतइत्याह वैकल्पिकेति । अनुकरणस्यानुकार्यशब्दरूपमर्थइत्यर्थव
 त्वात्प्रातिपदिकत्वंततः सुबुद्धिः । नचैवंभूतत्वायानित्यादावपिरया
 त् अतएवनिर्देशानुकरणाद्विभक्त्यजावोपिकृचित्, गवित्ययसाहेत्य
 अत्रांतस्यवानुकरणमनुकार्यशब्दभंगभियावलोपश्च नभलांजसित्यादौ
 जस्त्वाभाववदित्यपिप्राहुः । इत्थइति । अतइहातोऽरित्यनेनेतिभावः । न
 चधातोरुच्यमानंकर्तृनरप्रत्ययेजघतीतिन्यायात्कथमत्रेत्यन् किरस्यं
 चस्यइत्येतत्सूत्रनिर्देशादेवतदप्रवृत्तेः । कीरिति । कथातुरित्यर्थः । ननुइ
 नाश्रियासहवर्तते इतिविग्रहेतेनसहेतितुल्ययोगेइतिबहुव्रीहौवोपस
 र्जनस्येति सहस्यसभावेआनुणेकतेसेइत्यादिसिद्धौ तत्रैकादेशस्यपूर्वा
 न्तवद्भावेनाव्ययत्वात्सुलुगितिचेन्न । लिंगाद्यन्वयार्थप्रतिपादिकत्वा
 दव्ययमिति महासंज्ञायाश्चान्वयत्वेनास्याव्ययत्वाभावात् । नचसादे
 शात्पूर्वमन्तरंगत्वादानुये ततश्चहे त्यस्यसादेशेऽदन्तएवत्वकारा
 न्तइतिवाच्यम् । नेन्द्रस्यपरस्येत्युत्तरपदवृद्धिविप्रतिषेधेनपूर्वपदमिति
 सककार्योत्तरमेकादेशइतिसामान्येनज्ञापनात् । ननुस्वादिष्ठितियोगं
 विभज्यस्वादिषुपूर्वपदमितितदर्थः । ततोऽसर्वनामस्थानेयचीति ।
 तत्रायचीतिच्छित्त्वाप्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्ययजादौ सर्वनामस्थानेपूर्वं
 पदनमध्येचेत्सुक्तंतदपिपदनेत्युक्तंभाष्ये तथाचसावपिपदत्वसत्त्वा
 त्सेइत्यादिशब्दस्वीकारे नान्तःपादमित्यन्नचैकः पदान्तात्परोरस्ती
 तिभाष्योक्त्याहर्न्येतेतिचेन्न । योगविभागसिद्धस्यसौपदत्वस्यकाचि
 त्कत्वेनादोषात् । नचस्यइत्यादावन्तर्वर्तिविजस्त्यापदत्वादेहः पदा

न्तादतीतिपूर्वरूपेणभाव्यमितिवाच्यम् । उक्तरीत्यापदत्वाभावात् । उ
 त्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च । नन्वौतोमशसोरित्यत्राम् श
 सोस्तद्वितयोरपिसंभवात्सुबन्तगतयोरेवेति कथंविशेषावगतिरित्या
 शङ्काचीत्यधिकारादजादिशशसुबेवसंज्ञवतिननुतद्वितइति निश्चि
 त्याह । साहचर्यादिति । नचगानित्यत्रपरत्वाद्वाञ्छितीतिवृद्धिः
 अनवकाशत्वादात्वस्यापवादत्वेनवृद्धेर्बाधकत्वात्तदाह । औतोणि
 दिति । सूत्रेत्परकरणाद्गकारोन्वितव्यतिहरयाशयः । तेनौकान्ताभा
 वादस्त्रिधौस्यानिवत्त्वाज्जावाच्चित्रगुरित्यादौनदोषः । अन्यथांगा
 धिकारेतदन्तविधिलाज्जातस्यानिवत्त्वेनगोन्तत्वात् स्यादेवदोषः । न
 न्वोतइतिपञ्चम्यन्तत्वात्परत्वलाभेनहेभानो इत्यादौप्रत्ययलक्षणेनसंबु
 द्विपरत्वात् णिद्वद्भावेवृद्धिप्रसंगहरयतआह।विहितमिति । यद्विषयं
 ग्रहणेपिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्ततेइतिमन्यते तदाविहितवि
 शेषणमितिनारब्धव्यम् । किंचगोतोणिदित्यत्रतत्परकरणंप्रत्याख्यायचि
 त्रगुरित्यादौगोपूर्वत्वणित्वात्त्वस्वरूपस्यानिवत्त्वप्रतिषेधइत्यनेनातिप्र
 संगंसमाधायहेचित्रगोइत्यादौलाक्षणिकत्वाद्दोषइति तत्रैवस्पष्टंभा
 ष्ये, द्योः सर्वनामस्यानेणित्वं वक्तव्यमित्यौतोम् शसोरित्यत्रोक्तंभाष्ये,
 पूर्वोत्तरमतयोरुभयोरपि भाष्यवार्तिकस्थयोर्युक्तत्वायुक्तत्वेविभाष
 नीयेइत्याहुः । इतिफक्किप्रकाशेऽजन्ताः पुङ्गिगाः ॥ • ॥

ननुरमततेः पचाद्यचिटाप्येकादेशस्यपूर्वात्त्वेनप्रातिपदिकत्वा
 त्सुपिसम्बोधनेहृल्ल्यादिलोपेपिसंबुद्धौचेति विषयसप्तमीत्वात्प्रत्यय
 लक्षणेनवासंबुद्धिगुणेसिद्धमिष्टमित्येङ्प्रहृतंनविफल मित्याशङ्का
 ह।एङ्प्रहृत्वादिति । संबुद्धौप्रतिपदोक्तत्वेनशीघ्रोपस्थितिकयाहृल्ल्या
 दिलोपात्प्रथममेत्वेसत्यनेनैवल्लोपसिद्धिरितिभावः । अतएवसन्निपा
 तपरिभाषानप्रवर्तते । ननुरसाभिरित्यादौएकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन
 ग्रहणादतोमिसयेस्य्यात् अतएवावन्तस्यसर्वादिगणेपाटाभावेनसर्वना
 मत्वाभावभाज्ञांकेकादेशस्येत्यादिसमनन्तरंवक्ष्यति । नचतत्परत्वसाम
 ष्याभ्नेसु । अकृतैकादेशेविश्वपाभिरित्यादौकृतार्थत्वादितिचेन्न । व

र्णमात्रवृत्तिधर्मस्यतेनातिदेशाभावात् । अतएवषत्वितुकिचएकादेशो
 सिद्धइत्यर्थकस्यषत्वतुकोरसिद्ध इतिसूत्रस्यचारितार्थम् । अन्यथा
 धीत्येत्यादावनेनादिवद्भावेसति ह्रस्वस्यपितीतिह्रस्वप्रयुक्ततुक्सिद्धौ
 तद्वैयर्थ्यमेवस्यात् । नन्वस्त्वेवंवक्ष्यमाणेसर्वासामित्यादौ पूर्वान्तव
 रत्वेनसर्वनामत्वप्याबन्तत्वंकथम् । नचपरादिवद्भावेनलभ्यंतत् उभयत
 आश्रयणेनान्तादिवदितिचेन्न । उज्जयतइत्यस्यभाष्यैकदेशिनोक्तेः ।
 यद्वालिङ्गविशिष्टपरिभाषयाबन्तस्य सर्वनामत्वमावन्तत्वन्तुपरादि
 वद्भावेनेतिमूलोक्तंतुनयुक्तमितिप्राहुः । सर्वस्यामित्यादौस्याद्विधे
 राबन्तसर्वनाम्नोरपेक्षितत्वेनास्मत्त्वदुक्तिरेव, मूलस्यतुसुद्धिःसर्वना
 मत्वस्यापेक्षितत्वेनपूर्वान्तवद्भावस्यैवोपयोगात् प्रवृत्तेर्नायुक्तेतिव
 स्तुगतिः । केचिदिति । निर्जरसिनेत्यादिपरिकर्तारइत्यर्थः । त
 न्निर्मूलमिति । पूर्ववत्सन्निपातपरिभाषाप्रवर्तकपरभाष्यादिविरो
 धेनस्वोत्प्रेक्षितमूलस्याप्रमाणत्वादितिभावः । नवीनानुरोधेनवि
 भक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसित्यत्रापिपक्षेदोषमुद्भावयति । यद्यपी
 ति । ननुजरसादेशःनुट्शीज्जावयोरपेक्षयापरत्वादास्तांजरस् एत्वया
 ङाभांतुजरसपेक्षयापरत्वात्तेएवजरसंबाधित्वासंपद्योरन्मैवम् । एत्वे
 कतेप्येकदेशविकृतन्यायेनजरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वेनजरसएवप्रवृत्तेः
 नचैत्वमपिनित्यम् । जरसादेशोऽकृतेपिस्थानिवत्त्वेनतत्प्रसक्तेरितिज्ञं
 क्यम् प्रक्षेपस्थवक्तव्यत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । याटमपिबाधतेजरसंत्वं
 तरंगत्वात् । आकाररूपापः परस्यङितः सुपोविहितस्ययाटोवद्भूषेक्ष
 त्वेनबहिरंगत्वात् । आमपिबाधतेजरसुनित्यत्वात् । नचाकाररूपाबा
 न्तात्परस्यामिकृतेसंनिपातपरिभाषयाजरसो ऽप्रवृत्तौमतस्यनित्यता
 तस्याः परिभाषायाश्चनश्रयणादिति सर्वथाप्रथमजरसादेशमेवेतिभा
 वइत्याहुः । उक्तरीतिमन्यत्राप्यतिदिशति । एवञ्जसिति । अस्ति
 थित्वंघ्याचष्टे । आकाररूपस्यैवेति । स्थानिनश्चापआकारमात्राश्रयणे
 तथात्वमितिभावः । अन्येत्वाहुः । एत्वशीनुड्याङाभांनित्यत्वात्प्रथम
 मेतेषुकृतेषु क्वचिद्जादित्वाभावात्क्वचित्संनिपात परिभाषयाजरसो

उनापत्तिरेव । यत्तु यादोवहिरङ्गत्वनामो नित्यत्वं चोक्तं तत्तु बहिरंगप
 दस्य शब्दमर्यादया बद्धपेक्षत्वात् । आह । प्यानुक्तत्वाच्च नरसादेशविषये वि
 शिष्यसंनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वनाश्रयतोभाष्यकृती विरोधादुपे
 क्ष्यम् । पूर्वप्रतिषेधे नरसादेशाद्विभक्त्या देशएवेष्टोभाष्यद्वयमुक्तमेव । त
 स्मात्पूर्वोक्तपंचविधिषु कृतेषु ततो नुड्याटारजादित्वाच्चावाहितरत्रसं
 निपातपरिभाषया नरसोऽप्राप्तौ सर्वदोषोद्धारकाञ्जराणां सिकादिशब्दे
 ष्चाकारप्रश्लेषस्य न फलं नापि नानमिति । अतएवानुपपत्तेरन्यशब्दे फलं द
 शयितुमुक्तरीतिनाह एवमिति । प्रत्याख्येयमिति । दीर्घग्रहणं हि अ
 तिलदो निक्षीशां धिरित्यादौ स्यानिबद्धानेन ङ्यात्पत्तनाश्रित्यलोपमा
 सेर्वा रणाधम् । प्रश्लेषेतु ङ्यापोः स्थानिनोराकारेकारमात्राश्रयणेऽस्ति व
 धित्वात्स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेर्लोपाप्राप्तौ व्यर्थत्वात्तस्येति भावः । याहाप
 इत्यादौ ग्रहणे फलं दर्शयितुं चोदयति नचेति । स्वाश्रयमिति । स्वः श्रूय
 नाणश्चाकारः स आश्रयो धिष्ठानं यस्य तत् धर्मधर्मिणोरेकाधिकारणत्वा
 तदाहाकारत्वमिति । यत्तु यजादिसुवर्गनिमित्तकमित्यर्थ इति तत्त्वाका
 रस्य तयात्वेऽप्यकारत्वस्य तदजायादुपेक्ष्य न्यह्ना यथा घटास्तीत्युक्तं च
 टत्वस्य पृथक् सस्रोक्षेखाभावात्समनियतत्वेन धर्मधर्मिणोः तथेहाप्या
 स्तानित्यन्यत्र विस्तरः । स्थानिवद्भावेनास्त्वमिति । न च ङ्याप्या निक्षी
 ऽदीर्घादेशो न स्यानिबदित्यर्थं केन ङ्याग्रहणे ऽदीर्घादेशो न स्या
 निबदित्वातिर्लोकनं प्रसूयं आत्त्वस्य विच्छेदात्कथं दीर्घं स्यानिबदत्वेनात्त्व
 लाभवृत्तिवाच्यम् । याहाप इत्यादिषु प्रश्लेषनाश्रित्यस्या निबदत्त्वनिषेध
 प्रत्याख्या नृभाष्यमते शंकाऽसत्त्वेनादोषात् । इदं च भाष्यस्य स्पष्टं याहा
 प इति सूत्रे, तद्यथा तिखट्वायेत्यत्र स्थानिवत्त्वाद्यादप्राप्नोति तस्य प्रतिषे
 धो वक्तव्यो न वक्तव्यः इत्यत्र ग्रहणे ऽदीर्घ इति स्थानिवत्त्वनिषेधादिति ।
 याट्स्यादिति । न चाकारस्य लाक्षणिकत्वात्तस्यादिति वाच्यम् । अति
 देशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तावतिदेशेनैव पर्याप्तो
 रत आह आबन्तं यदंगमिति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्त
 दन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया तिद्वं तियदंगं न तदाबन्तं यच्चाबन्तं खट्वं

तिनतदङ्गमिति नयाऽङ्गमप्रसक्तिरिति भावः । न नूक्तपरिभाषया अ-
 न्तग्रहणेऽङ्गमप्रत्याबन्तस्य विशेषणादावन्तान्त्यदङ्गमित्यर्थादतिखट्वा
 येत्यादावावन्तान्त्यदङ्गमित्यर्थाद्याट्स्यादेव, न चाङ्गे नैवावन्तविशिष्या
 ङ्गसंज्ञकं पदावन्तं तस्माद्याडित्यर्थात्तदोषेति वाच्यम् । अङ्गस्य विशेष-
 णत्वे दूढतरमानाज्ञावात् पदाङ्गाधिकारे इति वाङ्मते केनाङ्गस्य विशेष-
 तायास्वलाज्ञाच्च । खट्वाया अट् ७ट् खट्वायामित्यादावुक्तार्थे सति
 याडनाप्रज्ञेति चेति दिक् । किंच श्रुतमाकारं स्मृतमनुवधं चादायास्वानुसं-
 धानात्स्यादेव याडिति चेन्न भाष्येऽस्याकारस्य लाङ्गणिकत्वात्तयाडित्यु-
 क्तेः । न चैवं सति खट्वायै इत्यत्र याडनापत्तिः सूत्रं तु निशायै इत्यादौ
 चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेणासंभवस्त-
 स्यैव लाङ्गणिकस्य तत्परिभाषाविषयत्वेनात्रैकादेशात् प्रागपि आत्व-
 सत्त्वेन तद्रूपत्वात् परिभाषाया अप्रवृत्तेः । न नु लाङ्गणिकत्वादाकारस्ये-
 तिकथमत्र समाधानम् वर्णग्रहणे उक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः, अन्यथा हर-
 ये इत्यत्रैकारस्य लाङ्गणिकत्वादेचोयवायेति न स्यादिति चेन्न । अमदः
 अदः अभवत् अदो भवदित्यत्र प्राप्तोदिति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञानिवा-
 रयितुं लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यतीति भाष्यो-
 क्तं स्तत्रापि परिभाषायाः प्रवृत्तेः अत्रैव लाङ्गणिकत्वात्तयाडिति भाष्यो-
 क्तं च, अतिप्रसङ्गस्तूक्तस्यानित्यत्वाद्धारणीय इत्यधिकं नागेशीये । अंग-
 स्येत्यधिकारेण लाभे साक्षाच्छ्रुतत्वात्स्थायामिति त्रिचतुरोरेव विशेषणं
 न त्वङ्गस्सेत्यभिप्रेत्याह । स्थायामिति । तेन स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्तमानयो-
 रित्यर्थः संपद्यते तेनेहेति । त्रिशब्दस्य पुंल्लपुंसकवृत्तित्वेऽपि समुदायस्य
 स्त्रियां वृत्ते रङ्गविशेषणत्वेत्वादेशः स्यादिति भावः । प्रियतिसेति । अंगविशे-
 षणत्वे त्वत्राव्याप्तिः स्यादिति भावः । प्रियाजसूत्रिजसूतिस्थिते अंतरं
 गानपीति न्यायेन सुबलुकिपुनः सुपितदन्तविधिना निदिश्यमानपरि-
 भाषया त्रिशब्दस्यादेशः । न द्यूतश्चेति कप्तुन समासार्थालौकिकवाक्ये ऋ-
 दंतोत्तरपदत्व । भावात् ऋदुशनेत्यनङ् । अनित्यत्वादिति । इकोची-
 त्यङ्ग्रहणमिह ज्ञापकम् । तद्यथा । भ्यामादौ नुमिसति नलोपः प्रातिप-

दिकान्तेतिलोपएवा नचनङ्सिंखुरितितिनिषेधात्संबुद्धौनलोचोनभव
 तीति तत्रानिष्ठवाङ्मयायाचीत्यावश्यकम् । संबुद्धिश्चलु कालुप्तेतिप्रत्यय
 लक्षणैर्ननुमः प्राप्तिर्वाच्याप्रत्ययलक्षणञ्चनलुप्ततेतिनिषेधस्यानित्यतां
 विनादुर्लभमित्यप्यहं व्यर्थं सत्ज्ञापकसामान्यापेक्षमित्याकरेःकुट
 म् । ननुकथंज्ञापकत्वम् वृत्त्यात्त्वत्तद्वद्वावगुणेभ्योनुस्पूर्वविप्रतिषेधेने
 तिवचनात्प्रथमंनुमिष्यतिराभ्यामित्यादौनलोपेसत्यपितस्यासिद्धत्वंन
 नुमाव्यवधानादुरायोहलीत्यात्वंनस्यात् पदाङ्गाधिकाराच्चुमाङ्गस्यव्य
 वधानाज्जावेपिनुमएवात्वेपूर्वस्ययणिरूपासंगतेर्वैतिषेक्तातत्रहिबृद्धि
 शब्देनविहितवृद्धेरवग्रलणादत्रात्वस्यतथात्वाभावात् । ननुशुचीनामि
 त्यादौनुटिनुमिचसतीनहकितिनियमाद्दीर्घानस्यादितिचेत्तानुमचिदे
 तिपूर्वविप्रतिषेधेननुमंवाधित्वानुटिसकृदतिन्यायेननुमोऽप्रवृत्तेः । ल
 क्षणप्रतिपदोक्तपरिज्ञाषयात्रनियमाप्रवृत्तेश्च । नचपञ्चत्रपभ्यइत्यादौनु
 मिसतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यादिति वाच्य
 म् । समुदायस्यजत्तत्वेनावयवस्येतत्त्वाविधातात् अनिमित्तकत्वे
 नान्तरंगत्वात्प्रथमंस्वरस्यैवप्रवृत्तेश्च । बहुभिःकुलैरित्यत्रनुमिषट्संज्ञ
 कत्वेनभक्त्युपोक्तममिति प्राप्यातदभावेपिबहुशब्दस्यान्तोदात्तनयान
 स्वरेविशेषः । नचअस्थिदधीत्युत्तरार्थमवग्रहणमन्तत्रैवकर्तुंमुञ्चितत्वा
 त् । कृतंचात्रतदमित्यत्वेज्ञापकमितिस्पष्टमाग्ये ॥ द्वैरत्वेसत्याविनि।
 विभक्तिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वंटापोनिमित्तंभवत्येव । नयासयो
 रितिनिर्देशेजतस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात् । नचानिमित्तकत्वे
 नटापोन्तरङ्गत्वात्तत्रकतंरयेऽत्वस्यासिद्धत्वम् उक्तनिर्देशेनास्याअपि
 अनित्यत्वज्ञापनात् । नह्येकैकमेवज्ञाप्यमिति राज्ञामाज्ञास्तिकि
 न्तुयावतांविनास्वस्यानुपपत्तिस्तस्यसर्वस्यापि ज्ञापनात् । सख्यशि
 श्चीतिङीषियस्येतिचेतीकारलोपेसखीशब्देपि सखिशब्दोक्तं कार्यमुद्गा
 वयति प्रातिपदिकेति । विजक्तविति । विजक्तव्याअर्थेकार्यं क्रियमा
 योलिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यतइत्यर्थः । इदंचङ्क्याप्रातिपदिकादि
 त्यादौभाष्येपठितम् । प्रातिपदिकेतिपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य

दूषितं च तदिति दिक् । इति ह्रस्वश्चेत्यत्रास्ति वाक्यद्वयम् । एकत्र युद्ध
 तिख्याख्याविति अस्त्री इति द्वयद्वयद्वयानाविति वेति चानुवर्तते ।
 अपरत्र तु युद्धति स्त्री वाचककावित्येतन्नात्रार्थकं ख्याख्याविति । तत्राद्ये
 द्वयद्वयद्वयानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणीदूतो विशेषे
 षण्णह्रस्वयोस्तु छियामिति तथा चातिस्त्रिशब्दे पूर्ववाक्यस्याप्राप्तिरि
 त्याशयेनाह । इति ह्रस्वश्चेति । ननु नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ह्रस्वयोर्वि
 शेषणं नास्तु । अन्यथा ह्रस्वशनिप्रज्ञतीनामुभयलिङ्गानां षट्पटुप्रज्ञती
 नांसर्वलिङ्गानां स्त्रीत्वेऽपि न दीत्वन्नास्यात् । यत्प्रमाणं कैयटनतं नित्य
 स्त्रीत्वाभावात् । मतान्तरेऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यात्ताभावेति
 अस्त्रीति ह्रस्वयोर्विशेषणं स्यादेव ततश्च स्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्वेवर्णा
 न्तादित्यर्थेन कथमत्र विकल्पप्राप्तिरित्यत आह । अस्त्रीति । तत्र
 हेतुमाह । तत्सम्बद्धस्यैवेति । द्वयद्वयद्वयानावित्यत्र विशेषणी
 भूतस्यैवास्तीत्यस्य इति ह्रस्वश्चेत्यत्रानुवृत्तिरित्यर्थः । एकत्र विशे
 षणतयान्वितस्यापरत्र ह्रस्वांशे विशेषणतयैवान्वयायोगादिति भावः ।
 नन्विद्वयद्वयद्वयानावित्यनेनापि ह्रस्वस्य निषेधः किं कस्यादत आह ।
 दीर्घस्यापमिति । तत्र ह्रस्वपदाभावादिति भावः । तदाह । ननु ह्रस्वस्ये
 ति । एवञ्चेति । स्त्रिशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेनेयद्वयान्तत्वेऽपि ह्रस्वा
 न्तप्रयुक्तएव विकल्प इति पुष्कलम् । प्रधीशब्दस्येति । प्रकृष्टं ध्यायती
 त्यर्थकस्येत्यर्थः । वृत्तिकारादीनामिति । तेषामयम्भावः । आध्यैप्र
 ध्यै इत्यादावयवस्येयद्वयद्वयान्तत्वात्नेयद्वयद्वयानाविति न दीत्व
 निषेधः प्राप्नोतिसिद्धत्वं गग्रहणात् । यथाङ्गस्येयवौ भवतस्तस्येदं गृह
 णं न चैतस्याङ्गस्येयवौ भवत इत्युक्तं भाष्ये तत्र न बहुव्रीहिः कवापत्तेः
 किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकतात् । तत्र कैयटोक्तं नित्यस्त्रीत्वाच्चावेन
 न दीत्वा प्राप्त्याभाषा संगतिः । अलीयूख्याख्याविति सूत्रेस्त्रीविषया
 वेवयौ नित्यमिति भाष्योक्तौ एवकारो भिन्नक्रमः । नित्यमेवयौ स्त्री
 विषयावित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थः । खलपूकट
 प्रग्रामयादीनां क्रियाशब्दतया पुङ्क्तिङ्गैरुपस्थावृत्तिः । पुंसः खल्वयमु

चितो धर्मशक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च । अतस्तेषां पदान्तरं विनास्त्रीवृ
 त्तित्वम् । ध्यानादिकन्तु स्त्रीपुंससाधारणमिति । कैयटमतइति ।
 अस्यायं भावः । पूर्वोक्तं नित्यस्त्रीत्वत्वसंगतसूत्रभाष्याद्यक्षरमर्यादयो
 क्तार्थाभावात् भाष्योदाहनेनैकवपिन नद्युत्पत्त्यत्र नकारसाहचर्ये
 ण यस्य वृत्तेः प्राग्गन्दीत्वतदुत्तरपदके एव तत्प्रवृत्तेः । धीशब्दस्य चैयङ्
 स्थानवत्त्वेन प्राङ्गन्दीत्वनिषेधात् । गतिपूर्वकत्वाद्यप्यपि सुलभः । त
 स्मात्सूत्रभाष्याद्यक्षरानुगृहीतं लिङ्गान्तरेति मदुक्तमेव युक्तमिति । अ
 न्येतु प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वं तदित्याहुः ।
 ननु नेयङ्बुवङ्भूत्रे स्थानशब्दोभावस्तु यदुन्तड्यङ्बुवङ्भो स्थितिर्ययोरिति व
 हुर्ग्रीहिस्तत्र संबुद्धिविषयतत्स्थितेरभावेन नदीत्वनिषेधाभावात् इह स्व
 प्राप्त्यावपितद्वारणाय तत्स्थितिरूपलक्षणा तया व्याख्यानं नेयङ्गादिविषये त
 तस्त्वादिति समाधानेऽपि नेयङ्गितिसूत्रमवयवस्यैव नदीत्वनिषेधकम्
 तदुक्तं ज्ञाप्ये । अवयवस्यैयङ्बुवङ्स्थानत्वात् नदीत्वप्रतिषेधः प्राप्नोती
 तितथाचसुञ्जु शब्दे ह्रस्वः स्यादेवेत्याज्ञां व्याग्रेभाष्ये सिद्धत्वाङ्गरूपग्रह
 णाद्यस्याङ्गस्यैयुवौ भवतस्तस्यैदं ग्रहणमित्युक्तम् । यत्र नदीकार्याश्रये
 ज्ञेयाधिकारव्यधितेयङ्गादिः स्थितिः क्वचिद्दृष्टा तस्य तदवयवस्य निषेध
 इति फलितार्थो भाष्ये इति व्याख्यातारः । एवञ्च नदीत्वनिषेधादस्वा
 र्थनद्योरिति न ह्रस्वइत्यभिप्रेत्याशङ्कते कथं तर्हीति । हापितः क्वासि
 हे सुञ्जु बद्धं वं बिललापसः । विधिना त्वया हापितस्त्याजितस्स रामो हे
 सुञ्जु क्वासीति एवं बहुबिललापेति तदर्थः । रामणेन सीतापहरणोत्तरं
 रामबिलापपरम् । प्रमादइति । विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणी
 त्रप्रमादः सच विरहपोषकत्वात्काव्ये गुणः । तादृशशब्दस्तु व्याकरण
 विरुद्धग्रन्थकेचन सामान्येन पुंसकादिना समाधुरित्याह । बहवइति ।
 ननु बाभावकरणयोरित्यतो वेत्यनुवर्तते तेन प्रातिपदिकान्तेत्यनेनैक
 लिपकणत्वप्राप्तावपितद्वारणाय रषाभ्यां नोण इत्यस्मात्कारानुवर्तने
 न सिद्धाविहृत्यणग्रहणं नित्यार्थमावश्यकमित्यत आह आरम्भसाम
 र्थादिति । वैकलिपकस्यैवात्र तत्त्वस्य समीहितत्वे तु पूर्वैरेव तत्सिद्धावे

तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति ज्ञावः । एवं चान्यथैव नित्यत्वलाभेण कारग्रहो-
 नोपयोगीत्याहस्पष्टार्थमिति । स्पष्टतयाऽदृष्टार्थफलकमित्यर्थः ॥ • ॥
 इत्यजंताः स्त्रीलिङ्गाः ॥ • ॥ सोरमेति लुकोवाधकत्वादिति ज्ञावः । परत्वा-
 दिति । अजरशिव इति स्थिते प्रथममजंतलक्षणमुक्तस्य गभक्तत्वाद्
 क्वाव्यवधायकत्वेऽप्यवयवस्य जराशब्दस्य व्यवधायकत्वेन निर्दिश्यमान
 परिभाषयापि जरसो न प्राप्तिः । अन्त्यादयः परस्तस्यैवान्तावयवो नित्यः ।
 दिति सतेऽप्यवयवावयवः समुदायस्याप्यवयवद्वयभ्युपगमेन कथंचिज्ज-
 रसादेशो जातेऽपि सान्तमद्वय इति दीर्घानस्यादिति भावः । अपवादमि-
 ति । अदन्तेऽपि लुकिवचनवैकल्यादिति भावः । सन्निपातेति । जराश-
 ब्दे सर्वथानित्यप्रवृत्तिकथेति भावः । अन्येत्वाहुः । अजरांसीत्यत्र नुजरसो
 प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि भलन्तलक्षणो नुमिति । शब्दत्वेन सादृश्यं न लु-
 नतेत्यस्यानित्यत्वे चेति प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेऽपि भाष्यसंगतमि-
 त्यभिनयनानं प्रत्याह वस्तुत इति । सुत्वं नैव सादृश्यं मांस्यवन्त्यादितिः
 न लुभतेत्यस्यानित्यत्वेन ह्यस्परत्वमिति भावः । न च मांसस्य पचियुद्धञो-
 रित्यनेनैव सिद्धं तस्याप्येतत्सिद्धान्तानुवादकत्वात् । उक्तप्रयोगे मांसो-
 त्यस्यायस्मादीनि छन्दसीति सूत्रेण प्रपदसङ्गयोग्यसाधुना तथावो-
 धकेनात्र भत्वेनैव साधुत्वाद्भत्वबोधनादित्याशयेनाह संयोगान्तलोपो-
 नेति । छन्दसीति । शीघ्रेश्छन्दसीति सूत्रादिति भावः । वृत्ताविति ।
 वृत्तिग्रंथे इत्यर्थः । अत्रासुचिर्भाष्यरुदननुवर्तनम् । मासश्छन्दसीति
 मासस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये इत्यर्थः । माद्भिः शरद्भिर्दुर्गो वरंतवेत्युदा-
 हरणम् । सामर्थ्यादिति । अनुवर्तनेनैव छन्दस्यादेशे सूत्रेणैव सिद्धे त-
 द्ब्यर्थत्वादिति भावः । कैयटस्य भाष्येऽनुवर्तनेऽपि छन्दस्यपि प्रयो-
 गे बाधकाभावादित्यपिशब्दार्थः । संनिपातेति । एकमात्रावच्छिन्नाका-
 रमाश्रित्य कृतोऽप्येव देशः कथं तस्मिन्नेति निमित्तं स्यादिति । तत्र यद्यपि कष्टा-
 यक्रमणे इति निर्देशं प्रापित दीर्घाहृस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यत्वमादे-
 शोऽनुवर्तते तदपि चेच्छोपेन निवर्तते तद्विपरिभाषाविरोधः स्पष्ट एवे-
 ति भावः । परेतु व्याप्यत्वजातिरूपयज्ञादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घानस्व

सन्निपातविधातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपा-
 तलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक्तन्निमित्तभूतोयःसन्निपातः द्विधातकस्य
 स्वातिरिक्तस्यस्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः । छानित्यत्वाश्रयणेऽत्र न
 दृढतरं मानमिदं प्राप्य कैयटयोः स्पष्टम् । भाषितः पुमान्येन शब्देनेति
 सूत्रार्थेऽनादिशब्देतत्सत्त्वेऽपि पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः स्यात्तस्माद्भाषितः
 पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तिरूपेऽर्थे इति बहुव्रीहिः । भाषणक्रियया स्व
 करणतया क्षिप्तशब्दश्च स्त्रीवेन समानानुपूर्वीकः समानार्थश्च गृह्यते प्र-
 त्यासत्तेस्ततोऽर्थे आद्यच् तस्मात्फलितम् प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति ।
 एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यज्यच्छरूपमित्यर्थः । यस्य पुंनपुं
 सकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं तत्पुंस्वदिति वर्तुलार्थः । एवं चानादिशब्द-
 स्योभयत्रारोपितादित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भवति पुंस्वत्वम् । न च भ-
 वति पीलुशब्दस्य वृत्ते वृत्तत्वव्याप्यजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं फलेतु फलत्व-
 व्याप्यजातिरित्येकजातेरुचयत्वाज्जावादित्याह प्रवृत्तिनिमित्तं इति । अ-
 यं भावः । शब्दानां प्रवृत्तौ कारणं चतुर्विधम् । जातिर्गुणः क्रियासंज्ञा
 चेति । एवञ्च जात्यवच्छिन्नो जातिशब्दो यथा घटादिः । गुणाद्यवच्छि-
 न्ना यथा शुक्लबलोदित्येति । तदुक्तं च चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति
 भाष्ये । त्रयीपक्षोऽपि न सन्ति यदृच्छाः शब्दा इत्यादिना प्राप्य एव स्पष्ट इ-
 त्यन्यत्र विस्तरः । प्रराणामिति । माधवस्यायं जावः । नुटो निमित्त-
 स्य ह्रस्वस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये सन्निपातप-
 रिभाषाया विषय एव नास्ति । रासाणामित्यादौ सुपि चे दीर्घो नामीत्य-
 न्न नित्यत्वाद्वाध्यत इति । अयं त्वाश्रयः आनलोप इत्यत्र भाष्य-
 कैयटविरोधादुपेक्ष्यः । नामीत्यस्य नित्यत्वमपि निराकृतं रासाणामि-
 त्यत्रेत्यरुचिर्बीजं हृदि निधाया ह वस्तु तस्त्विति । प्ररीणामिति । न
 नुहलीति विषयसप्तमीत्वात्प्रागेवात्वमिति चेन्न आत्वेकतेन नुटो प्राप्या
 हलादिविषयत्वाभावात् । नन्वेवमपि कृते नामीति दीर्घे सन्निपातप-
 रिभाषाविरोधासंभवादेकदेशविकृतन्यायेनात्वंदुर्वारमेवेति चेन्न ना-
 मिपरे नामश्र्याद्भ्रस्वेकारस्य दीर्घेकारकरणेऽपि विजातीयत्वकरणेतुनि

निर्वृत्तकारापायेनुटीति निवृत्त्यापत्तेः विजातीयकरणे सन्निपातरिभा-
 षायाविरोधापत्तश्च । अतएव श्रीपायेत्यत्र विजातीयलोपो निवारितः ।
 एतेनात्रात्वस्यादेवेति सूक्तोक्तमयुक्तमिति मन्त्रोक्तमपास्तम् । * इत्य-
 जन्ताः न पुंसकलिङ्गाः * ॥ उपदेशकिमिति । धातोरित्यस्यावर्तनेन तु
 औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिङ्गो व्यावृत्तावपि अधोगितिन
 संग्रह्ये तातोदादेरित्यावर्तते । तत्रैकेनातिरिच्यमानेन दादिपदेनोप-
 देशकालौ लक्ष्यत इत्यस्तूपदेशलाभस्तथापितस्य किंकलमिति प्रश्नः ।
 अत्र व्याप्तेरित्यव्याप्तेः परिहारः फलम् । लक्ष्यलक्षणगगनमाद्या अ-
 लक्ष्यलक्षणगगनमस्येति समानाधिकरणे अधोगित्यादिना भूदित्यन्तेन । अ-
 टिसत्यप्यौपदेशिकदादित्वाददोषः । संप्रति दादिधातुत्वेऽप्यौपदेशि-
 कधातुत्वाभावात्तातिव्याप्तिः । बस्तुगत्यातिव्याप्तिपरिहारएव फलं
 धातोरवयवोयोदादिरित्यर्थेनाधोगित्यादेः सिद्धेः । वैयधिकरणान्वय-
 स्तुगदूर्ध्ववित्यादौ भग्न्यावसिद्धये आवश्यकः स्पष्टपदभाष्ये । केचित्तु
 व्यधिकरणवत्त्वे वा व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः । धातोरवयवोयोदादि-
 स्तस्य हकारस्य धोज्जवतीति सूत्रार्थः । अधोगित्यादावङ्गागमेऽदोहि-
 ति धातुस्तदवयवोदोहितितदीयो हकारस्तस्य च । दामलिङ्गिति धातो-
 रवयवोयोदादिर्दामेति न तदीयो हकार इति धत्वाभाव इत्याहुः । ननु स-
 मानाधिकरणत्वमेकधर्मि बोधकत्वमेवेति कारको वक्ष्यते तत्र विशेष्यवि-
 शेषणभायमात्रं वैयधिकरण्येतु जेदः संसर्गो विशेष्यविशेषणजावद्येत्यत-
 एवोच्यते । संभवतिसमानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्यादप्यत्वमि-
 ति प्रवादः । एवञ्चलाघवात् समानाधिकरण्यत्वेनैवान्वयोऽस्त्वित्याशं-
 क्याह एकाच इति । एकाचिविशिष्टस्य धातोरित्यर्थे गदूर्ध्ववित्यस्यानेका-
 ष्त्वाङ्गभावनस्यादिति वैयधिकरण्येनैवान्वयो धातोरवयव इत्याद्यु-
 क्तः । ननु धात्ववयवो धातुरिति व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धाव लक्ष्ये वैयधि-
 करणान्वयेनैवम् अर्थवताव व्यपदेशिवद्भाव इति भाष्योक्तेः । त-
 हिंदुहेर्धत्वे धात्ववयवमेकाङ्गपदं दुइति उच्यते इति वा तत्राद्यो न भूषन्तीऽ-
 न्वयेन वशदुचितितुनावयव इति प्रकृता सिद्धिरत आह व्यपदेशिवदि

ति । असहायेव्यपदेशिवद्ज्ञावोक्तव्य इत्याद्यन्तर्गतसूत्रेभाष्येव्यक्तम् ।
विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारः सोऽस्यास्तीतितेन तुल्यमित्यर्थः । ननु
धुगित्यादेः प्रातिपदिकत्वात्कथं धातुकार्यमिति चेन्न अत्र सन्तस्य चा
धातोरित्यादिनिषेधेन कारकप्रत्ययप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापि धातु
त्वज्ञापनात् । न च धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्ययेन भवतीति परिभाषया
धातुसंशब्दनेन विहितः प्रत्ययस्तस्मिन्नित्यर्थकतया कथमत्र धातुकार्य
निति वाच्यम् । अस्य पदान्तनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् ।
अतएवाप्रशान्तिचरितार्थम् अन्यथा मोनोधातोरित्यत्रापि परिभा
षायाः प्रवृत्तौ न त्वानापत्त्या व्यर्थमेव स्यात् । ननु सुधिया वित्यादावियङ्का
दिकं न स्यादुक्तपरिज्ञावाप्रवृत्तेरिति चेन्न । इयङ्कादेर्वस्तुतोऽङ्गस्यैवोच्य
मानत्वादिति दिक् । ननु सर्वनामस्याननिमित्तकत्वेन सामान्यत्वादा
मपेक्षया सुनिमित्तकत्वेन विशेषत्वं नुमद्वतिसामान्यविशेषयोर्विशेषो ब-
लीयानिति न्यायेन नुमास्यतामित्याशङ्क्याह न वाच्यते इति । उ-
पजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यबाधकज्ञावोनास्तीत्यभिप्रा-
येणोक्तम् । आदित्यधिकारादिति । आच्छीनद्योरित्यस्मादनुवर्तना
दित्यर्थः । आमुपजीव्यः, नुमुपजीवकः । नन्वादित्यनुवृत्तावपिनित्य
मनङ्गुष्विविद्यमानो यो कारस्तस्मात्कुतो न भवति, नैवमित्यवैयर्थ्यात् ।
अनाचेति । नुमपेक्षया सस्त्वुद्विनिमित्तकत्वेन विशेषविहितेनापीत्यर्थः ।
उपजीवकत्वादेवेति भावः । दत्वं नेति । विधानसामर्थ्यात् सर्वत्राविकृतो
नुमभवितुमर्हतीति भावः । नन्वनङ्गांस्तरतीत्यत्र न शङ्क्यतीतिरुत्वमपि न
स्यात् । अत्र भाष्ये समाधानम् । यं विधिं प्रत्युपदेशो नर्थकः स विधिर्वा
च्यते, यस्य तु निमित्तमेव नासौ बाध्यते । जवती ह दत्वं प्रति नुम् वि
धिर्निरर्थकः रुत्वं प्रति नुम् निमित्तमेवेति । ननु हे अत्र नङ्गुष्विति नित्यत्र सस्त्वु-
द्विलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽमङ्गारम्भादमोऽपवादत्वेन तद्विषये संवुद्विलो-
पानापत्तिः विषयभेदेऽप्यचिरादेशस्य नङ्गुष्वपवादत्वमाशङ्कितं सप्तमे भा-
ष्ये इति चेन्न । प्रत्ययलोपविधायकैः प्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानं
नापवादत्वस्यैवासंभवादित्यधिकं नागेशीये । ननु इमं इत्येवास्तु सूत्र

म् । नच तिमष्टिमद्वत्यादौदोषः , त्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीना
 निमोऽस्यादित्यर्थात् । नचत्यदादित्वाभावः । द्वोःप्राक्किमःपठि
 तव्यत्वात् । एवं सति किं सर्वनामबहुभ्यद्वत्यत्र किं प्रहणमकर्तव्यमित्य
 परमनुकूलम् । तत्र हि अद्व्यादिभ्यद्वतिपर्युदासात्किमोऽप्राप्तौ पृथक्
 पाठः । द्विप्राक्पठितेतुपर्युदासाप्राप्तौ सर्वनामत्वादेव सिद्धेः ॥ नचै
 मावित्यादावयं स्यात् अङ्गवृत्तपरिभाषयाधारणात् । नचैवमप्यस्य
 स्य स्यात् नानर्थक्ये इति निषेधात् । त्यदादीनामद्वतिसिद्धे आरम्भसा
 मर्थ्याच्च । नचकुलिहोरित्याद्यर्थे किमद्वति अन्यथेनः कुआदेशेकद्व
 यं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि उतिहोरिति विन्यासात् । मचेहान्त्यस्यो
 कारः स्यात् नानर्थक्ये इति निषेधादित्याज्ञां व्याहृ अकचसहितस्येति ।
 किमद्वत्यस्याभावेऽकचिदरेखेककद्वतिस्यादिति भावः । सिद्धान्ते तु तन्म
 ध्यपतितस्तद्गृहणं न गृह्यते इति परिभाषया साकचकस्य किमशब्दत्वाद्
 पसिद्धिः । नच सुबन्तात्तद्वितोरपत्या सुवृत्पत्यनन्तरं परत्वात्कादेशेत
 तोऽकचिककद्वत्येव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपादिकादित्येवाधिका
 रात् । सुपःशब्देन निमित्तत्वेनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्ष
 यो न चाकचोऽन्तरत्वाच्च । ननु निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया साकचक
 स्य कथमादेश इति चेन्न । कादेशविधानसामर्थ्यात् आवृत्त्याश्रये
 न साकचकस्यादेश इति कैयटोक्तेश्च । उक्तसामर्थ्यात्किमशब्दे उक्तप
 रिभाषया अप्रवृत्तिः । यत्तु सर्वत्राकचिविषये तस्याः अप्रवृत्तिरिति तत्तु
 न युक्तम् । भिन्धकीत्यत्राकचिकृते निर्दिश्यमानपरिभाषया हेर्धित्वं न
 प्राप्नोतीति बहुभ्यद्वत्यत्र भाष्यविरोधात् । नन्विदृश इति स्थिते रसैभा
 वात्परत्वाद्नादेशे सरुद्रतिन्यायेन रसै न स्यादत आहानित्यत्वादिति ।
 नच रसै आदेशेऽनादेशः । हलिलोपेन बाधनात् । नच प्रवृत्तिरोग्यत्वं नि
 त्यत्वं तच्च बाधितेऽप्यस्तीति चेत् । लक्ष्यानुरोधेन बाधका बाधितकृताकृ
 तप्रसङ्गरथैवात्राश्रयणादिति दिक् । नन्वत्वे हलिलोपेनाभ्यामित्यादे
 रनुदात्तत्वेनैव सिद्धान्वमविधानं व्यर्थमत आह । साकचकार्थमिति ।
 शित्वात्सर्वादेश इति भावः । यद्यपीह शिद्वग्रहणं व्यर्थम् । आकारस्या

कारविधानसामर्थ्यादेवसर्वादेशसिद्धेः । तथाप्यनुदात्तत्वाद्यमेवाका-
रविधानमित्याशङ्कास्यात्तन्निवारणायशिद्ध्यहणमिति केचित् । अन्येतु
अथ्यहतिप्रसङ्गेणसर्वादेशसिद्धेस्तद्ग्रहणंनकर्तव्यं तत्र समुदायस्यैवा
र्थवत्त्वात्तत्त्वविज्ञक्तौपूर्वस्यापदान्तत्वादतो गुणेन निर्देशसामर्थ्यादा
देशप्रवृत्तिकाले अथ्यहतिसमुदायः प्रवर्तत इत्याहुः, स्पष्टं चेदभाष्ये ।
अथः परास्मन्नित्यत्रपूर्वस्माद्विधाविति पञ्चमी समासोप्यस्तीत्याशयेन
शङ्कते । नचेति । पूर्वत्रेति । अत्रबीजं शब्देन्दुशेखरेनिरूपितम् । बहि-
रङ्गेइति । असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषयेत्यर्थः । अङ्गोपोनइत्यस्यभ
संज्ञायाः प्रकृतिप्रत्ययापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम् । स्तोः शुनेत्यस्य वर्णद्वयापे-
क्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । तथाचेयंपरिज्ञाया । संज्ञापरिभाषाविषयेप्रक्षद्वयं
यथोद्देशं संज्ञापरिज्ञायां कार्यकालं संज्ञापरिभाषां, दिशिरत्रोच्चारणक्रियो
ऽधिकरणकार्यकक्षयप्रत्ययः । उद्दिश्यते उच्चार्यते यत्रासावुद्देशस्तमन-
तिक्रम्यवर्ततेइतियथोद्देशम् । यद्देशे उद्दिश्यते तत्रैव वाक्यार्थबोधेन गृ-
हीतशब्दागृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहार इति यथोद्देशप-
क्षार्थः । अतएव परिभाषाएकदेशस्थिता सर्वशास्त्रमभिधायत्यतिप्रदी-
पवदित्युक्तं समर्थसूत्रे महाभाष्ये । कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यते,
कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणां लोप इति यावत् ।
भाष्ये पियत्रकार्यतत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यमित्युक्तमिति कार्यकालपदा-
र्थः । तत्राद्यपक्षेतावत्समाधत्ते । यथोद्देशेइति । परिज्ञायायादेशं
निर्दिशति । बाष्ठीमिति । षष्ठे षष्ठाध्याये भवंपाठं वाह ऊठ्सूत्रतस्मा-
ज्जातमित्यर्थः । तद्यथा । विष्णौ ह इत्यादौ वस्य जादि प्रत्ययनिमित्त-
मसंज्ञाश्रयत्वात्संप्रसारणे संप्रसारणाच्चति पूर्व रूपे पुगन्तेति गुणवृद्धिरेची-
ति वृद्धौ रूपसिद्धावूङ्ग्रहणं व्यर्थं संज्ञापयत्येषा परिभाषा ऽसिद्धं बहिर-
ङ्गमिति । अनुपगन्तेति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणमतएव भिन्नतीरपा-
दौ न गुणस्तथा च न जान्त्येइति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति चेन्न ।
प्रत्यस्याङ्गाकाङ्क्षित्वेनोपस्थितत्वात्तत्रैवान्वयात् । पुगन्तेत्यादौ कर्मधार-
याश्रयणेन प्रत्ययपरांगावयवलयूपधरूपेको गुण इतीको गुणेत्यत्र भाष्यसं

मतेर्येभिनहीत्यादौ दोषाभावाच्च । न च बाध्यं ह इत्यादिरूपार्थमूद्यह
 णम् । ज्ञापनपरभाष्यप्राभाष्येनानकारन्तेऽकारान्तोपसर्गेषोपपदेव
 हेर्वाहेर्वापि विचोरनभिधानात् । घातूनामनेकार्थत्वेनोच्यतेः किंपि
 रूपसिद्धेतिदिक् । तथा चेयंसपादसप्ताध्यायीस्थान्निपाद्यानं प्रवर्तते
 पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन निपाद्यासिद्धेरित्याह अग्रवृत्तेरिति । नन्वस्तु
 तावदेव कार्यकालपक्षे तु दोष एवेति चेन्न । पूर्वं प्रतिपरस्यासिद्धत्वेनान्त
 रङ्गाभावेन पूर्वस्यान्तरङ्गनिरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वं
 प्रतिपादनासंभवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वाद्भावेन पूर्वप्रतिपरासि
 द्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वस्तुमशक्यमिति बाध्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहा
 दुभयोरप्यग्रवृत्त्यापत्तेः । ननु कार्यकालपक्षेपि निपाद्यां परिभाषा प्रवर्तत
 एवात एव वृत्त्यां भवो नाकुटो नृपतेरपत्यं नार्पय इत्यादौ निपादिस्ये
 ऽन्तरङ्गैरवसानयोरिति विसर्गैर्बहिरङ्गायास्तद्धिते च नामादेरिति
 वृद्धेरसिद्धत्वं मुक्तं विसर्जनीयसूत्रेभाष्ये एवं चात्र पक्षे पूर्वहनृत्त
 राज्ञामणीति निर्देशो नास्या परिजायाद्यानित्यत्वात्समाधेयमिति चे
 न्न । भाष्ये एव पूर्वोक्तबहिरङ्गत्वादि खंडनात् । तदुक्तम् । अयुक्तोयं
 परिहारी न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । किञ्च उरणसूत्रेरेफस्य पूर्वान्त
 त्वे विसर्जनीयप्रतिषेधो वक्तव्यो नार्कल्पितो कुट्ट इत्याद्यर्थमित्यपूर्वव
 चनमेवारब्धं भाष्ये । अत एव निगल्यत इत्यादौ लत्वार्थान्तस्य दोष इति
 वचनम् । इतरथान्तरङ्गत्वाखिलोपात्पूर्ववैकल्पिकलत्वसिद्धौ नारभ्ये
 त । किञ्च सौत्रनिर्देशाश्रयणमगतिकगतिः प्रतिदिवन्शब्दे निर्देशभा
 वश्च । तस्मात्पक्षद्वयेपि परिभाषाप्रवृत्त्यभावाददोष इत्यधिकं नागेशी
 ये । अथ वृत्रप्रज्ञत्यादावेकाजुत्तरप्रातिपदिकान्तकुमतिचेति सूत्रेः प्राप्तं
 यत्त्वं निवर्तयितुं हंतरेत्पूर्वस्येति सूत्रेऽत्पूर्वस्येत्यंशो विजक्तो नियमरूपो
 ऽपवादः स च येन नाप्राप्तेर्योविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति
 तत्र चास्ति पक्षद्वयं बाध्यसामान्यचिन्तापक्षो बाध्यविशेषचिन्तापक्षश्चे
 ति तदुक्तं यदालक्ष्य निरपेक्षकार्याणां बाधकत्वमिति दर्शनं तदा
 विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विधयो नास्तीत्य विशेषात्सर्वकार्यं बाध्यमित्या

द्यः । यदालक्षणं वाच्यते इति दर्शनं तदा येन सर्वो विषय आक्रान्तस्तदे-
व वाच्यते इत्यन्त्य इति उपसर्गस्यायनावित्यत्राष्टमेकैषटे । तत्रांत्य
पक्षमूलकेनानन्तरस्येति न्यायेनात्पूर्वस्येति सूत्रं हंतरेव बाधकमाद्यपक्षे
तु सर्वेषामपीत्युभयोः समकक्षयोः पक्षयोः कतरो ग्राह्यस्तत्राह । योग
विज्ञानेति । ननु विभक्तसूत्रांशे उपसर्गस्यादित्यस्य निवृत्तिस्तत्फल
मिति चेन्न । सामर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः । अनन्तरस्येति । अतएव
संख्याव्ययादेरिति ङीष्ग्रहणं चरितार्थम् तद्विअनन्तरस्य ङीष्विधेरभा-
वाय । किञ्च नक्तिचीति सूत्रे दीर्घग्रहणं चरितार्थम् । तद्व्यन्तरित
स्यानुनासिकस्य क्लृप्तोः द्वितीति दीर्घस्यानुदात्तोपदेशस्येत्यस्याभावा-
येति न्यायप्रचारः । नचैवं न षट्स्वसूत्रेति निषेधोऽनन्तरस्य ऋक्तेस्य
इति ङीप एव स्यान्न तु व्यवहितस्य ङाप इति वाच्यम् । तत्र स्वरितत्वप्र-
तिज्ञासामर्थ्येन तस्य न्यायस्य बाधितत्वात् । ननु विभक्तसूत्रस्य नियम-
रूपस्य विधिनिषेधरूपत्वाभावात् कथमत्र न्यायप्राप्तिरिति चेन्न । अन्य
निवृत्तिफलकसिद्धिविषयकविधित्वमेव नियमत्वमित्यदोषात् । अत-
एव पंचपंचनखाभक्त्या इत्यत्र भक्त्यनियमे ऽभक्त्यप्रतिषेधो गम्यते इत्यु-
क्तपस्पशायां भाष्ये । अयं न्यायः शिसर्वनामस्थानमित्यादिषु ज्ञाथे
स्पष्टः । एकाजुत्तरेति । नचाहोपे एकाच्त्वं नास्तीति शङ्क्यम् ।
पंचमीसमासे स्थानिवत्त्वात् । नच पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधः । तस्य दोषः
संयोगादित्वेत्युक्तिः । शत्वमपीति । अपिनाप्रातिपदिकान्तकुम-
तिचेत्यनयोः संग्रहः । बाध्यसामान्यचान्तिश्रयणात् सर्वेषां बाध इति भा-
वः । नच कुमतिचेत्यस्य सविपातपरिभाषयैवाप्राप्तिः । तस्याश्र-
ित्यत्वात् । इदमत्पूर्वग्रहणं हस्थानिककवर्गाभाववद्भुक्तेरुपलक्षणमतो
बहुवृत्तहाणीत्यत्र प्रधानि प्रधानाघन इत्यत्र च न दोष इति दिक् । अगारै-
कदेश इति सूत्रे प्रथमप्रधानयोः कृतशत्वयोरुच्चारणमुपलक्षणाथत्वेना-
नम् । माधवेनोक्तमिति । अहोपे उत्तरपदस्यानंचत्वादेकाजुत्तरेत्व-
स्याप्राप्तीप्रातिपदिकान्तेति विकल्पो वृत्रघ्नो वृत्रघ्न इति तद्भावः । त-
द्भाष्येति । कुव्यवायेहादेशेषु शत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रघ्नः सुप्र

प्राधानि हन्ते रत्नपूर्वस्येत्यत्रात्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं जवतीति भाष्येत्यर्थः ।
 एवञ्च जायवार्तिकयोर्णत्वाभावे तात्पर्येण विरोधः स्पष्ट एव । एतच्च वा-
 र्तिकाशयवर्णनानुग्रहमात्रं न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्र-
 त्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय-
 त्वात्सर्वोपलक्षणार्थत्वेनोपसंगृहीतः । हादेशकवर्गव्यवायेद्वत्यर्थे
 आर्षत्वात्समासवृत्तिदिक् । ननु कुर्वन्कित्यादादिवसंयोगान्तलोपस्या-
 सिद्धत्वेन नान्तत्वाभावात्सर्वनामेति दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । इ-
 हेति । बहुलग्रहणादिति । बहूनर्थान् लाति आदत्ते इतियोनेन क-
 चित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विजाषा क्वचिदन्यदेवेत्यभियुक्तोक्ते-
 बुचतुर्विधार्थेषु क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्यात्र पूर्वप्रतिपरं नासिद्धमिति विव-
 क्षितत्वात् । ननु क्वचित्पदस्वारस्येन स्थलविशेषनिर्यामितत्वात्कथमेक-
 त्रयुगपदर्थद्वयविकल्पोऽसिद्धत्वाभावश्चेति चेन्न । क्वचित्प्रयोजने इत्य-
 र्थात् । असिद्धत्वाभावकल्पने मानमाह तथा चेति । अनुक्तं नूष-
 न्मोहन् कोहन् रनेहन् मूर्धन्मज्जन् अर्यमन् विश्वत्सन् परिम-
 न्मातरिश्चन् मघवन्नित्युणादिसूत्रेण महेर्हस्यघोऽवुगागमः कनिप्रत्य-
 यवृत्तित्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह । मघशब्दादि-
 ति । धनार्थकादित्यर्थः । मत्तुपोमस्यकः । प्रत्याख्यातमाकरइति ।
 केशाद्वृत्त्यत्र पंचमेकैयटे । तद्यथा । मघवान्बहुलमित्येतन्नकर्तव्यं च
 नुक्नन्निति निपातनामघशब्दान्मत्तुपाचभाषायामपि शब्दद्वयस्य चि-
 द्बद्धत्वात् । तथाच मत्तुपपक्षेऽत्वसन्तस्य चाधातोरिति दीर्घसत्त्वेन त्रादे-
 शपक्षेऽपि दीर्घायुक्तः । अन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवादिति जावः ।
 ननु अन्तोदात्तस्य त्रादेशे वकाराकारस्योदात्तत्वं जवति मत्तुपितुह्रस्व-
 नुह्रस्वमिति प्राप्तमत्तुबुदात्तत्वस्य नगोऽश्वन्निति निषेधेन पिप्वाद्
 नुदात्तत्वे घोस्तृकारस्योदात्तत्वमित्यस्त्येव फलभेदइति चेन्न त्रादेशप-
 क्षेऽपि दीर्घबत् बहुलग्रहणेन घोस्तृकारस्योदात्तत्वाङ्गीकारात् । ननु
 त्रादेशपक्षे मघवानस्ति यस्यामित्यर्थे मत्तुप्युगितश्चेति स्त्रीपिमघवत्त्व-
 तीति प्रयोगो निष्पद्यते । मत्तुपपक्षे तु न शेषिकान्मत्तुवर्थीयाञ्छेषिकोम

तुवार्थिकः सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तान्नसन्निध्यतइति सन्सूत्रभाष्यसि
 द्धान्ताद्मनुवन्तान्मनुपोऽप्रवृत्तेरिति चेन्न । तादृशप्रयोगस्यानभिधा
 नात् । ननुसप्तद्वीपावसुमतीत्रयोलोकाश्चत्वारोवेदाः साङ्गाः सरह
 स्यावहुधाजिज्ञासुकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविं
 शतिधात्राह्व्यनवधाथर्वणो वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यक
 मित्येतावान् शब्दस्यप्रयोगविषयः । एतावतंशब्दस्य प्रयोगविषयम
 ननुनिश्चयसन्त्यप्रयुक्ता इतिवचनं केवलंसाहसमात्रमेवेति-पस्पशा
 यांभाष्योक्तेः कथमनभिधानमिति चेन्नैषदोषः । यतोहिअनजिधानं
 तस्माच्छिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमितिब्रूमः । एवंचद्वयीविवक्षाप्रा
 योगीलौकिकीचेत्यादिना तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यत्रभार्य कौयटेच स्पष्टम्
 शिष्टाश्चशब्दतत्त्वविद इत्यपिपुषोदरादिसूत्रेस्पष्टंभाष्ये बोधनिश्चयश्च
 कोशादित्यलमाकरव्यतिकरकल्पनया । ननुव्यथोलिटीत्यस्य अयुवे
 त्यस्यचप्रदेशान्तरस्थस्य कथमनेननिषेधइतिचेन्न । संप्रसारणमित्य
 तोनुवृत्तैवसिद्धे पुनःसंप्रसारणग्रहणसामर्थ्यान्निषेधः । नचव्यथोलि
 ट्यादावस्य चारितार्थ्यंनयूनइत्यादौ पूर्वसर्वणदीर्घरूपैकादेशेतस्या
 चः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वेपितेनैवस्थानिवत्त्वेनोकार
 व्यवधानात्कथमनेननिषेधइतिज्ञेयम् व्यंशइतिसूत्रेयंग्रहणेनैवसिद्धौ
 संप्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यस्यवक्तव्यत्वेनव्यवहि
 तेपि प्रवृत्तेर्यूनस्तिरितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाह । यकारस्यनेत्वमि
 ति । नचैदंव्यर्थमृग्यगृह्यपुस्थितस्यपदैकवाक्यतयान्वयेनिमित्त
 स्ययथाऽन्वयेनयेनान्यवधानमितिन्यायेनपूर्वस्यसंप्रसारणाप्राप्तेरि
 तिवाच्यम् । पदैकवाक्यतापक्षेपि संज्ञासूत्राणांवाक्यभेदेनैवसंबन्ध
 स्यान्नप्रपञ्चितत्वाद्भिधायकेषु यणइत्यस्याज्जावादिदमप्यत्र ज्ञापक
 म् । ननुसकृद्गताविति न्यायेनोजयोःसंप्रसारणे जातेनिषेधोव्यर्थोनि
 मित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यतआह । अतएवज्ञापकादिति । तदुक्तं ज्ञाप्ये
 इहेङ्गितेनचेष्टितेननिमित्तिनेन महतावासूत्रेप्रबंधेनाचार्याणामभिप्रा
 योगम्यते एतदेवज्ञापयतिपरस्यपूर्वं भविष्यतीति । ननुलक्ष्यलक्ष

यामिति न्यायेन कथं पुनः प्रवृत्तिरिति चेन्न । कार्यश्रयभेदेन लक्ष्यभेदा
 दिति तिष्ठन्ते निरूपयिष्यते । ननु ऋचातोर्विचिगुणेषु तु प्यर्थन्तावि-
 त्यादि स्याददिपद्यतोत्यादिनामपि अर्थस्यपि छन्दसीव निपावि-
 तिवेदेष्वर्थेति च सिध्यतीति किमर्थं सूत्रमिदं शक्यं नान्ततान्तयोः स-
 र्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सौपरनेऽप्युपपदे च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्त-
 स्यनेति व्यवस्थापनायेदं सूत्रं तत्र तत्र कोटुरित्यादिवदित्यस्तु । तत्रान-
 जइत्यस्य को व्यावर्त्यइति पृच्छति । अनजः किमिति । उत्तरयति ।
 अनर्थेति । यत्तत्र शब्दसदृशोऽनर्थशब्दो व्यावर्त्यइति दिक् । नन्वस्थि-
 दधीत्यत्रोदात्ततयोच्चारणे कर्तव्यं सदा तत्र ग्रहणेन गुणा अभेदका इति
 ज्ञाप्यते तथाचात्र निरनुनासिकोच्चारणेऽपि तपरसूत्रस्यानणिविविधी-
 यमानेऽपि अणप्रत्यययोरनुवृत्तौ नियासकाभावाद्धिष्यथंत्वेनान्तरत-
 म्याच्चनकारस्यानुनासिकः स्यादत आह । आआदिति । ननु पर-
 स्मैपदानां णलुसित्यत्राकारप्रश्लेषादनेकालत्वे न यस्य सर्वादेशवदत्रा-
 पि सर्वादेशस्य आदिति चेन्न । अत्र विज्ञेयविशेषणभावान्वयेन विधे-
 यत्वात् । वस्तुगत्यानात्र प्रश्लेषकेशः कार्यः अन्यत्रैवोपपत्तेः । तथा-
 हि । ज्ञायमानाजप्रस्तगुणाभेदकजातिपक्षाभ्यां प्राप्तस्य सवर्णग्रह-
 स्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधात् । भाव्यमानः सवर्णाजगृह्णातीति नि-
 षेधाच्च । नचाभाव्यमानोऽण इत्यादि पाठादत्राकारस्यानगत्वान्न निषे-
 धइति वाच्यम् । अप्रत्ययग्रहणेनाणुदिसूत्रे परिभाषां ज्ञापयता भाष्यकृता
 अणघटितपाठस्यानुक्तत्वात् । नच चो कुरित्यत्राह कतापत्तिः ।
 उदित्करणसामर्थ्यात् । एतेन गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य निषेधः । अत-
 एव यवलोपरइति वार्तिकेनानुनासिककारादिविधानं न विरुध्यत इ-
 तिमन्दोक्तमपास्तम् । तेन निरनुनासिकानां यादीनां च विधानस्य सि-
 द्धान्तितत्वादिति स्पष्टमुद्योते । ननु अष्टन आविजक्तावित्यत्रापि शु-
 द्धोच्चारणसामर्थ्यान्नुनासिकइति चेन्न । रायोहलीत्युत्तरत्रानुवृत्त्या
 चारिताभ्याम् । नच तत्रापि प्रश्लेषः शब्दतोऽनुनासिकव्यावृत्तेरलाभा-
 त्गुणाभेदकत्वेनान्तरतम्यादनुनासिकस्य दुर्निवारत्वात् प्रश्लेषस्तु प-

यर्येण सकलाकारविधानार्थः । तस्मादनङ्गत्वान्नानुनासिक इति बो-
 ध्यम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । इह तु भाष्यकारा अनुनासिकविधाने हि प्रति-
 पत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्यतदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानं भ-
 विष्यतीति युक्त्यन्तरमेवंभिदधिरे । एतेन पथीयतेः क्षिपि एकदेशवि-
 कृतन्यायेन पथीत्यस्याप्यात्वेन्यादेशोपपादय्यपास्तम् । अत्र शुद्धार्थं
 तदनुच्चारणमप्यावश्यकत्वेन भाष्याः संगतेरस्यानभिधानस्यैव युक्तत्वात् ।
 नन्वदित्येवास्तान्कारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घसमीहितरूपसिद्धयेः ।
 नच पररूपपतिः । पथिमस्य भुजालोपः भस्यटेः इतोऽसर्वनामस्था-
 न इति न्यासेन नकाराश्रयसिद्ध्यावकारविधानसामर्थ्यादिति चेन्नैव
 म् । ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थभाकारकरणात् । नच सिद्धान्ते
 प्यादित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरितोऽदित्यत्रात्करणव्यर्थे भुजगमिन्द्रमिति
 श्रुतौ वाच पूर्वस्य निगमे इति सूत्रेण दीर्घविकल्पे ह्रस्वश्रवणफलकत्वा-
 दिति दिक् । ननु विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरित्यमरो-
 क्तं रेकवचनस्यैव लभ इत्याशङ्क्या नुद्गूतावयवभेदे समूहार्थाभिप्रायेण त-
 दुक्तावप्युद्गूतावयवभेदे समुदायार्थद्विवचनादेरपि भाष्यसंमतत्वाच्चा-
 भादत आह शतानीत्यादि । सन्निपातेति । इदं स्पष्टं भाष्ये । ल-
 क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयानलुगित्यन्ये । गौणत्वे तु न लुगनुदाविति ।
 षड्भ्योलुक् षट्चतुर्भ्यश्च अष्टाभ्यश्चैत्रिण्यादिषु बहुवचननिर्देश-
 स्यार्थप्राधान्यबोधकत्वेन षडाद्यर्थगतसंख्याभिधानीत्याद्यर्थे गौणे त-
 दप्रवृत्तेरिति नव्याः । अन्येतु षट्भ्य इत्यादिषु बहुवचननोक्तार्थसा-
 धकम्, तिसृभ्यो जस इति वृत्तिसिद्धार्थकत्वात् । सर्वत्र जातिनिर्देशस्या-
 नौचित्यात् तेषां बहुत्वाच्च । बहुवचनान्तानां सङ्ख्याबोधकत्वेनोपप-
 त्तेश्च, किन्तु सर्वत्र विहितविशेषणम् । परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रका-
 रकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया सदृशत्वमस्त्येवालो-
 के गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र तु न मानम् । उपसर्जनत्वेऽति-
 क्रांताद्यर्थस्य प्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । षड्विंशत्यन्वर्थे सङ्ख्या-
 नगौणे इत्यप्यसंगतम् । प्रियपञ्चाद्वैपदीत्यत्र षड्विंशतिट्वा निषेधाना

पक्षेः । सर्वनामसंज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारंभाच्चेत्याहुः । ननु
 छान्ताषड्विहितिन्यासेनचतुःशब्दस्याप्यस्तुषट्संज्ञैव । चत्वारइत्यत्र
 लुग्न षड्योलुगरइतिन्यासात् । ननुलाघवाभावः षट्चतुर्भ्यश्च
 षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनयोश्चतुः शब्दस्यानिवेशादितिचिन्त्यम् ।
 अष्टानामित्यत्रनित्यत्वान्नुटः प्रागात्वेऽनान्तत्वेन संज्ञाभावान्नुटोऽ
 प्रवृत्तिरित्याशङ्करायोहलीत्यस्माद्वलीत्यपकृष्टम् अतएवहलीत्युभ
 योऽशेषइत्युक्तंछान्तेतिसूत्रेभाष्ये तथाचअशशसोर्विषयेआत्वस्याप्रवृ
 त्तेःकृताकारादित्यनुपपन्नमतआह कृतात्वेति । तदनुकरणमित्यर्थः ।
 लक्षणवशसंपन्नत्वेहितस्यैकलिपकतयालाघवादष्टम् इत्येववदेदि
 तिभावः । सूत्रेइति । दीर्घान्तादष्टनः परासर्वनामस्थानविभक्तिरु
 दांतास्यादितितदर्थः । ज्ञापकादिति । तद्विधिअष्टभिरितिह्रस्वेऽन्तो
 दात्तनिवृत्यर्थम् । तथाचह्रस्वानिवृत्यर्थैक्रियमाणंदीर्घग्रहणमात्वै
 कलिपकत्वेज्ञापकम् । नन्वाष्टाभिरित्यत्रदीर्घलब्धावसरस्याष्टनइतिसूत्र
 स्याष्टभिरित्यत्रपरत्वाज्जहल्युपोहममित्यनेनषट्त्रिचतुर्भ्योयाहलादि
 विभक्तिस्तदन्तेपदेउपोहममुदात्तस्यादित्यर्थकेनबाधेस कद्रताविति
 न्यायेनपुनरप्रवृत्तौव्यथमेव दीर्घग्रहणम् अष्टाभिरित्यत्रकल्युपो
 त्तममितितुनभवति कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेनषट्त्वाजावादस्विधित्वे
 नस्थानिवद्भावाभावाच्चेति चेन्न । पुनःप्रसङ्गबोधद्वारेणैतद्विषये
 यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणबोधनद्वारेणचात्वविकल्पेज्ञापकं तद्वग्रहणमि
 त्याशयात् । कुतःपुनरपवादत्वे परत्ववर्त्तानचाष्टौपश्येत्यत्राष्टनस्वरः
 सावकाशःनह्यत्रषट्स्वरोलभ्यतेहलादित्वाभावादितिबाध्यम् । एतद्भा
 ष्यप्रामाण्यादेवाष्टनशब्दस्य घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदा
 त्तोदात्तइत्येवतत्रान्तोदात्तत्वसिद्धयेः । ननुषट्स्वरविधायकेविहित
 विशेषणश्रयणेनसमासेगौणेचतदप्राप्तेः प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टनस्व
 रश्चरितार्थइतिचेन्न । एतज्ज्ञापकपरभाष्यमहिम्नाष्टनइत्यस्यापिविहित
 तविशेषणेन समासादावप्रवृत्तेः । प्रियाष्टादीनामनभिधानस्यषट्संज्ञा
 सूत्रभाष्येस्पष्टमुक्तत्वाच्चेतिदिक् । गौणत्वेति । अष्टाभ्यइतिबहुवचन

निर्देशेनार्थप्राधान्येत्तत्प्रवृत्तेः अन्यथाहिकृतात्वानुकरणेपि एकवचने
नैवनिर्देशेत् अष्टाश्रोश् अष्टश्रौश्वतिवा । आतद्वतियोगविज्ञाने
नाकारलोपात् । तथाचौषत्वविधौकृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमा
त्वमपिप्राधान्यस्योचितमतस्यववक्ष्यतिनगौणतायामितिनव्यमतम् ।
पूर्वस्मादपीति नचपूर्वत्रासिद्धेइतिनिषेधस्तस्यदोषइत्युक्तेः । नचतत्र
संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्येवशब्दांशेपिप्रतिपदोक्तपरिभाषयारवा
भ्यामितिनियमस्यशब्दस्यनिषेधइतिवाच्यम् । रवाभ्यामित्यत्रापदान्त
स्यमूर्ध्वन्यञ्जतिसूत्रमनुवर्त्यग्रग्रहणंपदान्तस्येतिनिषेधसूत्रं चप्रत्याख्यातं
भाष्यकृता तन्मतेष्टुत्वमूर्ध्वन्यशब्दनिर्वर्त्यमानशकारेवैषस्याभावादुक्तप
रिज्ञावायाप्रवृत्तेः । कार्यकालपक्षइति । अत्रापिपक्षेत्रिपाद्यांपरिभाषा
प्रवृत्तिरित्यजिनन्तुरर्वाचोसतेनेदम् अत्रवक्तव्यंराज्ञइत्यत्रोक्तम् । अथब
हुवचननोपसर्जननिवारकमित्युक्तम् । अष्टनआविभक्तावित्यत्रविहित
विशेषणेनोपसर्जनेदोषाभावः । प्रियाष्टादीनामनभिधानमेववेतिष्ठां
न्तेत्यत्रस्पष्टंभाष्ये अतएवाष्टाभ्यइतिसूत्रेविभाषाआत्वंयदयमात्वजुत
स्यग्रहणं करोत्यष्टभ्यइत्यन्यथाष्टनइत्येव कुर्यादित्युक्तंभाष्ये । पूर्वम
तेतुगौणेप्रवृत्त्यज्ञावाय बहुवचननिर्देशस्यावश्यकतयाज्ञायांसंगतिरि
त्यधिकंनानेगीये । सूत्रान्तर्गतमलक्षणसिद्धं साधयितुमाह निपात
नादिति । ऋतावुपपदेयजेः किन् धृगोर्तोद्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च सृजेः
कर्मणिक्किन्मागमस्य दिशेः कर्मणि उपपूर्वात्स्निहेषकिन्उपसर्गान्तलो
पःषत्वञ्च अचेःसुपुपपदेकिन्नित्यर्थः । निरुपपदादिति । युजेरस
मासेइत्यसमासेनुमोविधानेनसोपपादात्तुचोः कुरितिसिद्धत्वेनकिन्नि
क्विपिचविज्ञेयाभावादितिभावः । कनाविताविति । उपलक्षणञ्चैतत्
उच्चारणार्थकारस्यापि तत्रापितस्यलोपइतिप्रवृत्तेर्लोपात् उच्चारणार्थो
नांविनेवशास्त्रमपगमस्तुन इत्संज्ञकानामपितथैवसिद्धेस्तस्यलोपइत्य
स्यवैयर्थ्योपत्तेः नचाङ्गवेरित्यादिविहितयोरदौतोर्नविभक्ता विति
निषेधापत्तिरितिवाच्यम् । इदमस्यसुरितिसकारपरित्राणायकतेनो
कारेणतस्यानित्यत्वज्ञापनादित्यन्यत्रविस्तरइत्याहुः । धातुपाठइति ।

व्याख्यानादिति जावः । अन्येतु पूर्वोत्तराभ्यामञ्जुक्रुञ्चाभ्यां परस्मै-
 पदिभ्यां साहचर्यात्कर्तृरि संभवत्परस्मैपदिकस्य ग्रहे पात्रिकस्य तस्य यु-
 जिर्योग इत्यस्यैव संभवादस्यैव ग्रहणम् । एतदुपजीवकत्वेन युजेरसमा-
 से इत्यत्राप्यस्यैव ग्रहणमित्येतद्ध्वनयन्नाह आत्मनेपदीति इत्याहुः ।
 फणादिरेवेति । न च शितपाशपानुबन्धनेन निर्दिष्टमिति गणनिर्दि-
 ष्टित्वाद्यङ्गुलुगन्तेराराष्टीतिनस्यादिति वाच्यम् । तस्य छान्दसत्वे ना-
 दोषादित्याहुः । त्यदादीनामित्यनुवृत्तौ तत्रोक्तां भाष्येऽस्मिन्मर-
 ति द्विपर्यन्तानामिति । उच्चारणेति । त्वाहौ सावित्र्यत्रेत्यर्थः ।
 चरितार्थत्वादिति । गौणेन गङ्गाकार्यत्वात्सत्त्वज्ञ । त्वाहावित्युक्ते
 ऽतित्वमिति स्यादिति भावः । तदाहात्वसत्त्वेनेति । तयोरन्तर्गण-
 कार्यत्वात् । ननु किमर्थमनन्त्ययोरिति हेस इत्यादिसाधनार्थमन्यथा
 परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वादस्य संसृति इत्युच्यते । दिनानुलोपेत्त्ववि-
 र्गयोर्हेस इति सविसर्गस्यात् किञ्चस्त्रिंशसेति न स्यात् । वस्तुतो-
 रस्यस्य सकारेपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति न्यायेन संस्यत्यदाद्य
 त्वेरूपसिद्धिः । सकृद्गताविति स्वीकारेपि तदोः सः सावित्यनन्तरम-
 दस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्त्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्येयम् ।
 सिद्धिरिति अदृष्टार्थफलकमनन्त्ययोरिति । स्यादेतत् । तोः सः सा
 वितिसूत्र्यताम्, नैतत् । अनेष इत्यादौ तद्वर्गीयनस्य सत्त्वापत्तेः । न च
 नुङ्विधानसामर्थ्यम् । अनञ्च इत्यादौ कृतार्थत्वात् । ननु परित्यज्य
 तस्मादिति पदं नुगचीतिसूत्र्यताम् एवन्तर्हि नलोपः प्रातिपदिकान्त-
 र्येति नलोपापत्तेः । विधानसामर्थ्यान्नलोप इति चेत् । एवमपि छमो-
 ष्स्त्वादचिद्धमुदस्यादिति । तस्मादितिकर्तृव्यमेव । टिदनुबन्धश्चे-
 तियथान्यासमेवास्तु । कैयटस्तु तोरित्युक्ते पि अनेष इत्यादौ नुङागम-
 स्यपदद्वयापेक्षत्वादिति चिन्त्यमेव चिन्त्यमिति परिचस्कुरुः । ननु य-
 द्यपि त्वमावेकवचने इति युष्मदः सिद्धसत्त्वाद्देश इति त्वाहावित्यत्र त्वग्र-
 हणमनर्थकं तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यत्र युष्मदोनेकार्थ-
 त्वाद्द्विधानार्थमेकत्रोपसर्जने चरितार्थत्वात्केवलोपरत्वात्तवममाभ्यां

वाच्यइतिनवाच्यम् । त्वमावपिप्रबाधन्ते पूर्णविप्रतिषेधतइतिवक्ष्यमा
 शत्वात् । तत्रनमपर्यन्तस्यादेशेशेषलोपइतिदस्यलोपेऽजन्तादेशपक्षेऽ
 लोपुण्येहलन्तादेशपक्षेतदभावेप्यदन्तत्वादजाद्यतइति टापमाशङ्कते
 नन्वित्यादिना । अन्तरङ्गत्वादिति । परनिमित्तज्ञानपेक्षत्वेनटापोऽ
 न्तरङ्गत्वमितिप्रावः । हेप्रथमयोरित्यत्रयुष्मानित्यत्रतस्माच्छसोनइ
 तिनत्वमितिभाष्येणलिङ्गबोधनात् । सामआकमित्यत्रालिङ्गेयुष्मद
 स्मदोइत्यपिभाष्येणलिङ्गाभावस्यबोधनादुक्तदोषमहंमङ्गीकरोतिस
 त्यमिति । अलिङ्गेइति । इयंभाष्योक्तिः । नटाविति । इदंसाम
 इत्यत्रस्पष्टंभाष्ये । नन्वलिङ्गेइतिभाष्यस्यपदान्तरसन्निधानंबिनालि
 ङ्गविशेषोयुष्मदस्मच्छब्दमात्रानप्रतीयतेइत्यर्थादस्त्येवलिङ्गत्वमतए
 वत्रिलिङ्ग्यामनयोः प्रयोगानविरूप्यन्ते नवाशिशीनुम्लुग्विधिभ्यो
 युष्मदस्मदादेशाविजत्त्यादेशाद्विप्रतिषेधेनेति नेतराच्छन्दसीतिसु
 त्रस्यवार्तिकभाष्यबचनानीत्यतआहयद्नेति । इदंवसामआकत्यदादी
 नानित्यनयोदर्थेक्तंभाष्ये । यद्यपिशेषइतिविभक्तिविशेषणेतत्त्वविषये आ
 त्वपत्त्यान्याविशेषविहिताभ्यांलोपस्यबाधनाद्व्यर्थमेव तथापितत्सा
 र्थक्यायतेनप्रकृतिविशेष्यसमाधत्ते अधिकरणत्वेत्यादिना । वृक्षस्यशा
 खेतियुक्ते वृक्षेशाखेतिवच्छेषस्येतिवाच्येशेषेइत्युच्यते । सप्तम्यंतपक्षेऽव
 शिष्टेऽन्तस्यदस्यलोपइहतुसर्वस्यतदाह अतश्चब्दस्येति । एवमप्यद
 न्तत्वमस्त्येवातआहान्तरङ्गेइति । अन्तरपेक्षत्वेनास्यतत्त्वलोपस्य
 तुवह्निर्भूतविजक्तिनिमित्तकत्वेनवह्निङ्गत्वमित्यर्थः । फलितमाह
 अदन्तत्वाभावादिति । ननुवार्णादाङ्गम्वलीयइतिपरिभाषयापररू
 पात्पूर्वमेवटिलोपस्तत्कथमदन्तत्वाभावाइतिचेन्न । तस्यानित्यत्वा
 ङ्गीकारात् । अत्र चक्षुःशूडितिसूत्रेसतुक्निर्देशोज्ञापकः । अन्यथा
 ङ्गत्वात्पूर्वतुक्ः शादेशेतुकोप्राप्त्यातद्वैयर्थ्यस्यपक्षमेवेत्यन्यत्रविस्तरः ।
 सर्वमेतददन्तादेशपक्षे हलन्तादेशसर्वलोपपक्षयोस्तुटापो प्राप्तिरेवेति
 स्पष्टमाकरे । अग्येतुवद्वावित्यत्राच्चघेरित्यदौतोःकृतयोः सन्निपातप
 रिभाषयाटाब्नेति यथाकस्मेजन्तइत्यत्रभाष्येसमाख्यातं तश्चात्राप्य

स्तुकिमुक्तातिक्लेशकल्पनयेत्याहुः । मपर्यन्तस्यकिमिति । अधिकार
 सूत्रकिमर्थमितिप्रश्नः । अकस्महितस्यतन्मध्यपतितन्यायेनादेशः स्या
 दित्युत्तरयति युवकामिति । ननुसमुदायादेशत्वेपियुष्मदस्मद्वि
 षयेत्वयकेत्यादिसिद्धये ओकारसकारभकारादौसुपिसर्वनास्रष्टेः प्राग
 कजन्यत्रतुसुबन्तस्यटेः प्रागितिव्यवस्थायावक्ष्यमाणत्वेनान्तरङ्गत्वाद्यु
 वामित्यादिसिद्ध्युत्तरमकजितिनोक्तरूपासङ्गतिरित्यस्वरसादाह त्व
 येत्यादि अन्विशिष्टस्यादेशेयकारान्तादेशेचरूपासिद्धिरितिभावः ।
 ननुयोचीतिसूत्रमच्येदिति विन्यस्याचिपरे एकारादेशेऽयादेशेचोक्तरू
 पस्यानासङ्गतिरित्यपरितोषादाह युवकाभ्यामित्यादि । उक्तव्यव
 स्थयाभकारादौसर्वनास्रष्टेरकजित्यत्यस्य अवगानापत्तेरितिज्ञावः ।
 ननुकिमःकादेशविधाननसर्वत्राकषिवषये निर्दिश्यमानपरिभाषानि
 वृत्तेर्ज्ञापकं किन्तुकिंशब्दमात्रविषये ऽतएवजिन्यकीत्यत्रा कचिकृते
 निर्दिश्यमानपरिभाषयाहेर्धित्वंनप्राप्नोतीत्युक्तं हुक्लभ्यइत्यत्रषष्ठे
 भाष्ये । एवञ्चोक्तपरिभाषयायुवकाभ्यामित्यादावकचश्चुतिरित्याहृतैव
 अधिकारसूत्रस्यत्वादयोहलन्ताइति पङ्केत्वयेत्यादेरसिद्धिरादेशस्य स
 र्वादेशत्वचनस्याप्तनिवृत्तिरेव फलमितिचेन्न । अदन्तादेशपक्षोदोषा
 भावात् । नन्वेवन्तर्हिमान्तस्येत्येवास्तुनैवम् । युष्मयतेःक्वपिसुप्या
 देशाभावार्यतत्करणात् । पर्यन्तशब्देनमान्तापेक्षयाशेषस्यलाज्जात् ।
 कटिपर्यन्तवासङ्गत्युक्तंरयं किंचिदस्तीति नियमेनप्रतीतेरेवञ्चमान्ता
 यत्रायंकिञ्चिदवशिष्टंनत्रैवादेशादिति क्विपिनादेशइतिसर्वमत्रैवस्पष्टं
 भाष्ये । हलन्तादेशटिलोपपक्षयोर्युयमित्यादौदोषामावेप्यन्यत्रपक्षो
 दोषमुद्गावयति इहेति । अङ्गकार्येइति । एतेनाङ्गवृत्तेपुनर्वृत्ताववि
 धिरितिपरिभाषार्थतत्पनिबद्धा ऽङ्गेऽङ्गाधिकारेवृत्तवर्तनंयस्यत
 दङ्गवृत्तंशास्त्रंतस्मिन्वृत्तेसति पुनरङ्गस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्यप्रवृत्तीप्राप्ता
 यामविधिरितितदर्थः इयंचभाष्येस्पष्टा । तद्यथा ज्यादादीयसङ्ग
 त्यत्रान्मास्तु बहोर्लोपइत्यतोलोपानुवर्तनेनाकृत्सार्वेतिदीर्घेण सि
 ङ्ग्यायानिति । ज्ञाननोर्जेत्यत्रइत्योस्तुअतोदीर्घोयजीति दीर्घे

सिद्धं जायते जानातीति एवं सिद्धे यदाकारं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा क्लृप्तेति । अनित्याचेयद्वयोरैकस्येत्यादि निर्देशात् । तस्या अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वात् प्रकृते प्रवृत्त्यभावाद्देत्यस्वरसादाह । सकारान्तरमिति । शसोनेत्यनेन संहितया पाठे इति शेषः । इदमुपलक्षणम् । जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रक्षिप्य सांतस्य जस इति व्याख्यानादतो मित्यतो मित्यनुवर्त्यो ममेवेति व्याख्यानाद्देति बोध्यम् । अन्येतु शेषविभक्तिज्ज्ञातामादियुक्तदादिसन्निपातेन जातस्य लोपस्य तद्विघातकश्यादिनिमित्तत्वेनेति सन्निपातपरिभाषयैव श्याद्यभावः । सुटस्त्वाकमवयवत्वावतेन सन्निपातविघात इति सकारनिर्देशः सामान्या कमित्यत्र । मूलोक्तं तु न युक्तम् । अतएव नेतराच्छन्दसीसिसूत्रेन पुंसकादेशेभ्यो युक्तदस्मदोर्विभक्त्या देशाविप्रतिषेधेनेति वाङ्मि कं व्याख्यायकतेषु पुनः प्रसङ्गाच्छीलुग्विधयः कस्मान्न भवन्ति सकृद्वृत्तिन्यायादित्युक्तम् । सर्वमतेषु पुनः प्रसङ्गस्यैवाभावेन भाष्यासंगतिरित्याहुः । वस्तुगत्या न हि अमूलोपस्य निमित्तं किन्तु हिंशेषत्वतश्चास्त्येव कृते पिशीभावे इति नोक्तपरिभाषाविषयः । अतएव यूयं ब्राह्मणकुलानित्यत्राम् भावेकृते सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणाज्जशसोः शिरिति शिजावोनेति जाप्योक्तं संगच्छते । त्वन्मते सन्निपातपरिजापयैव शीभावाप्रसक्तेर्भाष्यासंगतिः, तदुक्तजाप्यविरोधस्तु नास्त्येव उपायस्योपायान्तरादूषकत्वात् । तस्मान्मूलोक्तमेव युक्तमिति वदन्ति । भ्यसोभ्यमित्यत्र भाष्ये संदेहो भवतिभ्यम् अभ्यम् वा, यदिभ्यमादेशः शेषेलोपान्त्यलोप इत्येवं प्राप्नोति श्याभ्यमादेशः शेषेलोपष्टिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथेच्छसितथास्तु इत्युक्तं तदाह आद्य इत्यादि । अङ्गवृत्त इत्यस्य अनित्यत्वे प्राप्नोतीति सन्निपातपरिजापयोक्तरीत्या वारणीयमेत्वम् पक्षद्वयेपीति । न चान्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वासवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । एतन्निवृत्त्याचरितार्थत्वात् न चाङ्गवृत्ते इत्यनयैव वारणो सिद्धेकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । तस्या अनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात् । तत्रान्त्यलोपे द्वयोरकारयोः पररूपेण कादेश उदात्तं नोदात्त इत्यनेनाभ्यम् आ

द्याकारउदात्तद्विलोपेपि अनुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनयत्रानुदात्तवर्णपरेउ
 दात्तोलुप्यते सवर्णउदात्तइत्यथंकेनोदात्तएवेतिनविशेषः । वस्तुतइ
 हाभ्यमेवादेशोभाष्याभिप्रेतः । अतएवयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्रन
 चादेशोह्लादिरस्तीतिजाप्योक्तं संगच्छते । उक्तजाप्यस्यत्वयमर्थस्त्वं
 यथेच्छसितयास्तुतत्रदोषोद्धारोमयासुकरइत्येकदेशिनंप्रत्युक्तिरिति ।
 एपञ्चदिलोपपक्षोपिष्यर्थः शेषग्रहणंतुप्रत्याख्यातमेवभाष्ये । ननुय-
 द्यपियेचीत्यत्राचग्रहणाभावे युवाभ्यामित्यादौदोषस्तथापियुष्मद-
 स्मदोरनादेशइतिसूत्रेरायोहलीत्यंतोहलीत्यनुवर्तनेन परिशेषादत्रा
 च्येवप्रवृत्तेरचीत्यस्यवैयर्थ्यं पि विशेषविहितत्वादाकमादेशात्पूर्वमना
 देशत्वादित्येन भाष्यंततश्चशेषेलोपाभावे हलन्तत्वात्सुटाऽप्रसक्त्या
 सामइतिनिर्द्देशोव्यर्थइत्यतआह जाविनइति । आकनिशेषेलोपेकते
 प्राप्तस्येत्यर्थः । ससुट्कस्यस्थानिवत्त्वेननिर्देशसामर्थ्यान्निवर्ततइति
 भावः । नचोपसर्जनेऽतित्वाकमित्यादौकथमादेशइतिवाच्यम् । सा
 नइत्यत्रतत्रेणकेवलस्यामोपिनिर्देशात् । एकशेषोवा । इत्यमुपपत्तिः ।
 सामपदस्यामपदेनएकशेषः असारूप्येपिविरूपाणामित्यस्यप्रवृत्तेः ।
 एकत्रसुट्साहित्यार्थाधिक्यंपि विशेष्यभूतस्यामोन्येनामासमानार्थत्वा
 त् एवञ्चाक्रमः स्थानिवद्भावेनास्त्वात्ससुट्त्वाच्चसामइतिप्रवर्तते उप
 सर्जनेतुप्रथमप्रवृत्त्यैवपर्यवसानम् अत्राक्रमः स्थानिवद्भावेननुदत्तुनः अं
 गवृत्तपरिभाषयाह्रस्वनद्यापइत्यत्रह्रस्व न्ताद्विहितस्यामोनुहिति व्या
 ख्याननेनवेति । अन्येतुसामःप्रसंगेआक्रमइतिसूत्रार्थः । तेनामस्कार
 योरत्रविषयेऽत्यन्तमप्रयोगोबोध्यते । यथाऽस्धातुविषयेऽस्तेरप्रयो
 गोभुवश्चप्रयोगोऽस्तीभूरित्यनेनप्रतिपाद्यते नतुसतोनिवृत्तिः शब्दनि
 र्यताहानेः किन्तुप्रसक्तवुद्धेरेवनिवृत्तिः । तत्रसकारवुद्धेःप्रकृतेसां
 प्रतिक्याअसम्भवाद्भाविन्याग्रहणम् । सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्तन्निवृ
 त्तिर्वामोऽभावात् । अत्रसामःस्थानित्वोक्त्याकमिस्थानिवद्भावेनसा
 मत्वमेवतत्त्वास्त्वम् आस्येवसास्त्वस्याह्यारोपेणादेशः आदेशस्या
 स्त्वाभावाच्चोपसर्जनेननुदत् । नचयत्रभावीसुदत्तत्रैवआदेशोनतूपस

जने । सामोभावित्वस्य सर्वथादुरुपपादत्वादित्याहुः । ननु ह्रस्वादिरेवा
 कमस्तु सैवम् । अत्यलोपपक्षेऽप्यकारस्येत्वनिवृत्त्याचारितार्थेन युष्मा
 कमित्यादौ पररूपापत्तेः ॥ ननु षष्ठ्यादिविशिष्टयोरित्यर्थलाभः कथम् ।
 नचपदस्येत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैवपदत्वादिति वाच्यम् । उक्तरीत्याव
 सनसादौ दोषाभावेऽपि न्यासादौ विभक्त्यविशिष्टस्यापि पदत्वसत्वात् ।
 एवञ्चोक्तार्थसंपादनायास्तु स्थग्रहणमिति चेन्न । सर्वस्येत्यधिकात्सा
 मर्थ्यात्सर्वस्य विभक्तिविशिष्टस्य पदस्येत्यर्थसंभवात् । अतएव षष्ठीच
 तुर्थीद्वितीयानामितिसूत्रितेऽपि विशेषणेन तदन्तलाभात् षष्ठ्याद्यन्तयो
 र्युष्मदस्मदोरित्यर्थलाभो न तु युष्मदादिसंबन्धिनीनां षष्ठ्यादीनामित्य
 र्थ इति । किं स्थग्रहणेनेत्यत आह स्थग्रहणादिति । अहान्यर्थेऽत्र तिष्ठ
 त्ति । यथासमयेतिष्ठसु ग्रीवेत्यत्र समयं साहासीरित्यर्थो गम्यते चातूनामने
 कार्यत्वादत्र तज्ज्ञाभ इति भावः । तेन षष्ठ्याः दीनविग्रहतो युष्मदस्मदो
 रेवादेशा इत्याह श्रूयमाणेति । इति युष्मत्पुत्र इति । पदात्परत्वसंपा
 दयितुमिति शब्दः प्रयुक्तः युत्रयोर्युष्माकं वा पुत्र इत्यर्थः । नतु तव पुत्रः ।
 इत्येवं सत्तित्वमादेशप्रसङ्गः । यद्यपि वृत्तौ संख्याविज्ञोपोनाद्यगम्यते वृ
 त्तेः स्वभावादिति स्पष्टभाष्ये तथाप्यवच्छेदकत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगमो
 न द्वित्वादेर्भाजनं नार्येकत्वस्येति वस्तुगतिः । प्रकृते तु संख्योच्यत्वरूपाव
 च्छेदकेनैवानेकव्यक्त्यवगतिरिति शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगि वचनारोपेऽपि श्रू
 यमाणत्वाज्जावान्मादेशः । केचित्तु वृत्तावकत्वसंख्याप्रतीयते द्वित्वादि
 कांयत्नलाभ्यमतएव संयोगस्येति सूत्रितेऽपि विशेषणेनान्तलाभसंयोगाव
 न्त्यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणं तेन प्रत्येकसंयोगस
 ऽज्ज्ञापक्षेऽनुदूषकरोतीत्यादौ नलोप इति तज्ज्ञात् अननुभवात् । किञ्चा
 द्वैनपुंसकमित्यत्राहं पिप्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्य
 स्यानुवृत्त्या समाहितं द्वितीये भाष्ये पूर्वमतेतूपसर्जनपदार्थ एकत्वस्यै
 व भानात् समासप्रसङ्ग एव नास्ति मन्तुपिप्यलीत्वेनानेकव्यक्तिबोधा
 दाशं कोचितैवेत्यधिकं नागोशीये । निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्यत्ये
 इत्यर्थकं समानवाक्यमिति स्वमङ्गलं विषयीकरोति । एकतिष्ठिति । ति

इपदेनतिङन्तं गृह्यते बहुव्रीहिरत्रैकतिङन्तघटितमित्यर्थः तेन पचती
 त्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । ननु पश्यसुगोघावतीत्यादौ वाक्यप्रतिपादक
 परभाष्यविरोधः किञ्चास्तु एकतिङ् विज्ञेयकं वाक्यमत एव वृजानिदेव
 दत्तेत्यादौ सम्बोधनस्य क्रियान्वयनियमेन जानीहीत्यध्याहारेणैकवा
 क्यत्वप्रयुक्तनिघातस्वरः एवमपि समानवाक्येतिङ्गूढयत्नेन निघात
 व्यावृत्तयेतिङ्ङतिङ्ङतिसूत्रेऽतिङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्या
 नपरभाष्यविरोधइति चेन्न । पश्यसुगोत्यादौ लौकिकं वाक्यं वाचिं कविषये
 तु स्वशास्त्रकार्योपयोगिनिरुक्तमेकवाक्यमित्यदोषात् । एवमपि वृजा
 निदेव दत्तेत्यादौ कथमश्रूयमायौ कतिङन्तघटितमितिवर्तुल्यार्थेनोपप
 त्तेरिति दिक् । लौकिकं त्वमरेणोक्तं सुं मिङन्तचयोवाक्यं क्रियावाकारका
 न्वितेति । अयमर्थः । वाकारश्चेदर्थकारकान्वितक्रियाचेद्विज्ञेयं तिशे
 षस्तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यवृत्तिः । सुप्चतिङन्तंचसुमिङन्तेसुष्वि
 शिष्टं तिङन्तस्तेषामेकशेषः । तेन कारकान्वितक्रियाबोधकः सुवन्तचय
 स्तिङन्तचयसुप्तिङन्तचयश्चेति त्रिधा । चैत्रेण शयितव्यमपचति भवति
 चैत्रः पचतीत्यादि क्रमेण बोध्यः । तुल्यार्थैरित्यादिवत्तृतीया निर्देशेनैव सि
 द्धेयुक्तग्रहणं व्यर्थमत आह युक्तेति । नपुंसकेभावोक्तः । अयं भावः ।
 चादिपञ्चकानां क्रमेण समुच्चयविकल्पोऽद्भुतः खेदोऽवधारणं चेति प
 ञ्चायाः । तेषां चादिसमभिहारे विशेष्यशब्देन वाच्याद्यादिभिर्द्यौत्यन्ते
 चादीनां द्योतकत्वादित्यन्यत्र विस्तरः शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यानुभव
 सिद्धत्वाच्च नित्यपरतंत्रनियताः स्वार्थपरविशेषणत्वेनैव बोधयन्तीति
 एवञ्च यत्र युग्मदस्मदर्थगतं समुच्चयादीन् द्योतयन्ति चादयस्तदा चादि
 भिः सहार्थद्वारा युग्मदस्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषेधकइति त्वांसां
 चेत्यादावादेशाभावउदाहृतः । परंपरेति । स्वार्थाश्रयान्वयन्ययित्वा
 दिरूपे इत्यर्थः । हरो हरिश्चमेइति । इह हरिहरगतसमुच्चयंच शब्दो द्यो
 तयति हरिहराभ्यां त्वस्मदः स्वस्वाभ्यादिसम्बन्धइति भवत्येवादेशः । ए
 वञ्च युक्तग्रहणेन ज्ञाप्यतेऽन्यत्र परंपरासम्बन्धेपि निषेधइत्याशयेन सम
 नन्तरं वक्ष्यति परंपरेति । तस्य स्वान्वितान्वयित्वादिरूपे इत्यर्थो नतूक्त

स्तस्यद्योतकविषयत्वात्तत्रतस्मिन्धातौकर्मतयात्नितरूपंतत्रयुष्मद्ग्रा
 व्दार्थान्वयइत्यस्तिपरंपरासम्बन्धः। भाष्येनूक्तं पश्याथैवप्रतिषेधःसमा
 नवाक्यइति प्रकृत्यवक्तव्यः इतरथाहियत्रैवपश्याथानांयुष्मदस्मदी
 साधनंतत्रैवप्रतिषेधोपमानस्त्वासंप्रेक्ष्यगतइति इहहस्माद्ग्राप्तव
 स्त्वंसंप्रेक्ष्यगतइति । समानवाक्यइतिकरणेनसमानवाक्येपश्याथैर्यु
 क्तयुक्तेचयुष्मदाद्यथैरादेशप्रतिषेधइत्यर्थकैयटोव्याचष्टे एवञ्चजाप्य
 कैयटाभ्यांपश्याथैरित्यस्ययुक्तग्रहणाभावेसाक्षाद्योगएवप्रवृत्तिः स
 मानवाक्यइतीहसम्बन्धाद्युक्तयुक्तेपि प्रवृत्तिरितिलज्यतेतस्यस्पष्टार्थ
 त्वमेवेति। ननुभाव्यमानःसवर्णान्गृह्णातीति कथंइत्वेनदीर्घसंग्रहोऽ
 तश्चाह उच्यतीति। इहस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्यहिहस्ववर्षत्सदृशइ
 तिभावः । अत्राहुः । उस् कस् इतिद्वन्द्वे सुलोपेऽयन्तत्वाद्भ्रस्वस्य
 पूर्वनिपातेनपुंसकह्रस्वसवर्णोदीर्घयोःप्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्या
 ऽनित्यत्वेननित्यत्वाद्परनिमित्तत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चह्रस्वत्वेततः सवर्ण
 दीर्घेउच्यतिरूपसिद्धेर्मूलोक्तंनयुक्तमस्माद्विवरत्तत्तदुच्यतेतदितिचतपर
 करणेनज्रात्यमानोप्युकारःसवर्णान्गृह्णातीतिपरिभाषायाज्ञापनेनात्र
 सिद्धिरितिबस्तुगत्याशब्दान्तरस्य प्राप्त्वन्विधिरनित्योन्तरङ्गबलीयइ
 तिपरिभाषयोः सौत्ररूपसामर्थ्येनानित्यत्वात्पूर्वदीर्घएवततोह्रस्वः
 किञ्चसमुदायस्यैवपुंसकवृत्तित्वेन समुदायाश्रयणरूपबहिरङ्गत्वस्य
 ह्रस्वविधेरप्यावश्यकत्वम् । अपिच आकतेरेकतयाशब्दान्तरेऽयस्य
 प्राप्त्यभावः । ऊकालइत्यत्रस्पष्टार्थमेवसमाहारोर्ननिर्दिष्टःइति नमू
 लासङ्गतिः। अस्तुचोक्तरीत्यापूर्वह्रस्वस्ततोदीर्घएवमपि पुनर्ह्रस्वप्रवृ
 त्तेः। नचलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायविरोधःकार्यभेदेनलक्ष्यभेदस्यबहुत्राभ्यु
 पगमात् । किञ्चतत्रैवलक्ष्येलक्षणन्यायःप्रवृत्तंतेयत्ररूपसङ्गतिजावि
 ष्यतीतिइहपुनर्लक्षणप्रवृत्त्यैवकृत्प्रसिद्धिरितिबदन्ति । मन्वदस्यती
 त्यत्रासेरितीकारस्योच्चारणार्थतयाऽसान्तस्यादस इत्यर्थेदोषाज्जावेप्य
 दोऽत्रादइत्यादावुत्वाद्यापत्तिरितिचेन्नैवम् । संग्रहणस्वरस्य निको
 ऽकाररेफयोऽप्युपलक्षणत्वादित्याकरेऽफुटम् तथाचादसोऽत्रयवदका

राभ्यां पर्योरकाररेफयोस्तत्त्वमत्वे चानुमुयडित्यादिसिद्धम् । ननु सूत्रे
 ऽदसङ्गतिविनिगमनाविरहात्स्थानवष्टीतन्निबन्धनालोन्त्यपरिज्ञापो
 पस्थितिश्च तथाचादसोऽन्योऽन्यद्वकारः सदात्परोऽन्यो भवति रेफव्यवधा
 नाद्यश्चदात्परोरेफः सोदसोऽन्योनेति कथमत्र शास्त्रप्राप्तिरित्याशङ्क्यभा
 ष्योक्तपरिज्ञावामर्थतो विन्यस्यति अन्त्यव्याचक्षति । अन्त्यस्य व्याच
 कार्याप्राप्तव्यत्येन समानो देशो यस्य तस्य भवतीति तदर्थः अत्यसदेशत्वं
 चान्त्याव्यवहितपूर्ववर्त्ति त्वं तादृशं चरेकस्यैवेति तत्स्योत्वम् । षष्ठः
 संप्रसारणमित्यत्र षष्ठे भाष्ये ऽनन्त्यविकारे ऽनन्त्यमदेश्येति पठितमन्त्य
 देशान्त्यदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैतितदर्थं ऽनन्त्य
 विकारइतिलिङ्गमित्यधिकं नागेशीये । व्याख्यानान्तरमाह अः सेरिति ।
 एवं विग्रहे एकदेशि समासः । फलितमाहृत्य दद्यात्वेति । तदादीनामह
 र्यत्र कृताकारान्तस्यादसङ्गतिपठनार्थः । इहतुटेरद्यादेशइति भावः ।
 इदमुपलक्षणमासर्वनाम्न इत्यस्यात्वस्यापितेनामूढगित्यादिसिद्धम् ।
 उक्तपक्षत्रयेवार्त्तिकं प्रमाणयति उक्तं चेति । लत्ववदिति । चलीकृप्यत
 इत्यत्र रीगृकारयोः कपोरोलइति यथा लत्वंतथेहापीति प्रथमेदृष्टान्तः
 सूत्रेऽप्रत्ययेइति पाठे ऽविद्यमानः प्रत्ययो ऽप्रत्ययः क्तिबादिः वप्रत्ययेइ
 ति पाठेऽपि अकारस्याविवक्षितत्वात्स एवार्थः । सच किमर्थेइति पृच्छति व
 प्रत्यये किमिति । तदभावेमास्तु इत्युक्तयति विग्रगच्छनमिति । अत्र लपुट
 अनादेशः । ननु तदभावेऽप्यनुगुत्तरपदे इत्यधिकारादेतत्सूत्रस्याञ्चुरूपे
 उत्तरपदे इत्यर्थस्यावश्यं भावाद्द्विषगंचनमितिलपुडन्तस्य दयावृत्तिसिद्धौ
 व्यर्थतद्ग्रहणमत आह वप्रत्ययेइति । अद्युताविति । समजिहारात्सजा
 तीयज्ञापनंतत्फलं बाह्यान्वनेत्यादि । अतः कृकमीत्यादौ सधातुरादि
 र्यस्यैतितदादिस्तेनाद्यान्तेऽपि भवतीत्याह तेनेति । अन्यथा तन्नित्यं स
 मासइत्यस्मादनुवृत्तसमासेनोत्तरपदोक्षेपेऽपि कृधातुरूपे उत्तरपदे इत्य
 र्थापत्तावयस्कृदित्यत्रैव स्यादिति ज्ञावः । पूर्वं स्मात्परं बलवत्त्वमिति
 येषं शास्त्रात्तस्मान्नित्यं कृताकृतप्रसंगित्वमात्रमन्ताभ्यामन्तरंगमसिद्ध
 त्वात्तेभ्यश्चापवादो वचनप्राप्त्यादिति परन्तयेति परिभाषायां वीजं

तद्व्यनयनाहपरमिति न च दीर्घस्याचरितार्थत्वात्कथंविप्रतिषेधत्वं
वचनसामर्थ्यात्पूर्वमुपधापदासंबन्धेन चरितार्थात्तस्येत्यभिमानः। अ
यमभ्युदयइत्याह्नित्यमिति । सामर्थ्यादिति । वाक्यार्थबाधकाले
विरोधाभावेनोपधासंबन्धे कृतसामर्थ्यात्पूर्वदीर्घप्रवृत्तिरेवकल्प्यत
इतिभावः। ननुएकानुबन्धकग्रहणेनानुबन्धकग्रहणमितिचतुर्थेजाप्ये
स्पष्टयापरिभाषयामनुपोऽग्रहणेन घोमानित्यादौकथंदीर्घः नचसूत्र
सामर्थ्यादितिवाच्यमननुनासिकीकारविशिष्टे भवतुशब्देचरितार्थत्वा
दितिचेन्न । पकारस्यसमुदायानुबन्धत्वेप्यनुभात्रस्यानुबन्धत्वाभावा
दित्यन्यत्रविस्तरः। अत्रसंतस्येत्यत्रचशब्दस्तुशब्दार्थे अतुइतिलुप्तपक्षो
कंपृथक्पदं तथाधातोर्नित्यसन्तस्यैवविशेषणंनत्वत्वन्तस्यतुशब्दः।
दित्याशयेनाह धातोरपीतिव्यवसायिधातोरूपदेशिकम्यात्वंनत्वभावा
द्यर्थोयत्नइत्यतोनामधातुंसाधयतिगोमन्तमिति । क्वचिक्कौलुप्तमिति
निषेधादस्मिन्पोनस्यानिवत् आचारक्षिप्तुनवीनानुरोधेनात्रोक्तः इत्य
नद्यापइत्यत्रहलन्तेभ्यस्तदजावइतिस्यष्टभाष्ये । ननूगित्वादेवसिद्धेऽ
ज्यग्रहणंव्यर्थमनद्याह । नियमार्थमिति। तच्छरीरमाह। धातोश्चेदिति।
नचाञ्चनेश्चेलोपिनस्यवतेनपूजायंस्यनेतिनियमसंपादनेन तदग्रहणं
चरितार्थकथमुक्तार्थेज्ञापयतीति, किञ्चनुस्मात्रविषयकोनियमोस्तुइति
वाच्यम् । अचामितिनलोपस्याविवक्षितत्वात् । नियमफलमाह ते
नेति अत्रनुसृक्किबन्तस्यधातुत्वात् उखास्तत् ब्राह्मणीत्यत्रनुम् उगि
तश्च तिङ्गीप्चनेत्यर्थः । ननुगोमानित्यस्यधातुत्वात्कथंनुस्यात्अत
आह अथातोरीति नचौपदेशिकधातुविषयकएवनियमउक्तोभव
तुकिमन्तेनेति वाच्यम् उगिचामित्यत्रसप्तमेगोमत्येतेरप्रत्ययेगोमां नि
तिभाष्येणोक्तरूपस्यैवसान्यापेक्षत्वादितिदिक्। अधात्विति । पूर्वभू
तोऽनूनपूर्वः नधातुर्भूतपूर्वोऽधातुर्भूतपूर्वस्तस्येत्यर्थः । तेनसामप्रतिका
भावेभूतपूर्वगतिरितिपरिभाषासिद्धाकुत्वस्यासिद्धत्वाद्ब्रूश्चेतिषइति।
अयंजावःब्रूश्चेतिनिशादौचरितार्थेकिंप्रत्ययस्येत्यपिऋत्वगाद्यंशेच
रितार्थेतादृशइतिस्थितेपरत्वात्किंप्रत्ययेति कुत्वशास्त्रप्राप्तेपूर्वत्रासिद्ध

मितिषत्वविधिंप्रतिकृत्वविधेरसिद्धत्वात्, निम्नप्रतिपक्षत्वेनषत्वमेवे
 ति । ननुक्लिबन्तेकथंक्लिप्रत्ययस्येत्यस्यप्राप्तिः । इत्यम्, प्रत्ययग्रहणेनबहु
 व्रीह्यर्थश्रयणात् । तदुक्तंक्लिप्रत्ययस्येत्यत्राप्युपेक्षार्थः । क्लिप्रकृरिति
 सिद्धेयत् प्रत्ययग्रहणकृतंतेनयेभ्यः प्रत्ययोविधीयतेतेषामन्यप्रत्यया
 न्तानामपिकृत्वंप्रत्ययादिति ॥ अत्रकैयटः ब्रूथेतिषत्वेप्राप्तेकृत्वश
 स्यखःवावसानइतिचत्वंनकः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वंषत्वेकृत्वस्यना
 स्तिप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्षत्वापवादत्वात्कृत्वस्येत्याचष्टेतदाह षत्वे
 त्यादि । तस्यायमजिप्रायःक्लिप्रकृतइतिन्यासेनदृष्टइत्याध्याहारेणच
 बहुव्रीह्यर्थलाभेसिद्धेप्रत्ययग्रहणमन्यपदार्थवीरसागर्भं बहुव्रीह्यर्थ
 लाभार्थंते नविशिष्यतादृक्छब्दादिविषयकलक्षणोपपक्षवेनतादृक्छब्द
 विषयेषत्वस्यापवादकंकृत्वानिरवकाशत्वादिति अयमेवाशयोहरदत्त
 मित्रादीनामपिवोध्यः इदञ्चमतभाष्यविरुद्धंप्रत्ययग्रहणस्यबहुव्री
 ह्यर्थमात्रफलकतायाएवतत्रोक्तत्वात् तस्माद्विचाराद्यंशेचरितार्थस्य
 कृत्वविधेर्नापवादत्वमितिस्थितमङ्गुलीकोइत्यधिकारस्यपंचम्यर्थषष्ठी
 त्वादनामन्तर्येषत्वाप्राप्तौनुम्विसर्जनीयेतिव्यवायेपिषत्वार्थतत्रयथा
 वृषलेर्नप्रवेष्टव्यमिति वृषलप्रवेशनिषेधपरेणवाक्येनप्रत्येकं समुदायस्य
 चप्रवेशभाषोवोध्यतेतथानुमादीनांषत्वप्रतिबन्धहेतुत्व प्रतिपादना
 योपादानात्प्रत्येकंसमुदायेनचव्यवायेषत्वप्राप्त्यानिश्चेत्याद्यर्थनिर्णयः
 प्रतिषेधोक्तव्यइतिवार्त्तिकंतत्प्रत्याख्यायभाष्यकृतोक्तं योगविभाग
 त्सिद्धंतद्यथा नुस्यव्यायेविसर्जनीय व्यवायेशब्दव्यायेइति सतर्हि यो
 गविभागः कर्त्तव्योनकर्त्तव्यः प्रत्येकंव्यवायशब्दः परिसमाप्यतइति
 तदेवाहप्रत्येकमिति । निश्चेति । णिसिचुंबनेइदितोनुमृतस्यानुस्वारः ।
 नन्वाद्वयसकारस्यप्रत्येकं व्यवायादस्तुषत्वमिति चेन्नआदेशप्रत्ययत्वा
 भावात्तज्जसमात्परत्रादेशप्रत्यययोरित्यस्यस्थितेः कथमत्रतदनुवृत्ति
 रितिबाध्यमश्रुपदान्तस्यमूढर्थन्यङ्गुलीकोरितिबदस्याप्यधिकारसूत्रत्वेन
 स्वातंत्र्येणविधायकत्वाभावात्तन्वयोगवाहानांशर्षूपदेशइति हयव
 रट्सूत्रेभाष्योक्तेःशरन्तरगतत्वेनयथा विसर्जनीयग्रहणव्यर्थतथानुम

ग्रहणमास्त्वित्यतश्चाह उपलक्षणार्थमिति । व्याख्यानादिति । जायक
 तादित्यर्थः । तत्रैवोक्तभाष्येनुम् । ग्रहणं नुमो यो नुस्वारस्तत्रयथास्यादिह
 माभूत्पुंस्वितितदेतदह अतएवेति । ननु पिपठीष्णइत्यादौ सनः सस्य
 रुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वाशरीति वैकल्पिकशकारेशरा व्यवायेसुपः स
 स्यषत्वेऽपदान्तस्येत्यनेनादेश प्रत्यययोरित्यस्यवाचनद्विभगस्थानिक
 स्यसस्यपुत्वेनैवसिद्धे सग्रहणमेवास्तु किंश्रयैहोनेति चेत् भवेदेवयदिभा
 ष्यकृत् श्रयग्रहणमाश्रित्यविसर्जनीय ग्रहणं न प्रत्याचक्षीत न चानुमान
 स्थानिकानुस्वारमुपलक्षयेत् । ननु यच्चिजमिति प्रातिपदिकस्य भसंज्ञा
 विधानाद्वातोस्तदभावेनटेरिति कथं प्रवर्तते इत्यतश्चाह सामर्थ्यादि
 ति । सतिगमकेटेरिति भंविनापि प्रवर्तते इति भावः । ननु अपवादत्वा
 त्स्कोरिति प्रवृत्तेरूपासिद्धिरतश्चाह षत्वस्येति । आदेशप्रत्ययोरि
 तिकृतस्येत्यर्थः । वृश्चेति षइति । सपादसमाध्यायीस्य काठ्यं प्रवृत्तियो
 ग्यतायां त्रिपादिस्य स्यात्प्रवृत्तेर्हंतक्यादिलोपोत्तरं विविशसु इत्यवस्था
 यां षत्वासिद्ध्या संयोगान्तलोपेषो जवतीति घटनार्थः ॥ तदणोतेः क्विपिष
 दान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादकत्वात्कलोपेतद्वितिसि
 द्ध्यर्थ्यते तु नंत्याह तक्षीति । णिलोपस्य णेरनिटीति कृतस्य स्थानिवद्भावा
 त्छचः परस्मिन्निति जातात् न च कौलुप्तमिति निषेधः । तस्या सावंत्रिक
 त्वात् अपवादस्याप्रवृत्तात्सर्गविधिप्रवृत्तेराह तस्मादिति । न च वहिर्भू
 तक्विषपेक्षत्वेन णिलोपस्य बहिरंगत्वात्संयोगान्तलोपेकर्तव्येऽसिद्धय
 त्वशङ्क्यम् परिभाषाया अन्त्यत्वात्पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोप
 स्यैव बहिरङ्गत्वादित्यप्यन्ये । ननु संयोगान्तलोपं बाधित्वा स्कोरिति स्या
 दतश्चाह कृत्वस्येति चो कुरिति विहितस्येत्यर्थः । पिपसु इत्यवस्थायां कु
 त्वासिद्धाककाराभावेन स्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयोगान्तलोप इत्याशयः षद्
 लृइत्यस्माद्भाषायां सदवस् श्रुवइतिलिटः क्लिप्तुः द्वित्वं हलादिशेषः अतए
 क हलित्येत्वाभ्यासलोपौ बन्धका जादृचसामिती दशसादौ वसोरिति सं
 प्रसारणमित्यनयोर्मध्ये तावत्प्रत्याह अन्तरङ्गमिति । अन्तरपेक्षत्वेनेति
 जावः । अकृतेति । न च संप्रसारणं तदाश्रयकार्थं च बलवदिति परिभाषया

संप्रसारणे कृते इटो प्राप्तिरेवेति लिट्यभ्यासस्येत्यत्र जायते उक्तपरिभाषाय ।
 खण्डनात् तच्च लिङ्गन्ते वक्ष्यते । अन्यं तु पदावधिकमन्वाख्यान इति पक्षे ल
 ट्यान्तरोधादाश्रीयमाणे सिद्धम् सेदूवस् असिद्धिः स्थिते इट्संप्रसार
 णयाः प्राप्ता प्रतिपदविधित्वं नशीघ्रं पस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे त
 तोवलादित्वाभावात्नेटः प्राप्तिरित्यकृतेति परिभाषा व्यर्थेति । नच विदेः
 शतुर्वसोरेकानुबंधकत्वादेकानुबन्धकेति परिभाषया लिङ्गादेशस्याक्षयोः
 संप्रसारणं न स्यादिति वाच्यम् । वसुरादेशे न तस्यापि घुनुबंधकत्वादिति
 द्विसंस्कारकोनिर्देश इत्यादिना तत्रैव सूत्रेष्वष्टे स्पष्टं भाष्ये । ननु षत्वतुकोरि
 ति सूत्रेण संप्रसारणाच्चेति पूर्वकृत्वस्वषत्वैकत्वं व्येसिद्धत्वमिति चे
 न्न । पदन्त पदाद्यारेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वबोधनादिति स्पष्टवृत्ती
 ये इंच खन इत्रान्यत्र च भाष्यं । ननु प्रातिपदिकाधिकाराद्विभूतत्वात्वेनावि
 शेषाद्धातोरप्युपधायादीघः स्यादत आह सान्तमहत् इति साहचर्या
 दिति महत्तः प्रातिपदिकत्वाव्यभिचारादिति भावः । ननु महान्तमिह
 तीत्यर्थैक्यवृत्तः क्विपि महतोपि धातुत्वमस्तीति चेन्न औपदेशिकधा
 तुत्वस्याभावात्तत्साहचर्येणौपदेशिकधातुजिज्ञासन्तसंयोगस्य ग्रहण
 मित्यभिप्रायात् । नच सुहृन्निर्गम्य सर्वनामेति दीर्घास्तु संयोगान्तलोप
 स्यासिद्धत्वात् । प्रत्ययस्योगित्वेन सिद्धे उकारस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह उच्चार
 णार्थ इति । प्रत्ययस्योगित्वं सफल यति बहुपुंसीति त्वं न चात्राप्यन्तवर्त्ति
 नो विभक्तिमाश्रित्य तस्यां परतो सुडे वास्तु इति वाच्यम् । ननु वृत्तसर्वनाम
 स्थाने इत्यत्र विवक्षितसप्तमीस्वीकारात् अत एव परमपुमानित्यत्रासुद्धि
 समासान्तोदात्तत्वं भवदसुद्धेराकारस्य भवति परसप्तम्यां नैतत्स्थिते
 सर्वनामस्थाने प्रागेव पुंशदोकारस्योदात्तत्वे कृते स्त्रं स न च भिं गो हलः
 स्थाने तद्वर्गो नुदात्तस्यैव देशस्य प्रसंगात् । उक्तं च सप्तमे प्रकृतसूत्रे भाष्ये ।
 असुद्ध्युपदेशिब्रह्मचनस्वरसिद्धिर्नैव हिरङ्गलक्षणत्वादिति । ननु बहुपुंस
 इत्यवस्थायां सर्वनामस्थानविधौ त्तरं डीवस्तु नैतत् । प्रातिपदिकत्व
 प्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारस्योक्तत्वात् । नच डीवन्तरस्याप्यसु
 द्धस्याङ्गिगविशिष्टपरिज्ञापयेति वाच्यम् । विभक्तौ लिंगेति निषेधात् । अ

न्नवदन्ति विवक्षितसमस्यामपिविभक्तिबुद्धिनिमित्तकत्वेनासुखं बहिर-
 ङ्गत्वात्ततः पूर्वपरमपुमानित्यन्नसमासान्तोदात्तप्रवृत्तेर्दोष एव । किंच प-
 रसमसीपक्षापिसूपपादः अकृतव्यूहपरिभाषाया बहिरङ्ग परिभाषापथा-
 दकत्वादितितन्न । बहिरङ्गपरिभाषायां बुद्धिकृतबहिरङ्गत्वश्रयणं बहू-
 यस्तथापत्तेः । अकृतेत्यस्याश्रयत्वाच्च । बहुपुंसीत्यत्रासुङ्प्रवृत्तेश्चेतिदि-
 क्त्वापूज्यति । पातेरिति पाठान्तरम् । स्त्रियामित्यत्रचतुर्थेऽसूतेः सस्य पो-
 ह् स्वोऽसुत्प्रत्ययइतित्राण्यकैयटयोरुक्तमुभयथापिन दोषइत्याह । प्रत्य-
 यस्येति । ननुच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञायाश्चावश्यकत्वाद्वियमुक्तिर्निर्दि-
 लेति चेन्न । सञ्चारणमात्रार्थतदतिरिक्तार्थयोरित्सञ्ज्ञायाऽपगमाविशे-
 षेयेकस्यकार्यार्थप्रवर्तकत्वेनचविशेष्यस्यावश्यवक्तव्यत्वादिति । स्या-
 देतत् अत्वसन्तस्येत्यत्रधातुभिन्नासन्तस्येत्यर्थाः सुवः पिण्डग्रइत्यादौ
 समुदायस्यधातुभिन्नत्वादीर्घोऽत आह । अधातोरिति धात्ववयव-
 भिन्नासन्तेतिविवक्षितार्थकस्येत्यर्थः । ननुवार्तिकद्वयप्रतिपाद्यकार्य-
 द्वयस्यपर्यायतापत्तिरत आह । प्रतिषेधेति सुधीवेत्यत्रङ्ङादेशश्चत्-
 सन्नियोगशिष्टानामन्यतराप्रायेऽभयोरप्यप्रायइतिन्यायादितिभावः ।
 अयच्छब्दित्वकादिभ्यश्चस्यलुगित्यत्रछग्रहणेनज्ञाप्यते तद्यथा विस्र-
 कादेरुत्तरप्रत्ययस्यभनिमित्तं तद्विधिते विधीयमानोलुक्प्रत्ययान्तराज्ञा-
 वाच्छस्यैवसिद्धिद्वितिक्रमात्रस्यलुग्यथास्याक्तुल्लसन्नियोगशिष्टकुकोनिवृ-
 त्तिरित्यर्थेच्छग्रहणमिति, इदञ्चनत्कासेडित्यत्रप्रथमेऽप्यष्टकैयटेविस्र-
 कादिभ्यइत्यत्रावष्टे भाष्ये । तदभावे, औत्त्वप्रतिषेधाभावे, सादुत्वंचेत्य-
 स्यतदोः सः साविति विहितसकारात्परस्योत्वमित्यर्थः । असुकइ-
 ति, असुकइत्यादित्वस्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायः । ननुसोर्होइत्येवास्तु-
 मैवम् । असवित्यत्रटिलोपेकतेनित्यत्वात्सत्त्वम्बाधित्वांत्यदाद्यत्वेऽसा-
 वित्यसिद्धेः नचाटिलोपात्परत्वेननित्यत्वंनचर्यदाद्यत्वस्यैव प्रवृत्तिः
 टिलोपस्यप्रतिपदविधित्वेनपूर्वकालप्राप्तिकत्वरूपान्तरंगत्वेन बली-
 यत्त्वात् । तवमतेवृथैवसिद्धेडित्ववैयर्थ्यात्सामर्थ्यानाङ्गजस्ववैक-
 स्येऽपि प्रवृत्तिदर्शनेनास्यबलत्वाच्चेति लुटः प्रथमस्येत्यत्रश्वनितंजा

ष्येस्पष्टमुद्योते । एतेन परत्वान्नित्यत्वाच्चटिलोपात्प्राकृत्यदाद्यत्वस्य
 प्रवृत्तेः सोऽर्थावित्येव युक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम् । अन्त्यत्वादकृतशू
 हपरिभाषया सत्वानापत्तेश्च । ननु सुलोप इति नकार्ये सोरेवौकारोस्तु
 त्यदाद्यत्वेन रूपसिद्धिरिति चेन्न । असकौस्त्रीत्यत्र प्रत्ययस्यादितित्व
 प्रसङ्गात् । नच प्रत्ययस्यादित्यत्र आशीतिप्रसिद्धिनिर्देशादाकाररूप
 स्यैवापोग्रहणेनात्र वृद्धौ कतायामौकाररूपत्वान्नित्यमिति वाच्यम् । का
 रिके इत्यादि द्विवचनादावयवकाररूपत्वादित्वानापत्तेरिति स्पष्टं ज्ञाश्ये
 नचात्रेत्वमन्तर्ङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रतिपद्येत असकावित्यत्र तु प्राक्
 सुबुत्पत्तेर्हानास्ति विभक्ति निमित्तकत्यदाद्यत्वात्प्रवृत्तेरनदन्तत्वादिति
 वाच्यम् अत्रापि कृते टाप्ये कादेशात्पूर्ववार्तादङ्गवलीय इतीत्यप्रसङ्गा
 त् । ननु प्रक्षेपनिर्देशवैयर्थ्यम् एवं तर्हि तस्मान्नर्थेन वार्तापरिभाषां वा
 धित्वा एकादेश एव कारिकेत्यत्राप्यन्तरङ्गादप्यात्वात् पूर्वविभक्तितनि
 मित्तकार्याप्रसङ्ग इति बोध्यते, वस्तुतः प्रसिद्धिनिर्देशोऽव्यर्थः प्रासज्यविक
 इत्यत्र दोषाच्चेति दिक् । त्यदादीनामित्यादिसपादसमाध्यायीप्रत्य
 दसोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादकृते तु त्यदादीनामिति विभ
 क्तिकार्ये सांतत्वादुत्वमत्वयोरप्रवृत्तिश्चेत्याशयेनाह । विभक्तिकार्यं
 प्रागिति । पूर्वत्र सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं तद्विन्नमप्रसिद्धं प्रवृत्तमेव चा
 दसोसेरिति शास्त्रस्यैवा प्रवृत्तत्वात्प्रथममेव विभक्तिकार्यं यदितुकार्यं
 सिद्धत्वं निष्पेततर्हि अमूहत्यादिनसिद्ध्यै तु त्यदाद्यत्वेकते पररूपा
 त्प्रागेवोत्वमत्वयोरजातयाः पश्चात्कार्ययोरसिद्धतयाऽतो गुण इति पर
 रूपेऽभावित्याद्यनिष्ठापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति हलन्ताः पुष्पिङ्गाः ॥
 • स्त्रीलिङ्गाश्च ॥ विमलाद्यौ र्यत्रेति विग्रहे समासे ततो द्वित्वादिवचने
 प्रत्ययलक्षणे दिवउदित्यस्य प्रवृत्तिं साधयति अन्तरिति । पूर्वपदस्येवेति
 यथाराजपुरुष इत्यादौ प्रत्ययलक्षणे विभक्त्यापदत्वं तत्प्रयुक्तं नलोपा
 दिसिध्यति तथोत्तरस्य दिवइत्यस्यापि पदत्वं तत्प्रयुक्तमुत्वादिमाप्नोती
 ति दूष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भावः । उत्तरपदत्वे इति । उत्तरशब्देनोत्तर
 पदम् उत्तरपदशब्दश्च समासस्य चरमावयवे कूटः उत्तरस्योत्तरपदस्य

भावस्तत्त्वं तस्मिन् तथा चोत्तरपदस्य पदस्यैव पदप्रयुक्तकार्यकर्तृव्ये लुप्तता
 लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति प्रथमकोट्यर्थः । किमविशेषणेनेत्याह अत्र
 पदादिविधाविति । पदादिविधौ त्वयं निषेधो नेत्यर्थः । एवञ्च प्रथम
 कोट्या विमलदिवीत्यादावुत्पत्तिपरमवाचावित्यादौ कुत्वं सुधियावित्या
 दौ शकलद्वयत्वञ्च नेत्यादिसिद्धम् । द्वितीयकोटौ फलपृच्छति कि-
 मिति । दधिसेवावितिसोपपदाद्विधौ ऽनजिधानमिति कैयटोक्तं निरु-
 पपदाद्विधुसिद्धतइति सेचौदध्नः सेवाविति षष्ठीसमासः इहादेशप्रत्यय
 योरिति प्राप्तं षष्ठ्यप्रत्ययलक्षणेन विभक्त्या पदत्वमाश्रित्य सादित्यस्य पदा-
 देशस्य षोनेत्यर्थं केन सात्पदाद्योरितिसूत्रेण पदादित्वे पत्वं निषेधः सि-
 ष्यति पदादिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात् सात्पदाद्योरित्येव तेन परमवु-
 धावित्यादौ भवभावेन अयञ्च निषेधोत्तरपदस्य कार्यत्वेत्येति सञ्जि-
 चपदे इत्यत्रोक्तम् ननु समासस्य चरमावयव इत्युक्तेः पूर्वदृष्टिप्रिय इत्या-
 दाववा न्तरे तत्पुरुषे पदत्वं तत्प्रयुक्तनलोपो न स्यादिति चेन्न उत्तरप-
 दशब्देन मध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्य ग्रहणात् । ननु बहुच पूर्वकेव
 हुसेचावित्यत्र षत्वं स्यादेव बहुचोऽपदत्वेन षत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरिति चेन्नै-
 वम् बहुच पूर्वस्य नेति वचनान्तरादित्यन्यत्र विस्तरः । वस्तुगत्या यच्चिभ-
 नित्यस्य योगविभागेन यजादौ सुपि पूर्वपदं नेत्यर्थो भाष्ये स्थितः सचोक्तः
 प्राक् एवञ्च परमवाचावित्यत्र प्रत्ययलक्षणेनापि पदत्वं न सम्भवति अत-
 एव परमदृष्टिज्ञागच्छेत्यत्रोत्तरपदत्वाश्रयोऽनुत्सिध्यति दधिसेवावि-
 त्यत्र तु अवश्यमाश्रयणीयेन पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासेनैव
 निर्वाहः । एवञ्चोत्तरपदत्वेनेति निषेधो व्यर्थ इत्येति । नन्वहः अहो
 भ्यामित्यादौ रो सुप्यह्नित्यन योरचारितार्थ्येनापवादरूपत्वान्नलो-
 पसूत्रस्य वाच्यत्वेत्याशङ्क्य नलोपसूत्रस्यासिद्धत्वेन तयोश्चास्तिार्थ्याद-
 सम्भवे सति अपवादत्वं स्यादित्याशयेनाह सिद्धत्वाच्च लोपे प्राप्तिरिति ।
 ननु नलोपे ऽकाररूपरोरेवाविशेषाभावेनान्यतरणैव सिद्धावुभयविधा-
 नसामर्थ्यादेव लोपो न भविष्यति चेन्न । नहिसंबुद्धोरितिसंबुद्धौ प्रतिषे-
 धेनाह गच्छेत्यादावुत्पत्तिभावेन दीर्घाहोनिदाभ्येत्यादावुत्पत्तिपदादनेन

चकृतार्थत्वात् । नचनकारोच्चारणसामर्थ्यं बललब्धनकारान्तानुकरणेन
 नास्तस्याहन् शब्दस्येति व्याख्या । नान्नलोपोनेति वाच्यम् । दीर्घाहोनिदा
 येत्यादौ संबुद्धौ प्रवृत्त्याभ्यामादौ व्यावृत्त्याचनकारस्य चारितार्थान्नलो
 पबाधेमानाज्ञावात् । आवर्त्येति । आवृत्तौ मानं चरूपरात्रीति वार्ति
 कम् । अन्यथानलोपोऽकारस्य रेफादेशेनैव सिद्धं तद्व्यर्थमेव स्यात् । आवृ
 त्तस्यायमर्थः पदान्ते अहन्निति निपात्यते इति तेन नलोपो न । अत्राहुः
 सत्यपि सम्भवेन बाधनमिति तु वार्तिकमतम् । सिद्धौ चोत्पादित्यत्र भाष्ये स
 त्यपि सम्भवे बाधनं भवतीत्युक्ते रयमेव प्राप्य सिद्धान्तः । अन्यथामर्थस्योद
 धि दीयतां तत्क्रकौ सिद्ध्यन्तेत्यत्र तत्क्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् ।
 तद्दानोत्तरतस्पूर्ववातद्दानस्य चरितार्थत्वसंभवादित्यन्यत्र विस्तरः । ए
 वञ्चात्रापि हत्वरत्वेन लोपापवादभूते एवेति नलोपाप्राप्त्योक्तकुसुष्टिक
 सपनं विफलमेवेति । तदन्तस्यापीति पदाधिकारात्पदं प्रत्ययस्य विशेषत्वे
 न येन विधिरित्यनेन तल्लाभादिति भावः । ननु ग्रहणवताप्रातिपदिकेन
 तदन्तविधिर्नास्तीति परिभाषां पूर्वादि निरिति सूत्रे तदन्तविधिनैव सि
 द्धे सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं सज्जापयतीति स्पष्टमाकरे । तथाच कथमत्र तद
 न्तविधिरिति चेन्न । एषा प्रत्यविधिविषयेत्यसमासे निष्कादिभ्य इत्यत्र पं
 चमेजाप्यकौयटयोरुक्तत्वात् । ननु तदन्ते पि दीर्घाहौ इत्यादावन्तर्वात्तिं
 विभक्त्यापदत्वात् रुविधिः स्यादिति चेन्न । उत्तरपदत्वे चेति निषेधात् ।
 तस्यासिद्धत्वादिति । रुत्वात्पूर्वं तु न दीर्घं प्राप्तिः अकृतव्यूह इति परिभा
 षया । तस्या असत्त्वे तु हल्लङ्यादिलोपात्पूर्वंमेव परत्वादीर्घ इति ज्ञेयम् ।
 संबुद्धौ त्विति । स्रस्वुद्धिलोपोऽस्रस्वुद्धावित्युक्ते दीर्घाभावे रुत्वे हशि
 चेत्पुत्रे आहुणः । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगेणानव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो बो
 ध्यत इत्यभिप्रेत्याह असृज इति । विश्वसृष्टिर्वाच्यप्रत्ययस्येत्यस्यासि
 द्धत्वाद्बुद्धेति षत्वे कुत्वं षत्वं तु सृष्टमिति । दौसावकाशमित्याशयः । नन्व
 सृगिति शोणितार्थक इति सृजधातोरूपत्वेऽर्थासंगतिः । किञ्च षत्वस्यैव
 प्रवृत्तिरनवकाशत्वादत आह्वयहेति । कुत्वापवाद इति सृजियज्योः पूर्वो
 त्तरसाहचर्येण पदान्ते विशिष्यत्वबोधनेन तद्वलात्कुत्वबाध इति । अत

एवतृतीयेकाम्यचेतिसूत्रेजाष्योक्त उपयट्काम्यतीति प्रयोगोयजथा
 तोः संगच्छते । ननुसृष्ट्विजोःकथमित्यत आह निपातनादेवेति ।
 निपातनंनामान्यादृशप्रयोगेप्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरणम् अपवादाप्र
 वृत्तिमात्रंनिपातनेनबोध्यते कुत्वन्तुसूत्रेणैवेतिध्येयम् । सृज्धातोरु
 पनिवारयतिअसृगिति । एवञ्चनार्थसंगतिःअस्यतिउक्तिमात्रवतिह
 रतीतिपावत् । अल्लोपरपेति । अतोलोपकृतस्येत्यर्थः । स्थानिवत्त्वा
 त्प्रत्ययःपरस्मिन्नितिकृतात् । नुम् । नपुंसकस्यभलेचइतिविहितः ।
 स्वविधौस्थानिवत्त्वाभावादिति । यस्यैवकार्येतस्यस्थानिवत्त्वासम्भवा
 दित्यर्थः । अयन्भावः । अनादिष्टादयःपूर्वस्यस्थानिवद्भावोऽज्ञवति नचे
 हाजन्तमनदिष्टादयः पूर्वयेनाजन्तस्यनुमिकर्तव्येऽल्लोपः स्थानिव
 तस्यादिति । एवंवक्ष्यमाणेपिपठिषिद्वयत्रापिनुमभावउपपादनीयःन
 नुकथंस्थानिवत्त्वम्आहुं धातुकइत्यस्यविषयसप्तमीत्वात् । अतएवाचो
 यदित्यत्रतृतीयेभाष्येहलन्तात्स्थितासिद्धेऽज्यहणमजन्तभूतपूर्वादपि
 यथास्यात्दिश्यधित्यमित्युक्तम् । परसप्तमीत्वेतुप्राग्यतोलोपाभावा
 द्वाष्यःसंगतिःस्पष्टैवेतिचेत् सत्यम् । परसप्तमीपक्षस्यापिसत्त्वात्अतए
 वधिनुतइत्यादौधिन्विक्तगव्योरचेति वकारस्याकारेउप्रत्ययेवाकारस्य
 लोपेतस्यस्थानिवद्भावोऽल्लघूपधगुणाभावः । इदञ्च । सिद्धवत्सूत्रेषाष्टे कैय
 टेस्पष्टम् । नचभक्तान्तलक्षणानुम् दुर्वारः क्लीबुसमितिस्थानिवत्त्वनिषे
 धादितिवाच्यम् । तस्यासार्वत्रिकत्वात् । अतएवस्थत्यात्परस्यमपर्य
 न्तस्येतिसूत्रयोरेवतदाश्रितंभाष्येइति दिधीवेवीटानित्यत्रस्पष्टं कैय
 टादौ । नित्यादिति । कृताकृतप्रसंगित्वेनेतिजावः । परादिति । विप्रतिषे
 धेनेतिभावः । आपइत्यत्रदीर्घविधिः सावकाशः नुम् तुयशांसीत्यादौ
 प्रतिदोक्तत्वादिति । प्रतिपदोक्तोविधिर्बलीयानिति विचनादितिभा
 वः । निरवकाशमिति । तस्यनिरवकाशत्वेत्येववाधकप्रयोजकत्वादित्तिभा
 वः । तदुक्तंशेषाद्विजायेत्यत्रपञ्चमेभाष्येशेषग्रहणमनर्थकंयेप्रतिप
 दंविधीयन्तेतेवाधकाभविष्यन्तीत्याशङ्कानवकाशाहिविधयोवाधकाम
 वन्तिसमासान्ताश्च कबभावेसावकाशाइति । अन्येतुक्किंचिदनवकाशत्वा

भावेपिपरमित्यादि समवधानेशीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रयोजकं बला
वत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि अतएव हेरमेत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमे-
त्वे आकारप्रक्षोषादुल्लङ्घ्यादिलोपोन प्राप्नोतीत्याज्ञां क्यैद्दृष्ट्वादिति
लोपोनसमाहितं भाष्ये । एवं चात्रापीदृशप्रतिपदोक्तत्वस्वीकारेण पूर्व-
दीर्घततोनुमिस्त्वापोत्येवेत्याहुः ॥०॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः ॥०॥ अ-
व्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वयविज्ञानाय न व्यतिविशेषं विकारंगच्छ-
तिसत्त्वधर्मानुलङ्घसंख्यादीन्गृह्णातीति यावत् । अतोऽत्युच्चैसावि-
त्यादिसिध्यति । अतिक्रान्ताद्यर्थप्रधान्येन सत्त्वधर्मपरिग्रहादव्ययत्वा-
ज्जावात् । तत्रावयवस्याव्ययत्वानप्यादृशव्ययादाप्सु पडितलुक्प्रसक्ते-
रित्याह विहितविशेषणान्तेति । मन्वत्युच्चैसावित्यादौ कथं समासः ।
उच्चैरित्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेन द्वितीयाद्यन्ततायोगादिति चे-
त्सत्यम् । दोषाभूतमहोदिवाभूत । रात्रिरित्यादिवत् क्वचित्त्वृत्तिविषये श-
क्तिमत्प्रधानतास्वीकारेणादोषान् । समुदायस्यापि अव्ययत्वमाज्ञां क्य
समाधत्ते यद्यपि तदन्तेति । शब्दस्य विशेष्यत्वात्प्रयोजनसर्वनामा-
व्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरित्याशयः । न गौणेति । स-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाद्यनन्वयर्थकबोधकत्वं विशिष्टाव्ययप-
दत्वेनाव्ययपदबोधकमिति तादृशमहासंज्ञाकरणात्तादृशानां गणोऽनु-
करणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणे मानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमि-
ति भावः । अन्येतु अत्रार्थः प्रधानः प्रधानयोः प्रधानस्यैव ग्रहणमिति न्या-
येन सर्वनामसंज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धानुपसर्जनोन्नीतस्यैव लिङ्गाद्यन-
न्वयिनो ग्रहणेन समुदायस्य नाप्यवयवस्य संज्ञाभविष्यति । एवं च
विहितविशेषणमङ्गाङ्गोवाव्यर्थ एवाव्ययात्परत्वस्याप्यभावादत्युच्चै-
सावित्यादेर्निर्वाच्यत्वमित्याहुः ॥ इत्यव्ययम् ॥०॥ ननु प्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिप्रतिषेधप्रतिप्रसवेन उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यनेन तदन्तलाभे जा-
दीनामप्यकारान्तत्वस्या व्यभिचारादतद्व्ययतैव सिद्धिरित्यत आह अ-
जाद्युक्तिरिति । येन नाप्राप्त इति परिभाषणासामर्थ्याद्वाध्यसामान्यचि-
न्ताश्रयणादित्याशयस्तदाह ङीष् ङीप् ङीप् इति । यथायथं जातेरस्त्रीविष-

यादयोपधाद्वयसिप्रथमइतिसूत्राभ्याम्प्राप्तस्येत्यर्थः । तदाहाजेत्यादि
 नाङ्गीरप्राप्तइत्यन्तेन । अजत्वजातिविशिष्टा स्त्रीत्यर्थः । अतएवाजा
 दिवाच्यं स्त्रीत्वमित्युक्तम् । प्रत्ययवाच्यत्वेहिस्त्रीत्वस्यविशेष्यताना
 पत्तिः । ननुप्रत्ययवाच्यमेवतदितिचेन्न । वागादिपदेप्रत्ययमन्तरा
 पितद्वोधात् । इह्योनपुंसकेस्वमोनपुंसकादितिसूत्रस्वरसाच्च । अतए
 वव्यावक्रोशीत्यादौकर्मव्यतिहारेणच्छ्रियामितिवाचिणचः स्त्रियामि
 त्यजिञ्छीप्सिष्यति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोःप्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमि
 ति व्युत्पत्तेर्यत्र प्रत्ययस्यवाचकत्वंतद्विषयत्वेनेहाप्रवृत्तेरित्यन्यत्र
 निरूपितम् । ननुह्यःप्रातिपदिकादित्यादिना प्रत्ययविधौपञ्चम्या
 युक्तत्वबोधनादजादिभ्यष्टास्यास्त्रीत्वेद्योत्येदस्यर्थस्ययुक्तत्वंतच्च प्र
 त्यासत्याप्रकृत्यर्थनिष्ठमेवटापाद्योत्यमिति कथमजादीनामिति पष्ठ्य
 न्ततयार्थवर्णनमित्यतआह अजादिभिरिति । व्याख्यानात्पठ्यन्तत्वे
 पि अर्थोत्पत्तयन्तलान्नइतिभावः । उक्तयुक्तेःफलमाहपंचाजीति ।
 पञ्चानामजानांसमाहारइति तद्वितार्थ इत्यादिनाद्विगुसमासेऽकारा
 न्नोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियामितिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीबेवनत्वनेनटाप् ।
 नन्वत्रप्रत्ययविधावितिनिषेधात्तदन्तत्वालाजादेवटापोऽप्रवृत्तिरेवकि
 मुक्तव्याख्ययेतिचेन्न । असहृपूर्वग्रहणेनानुपसर्जनादिति वक्ष्यमाणा
 धिकाःरेणचस्त्रीप्रत्ययेषुतदन्तविधेर्ज्ञापनात् । नचतदन्तविधावपि
 स्त्रियामित्यजादीनामेवविशेषणंश्रुतत्वादितिवाच्यम् । उक्ताधिकादे
 ण तदन्तग्रहणस्यैवस्त्रियामित्यस्यतदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्यापिबो
 धनात् । अत्रहीति । समासेअजशब्दसर्वेपिसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वंस
 मुदायवाच्यंनाजशब्दमात्रवाच्यं सामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्य
 ग्रहणादितिभावः । सामान्येति । तेनविशेषःग्रहणम् । वनइति सूत्रेऽ
 नुबन्धरहितस्यवनउच्चारणात्तदनुबन्धग्रहणेनातदनुबन्धक ग्रहणमिति
 परिज्ञाषायाश्चतुर्थ्येवामदेवादित्यत्रभाष्येस्पष्टाया इहाप्रवृत्तेरित्याश
 यः । नन्वतिथीवरीत्यादौकथंनन्तत्वाभावात्तत्राह प्रत्ययग्रहणमि
 तिइत्यञ्च अंगसंज्ञाभाष्येस्पष्टा । तद्यथा । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा

दिप्रत्ययेइति योगोविभज्यतेगृह्यमाणेऽपतिष्ठतेति शेषस्तेनतदा
 शंशः सिद्धस्तदन्तांशस्तुयेनविधिरित्यनेनसिद्धः । तेनदेवदत्तश्चिकी
 र्णतीत्यादौदेवदत्तादेःसहन्तत्वादि प्रयुक्तकार्येनेति । तेनेति । वन्नने
 नेत्यर्थः । तत्प्रातिपदिकंप्रतिविशेषणमितिभावः । नचकथमत्रतद
 न्तविधिः ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिरितिनिषेधात् । अ
 नुपसर्जनादित्यधिकारस्यासहत्पूर्वग्रहणस्य चज्ञापकत्वात् । सूत्रेण
 हीतस्यवनइत्यस्यप्रातिपदिकत्वन्नास्तीति तन्निषेधाविषयत्वाच्चेत्या
 हुः । नषट्स्वस्त्रादिभ्यइत्यनेनानन्तरस्येति न्यायेनाश्रयहितङीपस्य
 वनिषेधप्राप्तावपिस्त्रियांयदुप्राप्तं तन्नोति व्याख्यानेनोभयोर्ङीप् टापो
 रपिनिषेधइत्याशयेनोदाहरति । पञ्चतस्त्रइति । ननुतिसुचतसुइ
 तिनामिदीर्घत्वनिषेधात्तयोर्ङीवभावःसिद्धइति चेत्सत्यम् । सकि
 पातपरिभाषायाश्चनित्यतांज्ञापयितुंतत्रतयोर्ग्रहणमतिकेचित् । स्व
 स्त्रादिषुतयोः पाठान्नकर्तव्यइति भाष्यकैयटयोःस्वरसः । ननुकथं
 टत्वमदन्तस्येत्याशङ्कोपपादयति नलोपइत्यादिना । असिद्धत्वा
 दिति।इदंचासिद्धत्वोपवर्णनंकार्यकालपक्षेयथोद्देशे पंचक्रितिनान्ते
 जातापास्यकदेशविकृतन्यायेनादन्तेपिसुलभत्वात्तानचोक्तन्यायस्यस्था
 निवत्सूत्रेऽपसंख्यानादनलिवधौतत्प्रवृत्तिरित्युक्तम् । षट्त्वस्यानल्
 धर्मत्वेनतदाश्रयविधीनामनलिवधित्वादितिदिक् । नन्विहवहिरङ्गप
 रिभाषयैवसिद्धमितिचेन्न संज्ञाकृतवहिरङ्गत्वपरिभाषायांन।श्रीयत
 इतिकृतितुग्रहणेनज्ञापनात् । तद्विवृत्रहभिरित्यादौह्रस्वस्यपितीति
 तुकिनलोपस्यासिद्धत्वार्थेक्रियते । यदिपरिभाषयैवावहिर्भूतमिस्नि
 मिहोनलोपोसिद्धः स्यात्तद्वयर्थेसदुक्तार्थेज्ञापयतीतिदिक् । अन्येत्वा
 हुः । नह्युक्तासिद्धत्ववर्णनोपयोगः पञ्चेत्यत्रेतुस्त्रियांयत्प्राप्नोतितन्न
 ति नषडितिसूत्रार्थाश्रयणमहिंसाभूतपूर्वषट्त्वमाश्रित्यनिषिध्यते ।
 असत्त्वषट्संज्ञायांनलोपासिद्धत्वस्यनफलमितिनलोपसुब्रित्यत्रोक्तं
 प्राप्यइति ॥ प्रत्ययस्यादिति । सूत्रेकादित्यत्राकारसञ्चारणार्थावर्ण
 नात्रविवक्षितमतएवैतिक इत्यादावकचोत्संपन्नतकीत्यादिसिद्धयेऽक

व्यकारोऽविवक्षितः । किञ्चकारिकेत्यत्राकारेणव्यवधानदाप् परक
 काराभावेनेत्वं स्यात् । एकादेशेप्यचः परस्मिन्निस्थानिवत्त्वाद्वावधान
 मेवापिपरतोकारस्यकात्पूर्वस्येत्यर्थेपि निर्दिष्टपरिभाषयाचेत्वं स्यादि
 तितुनवाच्यम् येननाव्यवधानमितिककाराकाराभ्यांव्यवधानेपि प्रयु
 त्तस्तेनरथकट्यापुत्रकाभ्येत्यादावनेकव्यत्रायेद्वत्त्वेनेतिस्थितं, तत्रसुपः
 परोनचेतिप्रसज्यप्रतिषेधः किमर्थमाश्रितोऽसमर्थसमानादितिदोषः
 पक्षेरित्याशयेनाह । असुपःकिमिति । पर्युदासाश्रयणे समुदायस्यसु
 वभिन्नत्वेनसुवन्तजिन्नत्वेनचततः परत्वादित्वमत्रस्यादिति भावे
 नाह । बहुपरिव्राजिकेति । परिपूर्वकाद्भ्रजेर्बुल् । बह्वःपरिव्राज
 कायस्याभितिसमासेसुपोलुकिरुतेपि प्रत्ययलङ्घनेनापःसुवन्तायत्यर
 त्वेनात्रेत्वानापत्तिरित्याशयः । पूर्वस्यकिमिति । कादितिपञ्चमीश्रु
 त्वात्स्मादित्युत्तरस्येत्युपस्थितेः परस्येतिलाभेपि पूर्वटापासहस्र
 वर्णदीर्घेपरजुतश्चस्वाकाराज्जावादितिप्रचुराशयः । सिद्धान्तीप्रपुःपङ्
 दूपयन्स्वसिद्धान्तमाहपरस्येति। सवर्णदीर्घात्पूर्ववाणादांगवन्तीयइति
 तिङ्तेवद्व्यमाश्रयान्यायादपवादत्वाद्वातन्त्यक कारादनन्तरस्याकारस्येत्वं
 स्यादितिरूपासंगतिस्तदाह । कटुकेति । कटुरत्रकटुरसवती अज्ञा
 ताथंदौकःस्त्रियासपि कटुशब्दइत्यग्ये। अत्राहुः। प्रत्ययेकीनिसूत्रयित्वा
 पूर्वस्येति। सुत्यजम् । नयासयोरितिनिषेधाज्जिगादेवकादौ प्रत्ययेइति
 नार्थः किंतुआप्परस्याप्रत्ययस्थककारपरस्यातइत्वमित्यादिरर्थः सा
 मर्थ्यादाप्परत्वांशककारव्यवधानंसोढव्यमेवेति । अस्मैपेत्यनेनापि
 व्याख्यानाज्जपूर्वाणांकेवलानांचसंग्रहेण सकललक्ष्यनिर्वाहंप्रत्यया
 सिद्धान्तजित्यादिमास्त्वित्याह । तदन्तेति, स्पष्टार्थमितिच । पदां
 गाधिकारेतस्यतदंतस्यचसिद्धेरित्याशयः ननुभत्त्र शब्दस्याकारस्थानि
 काकारसंभवादुत्तरविधिनावैकलिपिकेत्वसिद्धौवैयर्थ्यं मित्याशङ्क्यःहउ
 पसर्जनार्थमिति । अन्यस्यत्विति । अनुपसर्जनस्येत्यर्थः । उत्तरसूत्रे
 णेति । अत्रापितपुंस्काच्चेत्यनेनबाधकाभावादित्यर्थः । भस्त्राज्जाज्ञा
 स्वानांविद्यमानपूर्वकाणामपीत्वंभवत्येव । तत्रटापःकप्रत्ययात्पर

त्वेनसुपः परत्वाभावादसुपवृत्ति निषेधाप्रवृत्तं रितरयोस्तु नेत्वप्राप्तिरि
 तिमनसिनिधायाह एषाद्वेति । सपूर्वयोर्विद्यमानपूर्वयोः । अंत
 र्वर्तिनीमिति । नएतत्सु इतिस्थिते एकचिकते उक्तवानज्जत्तुपुरुषे
 अंतरंगमनपिविधीनबहिरंगोलुग्वाधतेइति त्यदाद्यत्वारप्राक्सुबलुकि
 ततोऽकचिवापुनर्विशिष्टास्तुपि त्यदाद्यत्वेटापि समासात्पूर्वात्प्रक
 सुपः प्रत्ययलक्षणेनपरखटवितिभावः । अनेवकेति । अज्ञाताएषा
 एषका । तनोनज्जसमासः । एवमयेप्युहनीयम् । ननुस्वशब्दस्यचत्वा
 रोर्थाः आत्माज्ञातिर्धनमात्मीयश्चेति । तत्रस्त्रीज्ञातावात्मनिस्त्रि
 ष्वात्मीयेस्त्रोऽस्त्रियंधनेइति कोशादादिषुत्रिषुस्त्रीत्वाभावः किंत्व
 न्यार्थेएवस्त्रीत्वं तत्रसर्वनामत्वादकचोऽवश्यंभावेनातः स्थानिका
 कारालाज्जाकथमयमुदाहर्तुमुचितोऽतआह स्वशब्देत्यादि । विशेष
 णमिति । व्यावर्तकइत्यर्थः । संभवव्यभिचारारभ्यांस्याद्विशेषणमर्थव
 दिति भावेनाहसंभवादिति । स्वशब्दस्यतुजयनस्ति । उक्तं च हर
 दत्तमिश्रेण । संभवव्यभिचारौहिस्वशब्देकाकचोःसतोः । द्वैषयोःसं
 भवोनास्तिनान्यत्रव्यभिचारितेति । तद्वेषोपपादयति स्वशब्दस्त्व
 ति । नित्यमेवेत्वमिति । अत्रत्वकचिकतेज्ञातःस्थानिकाकाराभावात्
 प्रत्ययस्यादित्यस्यैवप्रवृत्तेरितिभावः । अभाषितपुंस्काच्चेत्यत्रस्त्रीविष
 याच्चेतिसूत्रितेतुनपुंसिदानेत्यमरोक्त्या स्त्रीनपुंसकत्वपर्यवसानाहान
 शब्दान्हीप्यज्ञातादौकेदामिका दामकादामाकेति रूपप्रयासिद्धिरि
 ति । परंतुपंचमीश्रुत्यापरस्येतिलब्धमपित्यक्त्वाविहितस्येतिव्याख्या
 तं तस्याकिंकलंतदाह । बहुप्रीहेरिति । अविद्यमानाखट्वायस्याह
 ति विग्रहेज्ञेष्वादिज्ञातेतिसमासांतस्यकपोवैकल्पिकत्वात्तद्भावेगोस्त्रि
 योरितिद्वस्वेततष्टापिसुप्यज्ञातादौकप्रत्ययेसुबलुकिक्तेऽणइति द्वस्वे
 पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्विहिताकारस्थानिकाकाराज्ञावेनैतद्विकल्पाप्रा
 प्तौ प्रत्ययस्यादित्यनेननित्यमेवेत्वम् । परविशेषणत्वंतुतादृशखट्व
 शब्दात्परत्वेनविकल्पःस्यादेवेतिदोषइतिभावः । शैषिकेकपीति । न
 खट्वास्त्वयवस्यायांकपिसुबलुकिप्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्यसुबंतत्वा

तसमाससंज्ञायांसमासांताइति शास्त्रमहिम्नाकथं तस्यैव समासत्वेनोप-
 सर्जस्त्रीप्रत्ययांतं तसमासरूपप्रातिपदिकाभावादोद्भिन्नयोरिति इह स्वा-
 प्रावेकोणइत्यस्य न कपीति निषेधेऽप्योपन्यतरस्यामिति इह स्वैकप्रः प्रा-
 र्वर्त्तिखट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेनाकारस्थानिका-
 कारस्यायं विकल्पः । इह स्वाभावेतु अखट्वाकेतीति भावः ॥ वक्ष्यमा-
 नेति । वचेलृट् । लृटः सङ्घेति शानच् । स्यतासीतिस्यः । कुत्वव-
 त्वे आनेभुगिति मुक् । टित्वादुगिरवाच्चेति । न्यायसाम्यादुभयोरु-
 प्रादानं, स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । एतेन लृटिश्चकारस्याप्यनुबन्धत्वात्
 दनुबन्धकपरिभाषयानटित्प्रयुक्तङीपः प्राप्तित्तसगित्वाच्चेत्युक्तमित्य-
 पास्तम् । उक्तपरिभाषया ऋकारेऽप्यऽप्राह कत्वसाम्यात् । टिङ्हेति-
 सूत्रेऽनुबन्धग्रहणात्परिभाषाया अप्रवृत्तेश्च । न चास्ति धित्वात्कथमि-
 ह स्थानिवत्त्वं, न त्वपीति ज्ञापकेन टित्वादेरशास्त्रीयस्यातिदेशोऽनुबन्ध-
 कार्य्येऽप्यऽनस्ति धाविति निषेधाप्रवृत्तिश्चेति ज्ञापनात् । तद्विप्रदायप्र-
 धायेत्यादौ त्कोऽप्यपितस्यस्था निवत्त्वेन किरत्वसाश्रित्य घुमास्थागापा-
 जहातिसां हलीति कित्वनिमित्ते त्वप्राप्तौ तन्निवारणाय क्रियते । तच्चा-
 नस्ति धाविति कोऽप्यवस्थानिवत्त्वेन निषेधादित्वाप्राप्तिरेवेति व्यर्थं सुदु-
 क्तार्थे ज्ञापयतीति । अतएव रमायां नित्यादौ परत्वात् ङेरा नित्या-
 न्निर्कृते स्थानिवद्भावेनामोङित्वाद्याङागमः सिध्यति । समाधत्ते ङिरवे-
 नेति । तेन सूत्रेण लिङादेशानां तिवादीनां यासुङागमस्यङित्वं विधी-
 यते । तच्च स्थानिवत्त्वस्योत्तरीत्यावाधाभावात्तेनैवङित्वे सिद्धे व्यर्थं नि-
 तिलाश्रयमादेशानां न भवतीति ज्ञाप्यते । तेनाऽचिनोदनाट् इत्या-
 दौ स्थानिवद्भावेन तिपोङित्त्वेन ङङित्तिचेति निषेधप्राप्ताऽवव्यनयारी-
 त्यास्थानिवद्भावेनङित्वनिषेधादुणवृद्धी सिध्यतः । प्रकृते लकाराश्रयटि-
 दुगिद्रूपानुबन्धकार्यङीबून भवति । ननु रूपादित्यादावनिर्लक्षणवृ-
 द्विप्रतिषेधार्थे चिन्तयुरित्यादौ जुसिचेत्यस्य निषेधार्थं च यामुटोङित्वमा-
 स्ताम् । उतो वृद्धिर्लुकिहलीत्यत्र हि उनइति निर्दिष्टस्थानिकतया इ-
 क्परिभाषानुपस्थितिः । अनियमेनियमकारिणी परिभाषेति न्यायात् ।

जुञ्जिचेति चङ्कितचेत्यस्यापवाद एव । तथाच स्थानिवद्भावलब्धङि
 म्वस्तुयाञ्चिनुयुरित्यादौ वृद्धिगुणौनिषेधनालंस्यात् । पुनर्ङित्व
 मासर्थात्तु ज्ञयोनिषेधोभवति । तस्मात्कथङ्कित्वमुक्तार्थेज्ञापयेदिति
 चेन्न । उतद्यौदितिवक्तव्ये वृद्धिग्रहणेनसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति
 ज्ञापनात्स्थानिनिर्देशेपीकूपरिभाषोपस्थितये ऽनियमइत्युक्तन्याय-
 स्थानित्यत्वज्ञापनाच्च । कसस्याचीत्यनुवर्त्याजादौजुसिगुणःस्यादि-
 ति जुञ्जिचेतिसूत्रार्थेनचिनुयुरित्यादावजादित्वाभावेनादोषाच्चेतिदि-
 क् । ननुहलः श इत्यत्रतृतीयेभाष्येतुसार्वधातुकमपिदितिसूत्रान्त-
 र्गतमपिदितियोगंविभज्यगाङ्कुटादिभ्यइत्यस्माङ्कितमनुवर्त्यावृत्तिं
 चाश्रित्यप्रसज्यप्रतिषेधंविधायङ्कित्वपिक्तभवति पिङ्गङ्कितमवतीतिवा-
 क्यार्थेद्वयंवर्णितं, तेनब्रूयादित्यत्रब्रुवइतीग्नभवति । आतिदेशिकस्य
 पिङ्गवस्यौपदेशिकेनङ्कित्वेनबाधनात् । अचिनोदऽमाङ् इत्यादावौ-
 पदेशिकेनतिवादीनांपितृत्वेनातिदेशिकलाभयस्यङ्कित्वस्य बाधनाद्गु-
 णवृद्धीभवतः, अतिदिष्टादुपदिष्टंबलीयइतिन्यायात् । एवञ्चसृज्यादि-
 त्यादावौपदेशिकेन पिङ्गवेनातिदेशिकस्यङ्कित्वस्यबाधनाद्गृह्यादि-
 वारणायायासुटोङ्कित्वमावश्यकमिति कथमुक्तार्थेज्ञापयेदित्याशङ्क्यग-
 त्यन्तरमाह । शः शानचःशिश्वेनेति । शानचःशिश्वंहितिङ्कृशित्सा-
 र्वधातुकमिति सार्वधातुसंज्ञयासार्वधातुकमपिदित्यनेन ङित्वेङ्किति
 चेत्यनेनपुषाणेत्यादौ गुणनिषेधार्थेक्रियते । तच्चस्थानिवद्भावेनआप्र-
 त्ययस्यशिश्वेनैवसिद्धेव्यर्थंसदुक्तार्थेज्ञापयति । तथाचानेनज्ञापितार्थे
 ननल्यपीत्येतज्ज्ञापितार्थस्यबाधादिह्नङीप् सचबाधोनसार्वत्रिको-
 ऽतिप्रसङ्गात् तदाह । क्वचिदिति । लक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थेतिज्ञावः ।
 सत्तेनज्ञापकस्य सजातीयविषयतायान्याय्यतयाशानजादेशस्यलाभय-
 कार्याभावज्ञापकतानुपयुक्ता । अतएवसार्वधातुकादेशेअनुबन्धोनस्था-
 निवदित्येवज्ञाप्यशरीरमुद्गाधितंभाष्यइतिमन्दोक्तमपास्तम् । अचिनो-
 दमाङ् इत्यादौगुणवृद्धिसिद्धयेज्ञाये सामान्यापेक्षस्यैवास्युपेयत्वात् ।
 सार्वधातुकादेशइत्यत्रबहुव्रीह्याश्रयणेनलकारस्यापि क्रीडीकाराच्चेति

दिक् । अनुशानचः शित्तुवमपितस्मूत्रेभाष्येप्रत्याख्यातं, तद्यथा किं
 मर्थः शकारः ज्ञापनार्थ इत्युक्ताज्ञापनफलमुक्तीत्यादूषयित्वा तस्मा
 ज्ञार्थोऽनेनेति । तथाचकथमुक्तार्थज्ञापनेन प्रकृतेऽङ्गीकृतमावदिति चेत्स
 त्यम् । सत्यभिधानेवक्ष्यमाणनेत्यादावजादिपाठादेवता प् सचङ्गी
 वादेर्वाचक इत्युक्तं प्राक् । अजादिस्त्वाकृतिगणः । नचात्रविवदित
 व्यम् । नमुनेइत्यत्रटायानादेश इति फलिभाष्यप्रयोगात् । अजायां
 क्षागेतिटाबन्तः प्रयोगोदृश्यतेऽतः क्षागशब्दोप्यजादिष्वितिप्रथमा
 ध्यायचतुर्थचरणेचमसवद्विशेषादितिसूत्रे श्रीमदाचार्यशंकरभगव
 त्पूज्यपादभाष्येवाचस्पतिकृतभामत्यां चोक्तं चेतिप्राहुः । ननुटिड्ढेत्य
 त्राणग्रहणाच्चुराशीलमत्याइत्यर्थेशीलंक्षत्रादिभ्योणइति विहितया
 क्तेचौरीत्यत्रकथंङीवित्यतआह ताच्छीलिकइति १ शीलार्थकेणे
 प्यण्कार्यंभवतिकामंस्ताच्छीत्येइति ज्ञापकात् । तत्रहिअन्नित्यने
 नाणिविहितं प्रकृतिभावंबाधितुं दिलोपोनिपात्यते । यदिचणप्रत्ययेऽ
 ण्कार्येनस्यात्तद्धिंकिंतेनेति । ताच्छीलिकइत्युक्त्यादंडैः प्रहरणम
 स्याक्रिडायामित्यर्थेतदस्यांप्रहरणमितिणप्रत्ययेदाण्डेतिटाबन्तएवेति
 बोध्यम् । प्राचांष्फतद्धितइत्यत्रयजएवानुवृत्तयेटिड्ढेति सूत्रात्पृथक्
 योगविभक्ते यजश्चेति सूत्रेयद्यप्यपत्यप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिष्येववार्ति
 ककृतापठितंनयाप्यपत्याधिकारंतन् । तादृशश्चगर्गादिभ्योयजइत्ये
 ननैवविहितस्तदन्तादेवचङ्गीपनान्यस्मा दित्यभिप्रेत्याह असपत्या
 धिकारस्थादिति । अपत्याधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः अपत्यार्थंभि
 ज्ञादपत्यार्थेप्यपत्याधिकारस्थभिन्नाच्चनङ्गीवितिवर्तुलार्थः । आद्यसां
 हद्वैप्येति । द्वीपादनुसमुद्रंयजइतियज् । अन्त्यमाह दैत्येति ।
 प्राग्दीव्यतीयइति । तेनदीव्यतिजयतीत्यतः प्राग्येऽर्थापत्यादय
 स्तत्रायंविहितोनतुतस्यापत्यमित्यधिकारेइत्यर्थः । यदात्विदंवार्ति
 कम् प्रत्याख्यातंभाष्येतादतदुक्तयोगविभागाकारप्रक्षेपादिनायजश्चे
 त्यत्रापत्याधिकारस्थस्यैवयजोग्रहणमिति व्याख्यानेनचोक्तार्थः को
 ङीकरणीयइतिबोध्यम् । प्राचांष्फइत्यत्रतद्धितग्रहणंकिमर्थमित्याशं

कदाह प्रातिपदिकत्वमिति । एकप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञायया
 स्यादित्येवमर्थतद्दूषितग्रहणं तेनषिद्धौरेतिङीष्सिध्यति । नचषिद्धौ
 रेत्यत्रप्रातिपदिकविशेषणसत्येवंस्यात्किंतुतस्यैव फलभावेनव्यर्थत्वा
 दितिवाच्यम् । त्रपाक्षमामृजेत्यादौधातोः षितोङीष्प्रवारणफलक
 त्वात् । ननुतत्रषितोऽङ्प्रत्ययसंपादनेनचरितार्थत्वादिह्नस्यादि
 ति कैयटोक्तेः, नचयजंतेयस्येतिचेतिलोपार्थतत्तद्दूषितग्रहणमिति
 वाच्यम्, सूक्तेदीर्घेणापिसिद्धेरितिचेत्सत्यम् । इजंतादपिरफःक्वधि
 रस्यादिति ज्ञापनार्थतद्ग्रहणात् । तेनासुरेरुपसंख्यानमिति सिसिद्धमि
 त्याहुः । ननुस्त्रियामेवष्फविधानादुक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायेन
 ङीष्पुनस्यादतआह । चित्त्वसामर्थ्यादिति । ननुषित्त्वसामर्थ्यात्प्रा
 तिपदिकादेवेकारो न भविष्यतीति भाष्योक्तेः कथमिदं सामर्थ्यव्य
 वस्थाप्यते । किंततः तावतापीदृशमन्तरासामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् ।
 उक्तेपीति । प्रकृत्यास्त्रीत्वार्थेउक्तेष्कप्रत्ययेनद्योतितेपीत्यर्थः । सि
 द्धान्तसंमतेपंचकंप्रातिपदिकार्थइति पक्षेप्रत्ययानांद्योतकस्यैवयुक्त
 त्वादितिकारकादौनिरूपयिष्यते । द्योतितविषयेउक्तार्थानामित्ययं
 न्यायोनप्रवर्ततेव्यतिलूनीतेइत्यादौद्योतकसमुच्चयस्येष्टत्वात् । द्विषं
 दूषं दूषंभवतीतिन्यायात्अत्रेदंषित्त्वज्ञापकम् । अतएवयेनांगवि
 कारइति सूत्रेभाष्येअक्षणाकाणइति प्रयोगःसंगच्छते । तत्रकाणशब्दो
 ऽक्षिगतविकारवाचकः । किंच हरत्यऽघंसंप्रतीतिमात्रप्रयोगोऽप्यु
 पपद्यतेइतिदिक् । द्योतकविषयेऽप्युक्तार्थानामिति प्रवर्ततेक्चित् ग
 मकवल्लादितिकारकप्रचटकेवक्ष्यते । कुण्डोर्ध्वेनूकमिति । कुण्डव
 दूधोयस्यधेनूनांसमूहस्यइत्यर्थेऽचित्तहस्तिधेनोष्टक् । इसुसक्तान्ता
 रकःतद्विधौस्त्रियामिति । तच्चवातिकम् । नन्विहैवबहुव्रीहेरुपसोङी
 षुनक्षेतिसूत्र्यतामनङ्चेतिवा समासान्तेषुकथसोऽनङ्इति सूत्रंत्य
 र्काथनुषोनङ्इति सूत्र्यतामितिचेन्न । कवभावेलब्धावसरस्यास्य
 पक्षेकपात्राथापत्तेः । यथान्यासेतुअनङःसमासान्ततयाशेषत्वाभावा
 त्ककप् । ननूथसोऽनङितिसूत्रेऽनादेशएवास्तुकिंङित्करणेनेतिचेन्मै

वम् । धनुषश्चेत्येतदर्थतयाशङ्कधन्वेतिवत्त्वेनफलकत्वात् । नचेद्द्वार्थं
मप्यावश्यकमन्यथाऽस्त्रोपोनइति नस्यादनोलाक्षयिकत्वादितिवाच्य
म् । प्राप्यवार्तिकविरोधेनलक्षणाप्रतिपादोक्तपरिभाषयाइहाप्रवृत्तेरि
तिवदन्ति । ननुममेयमित्यर्थेयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेत्यण् तव
कममकावेकवचनेइति ममकादेशेसत्यणंतत्वादिङ्हेतिसिद्धेऽत्रतद्व्य
हृत्यव्यर्थमतआह नियमार्थमिति । नित्यसंज्ञाकृन्दसोरितिसंपूर्णा
नुवृत्तेःसंज्ञाकृन्दसोरेवङ्कीवितिनियमशरीरम् । व्यावर्त्यमाह लोके
ऽसंज्ञायामिति । ननुनेदंव्यावृत्तिफलम् प्रत्ययस्यककाराभावप्रयुक्ते
त्वाप्राप्तावपिमात्रकनरकयोरितिवार्तिकेनापि प्रकृतिककारेइत्ववि-
धानेनैवङ्कीपोऽप्रवृत्तेरितिचेन्न । आप्रपरत्वाज्जावेऽपिसामर्थ्यादित्व
करणेनसिद्धार्थत्वात् । अन्तर्बदिति । मतुप्पतित्वदितिवत्त्वधनुकुसंनि
योगेननियम्यते । किमविशेषणेनेत्याह गभिण्यांजोवत्पतिकायांचेत्यु
क्तभाष्यतदेवाह गभिण्यामित्यादि । अन्यथासिध्यज्जावमाह तत्रे
त्यादिना । अन्तःशब्दस्यमध्येइत्यर्थकस्यतदेवाह अधिकरणेति ।
शब्दशक्तिस्वभावादितिभावः । एवंचास्यान्यद्वैवक्रियायोगसप्तम्य
र्थस्यैवेतिभावइत्याह अस्तिसामानाधिकरण्येति । तदस्यास्त्यस्मि-
न्नितिसतुवितिसूत्रस्यतदितिप्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थेचास्तिनासा
मानाधिकरण्येसतिसतुस्यादित्यर्थे प्रथमांतस्यास्तीत्यत्रतिङ्कर्त्तृनसा
मान्यकत्राऽभेदान्वयेनततोमतुप्सिध्यति । प्रकृतेचतदभावादप्राप्ति
रितिभावः । ननुतत्सूत्रेशक्तिस्वभावादेव बहुव्रीहाविधवत्मानका-
लास्त्यर्थान्तर्भावेनमतुप् । अस्तिग्रहणंतुअस्तिशब्दादस्तिसामाना-
धिकरण्यज्जावेनाप्राप्तमतुपोविधानार्थं तेनास्तमानितिसिद्धं, सहा
कर्त्तृधनवानितितदर्थइति स्पष्टंजाये । एवंचात्रापि तथैवमतुबस्त्व
तिचेन्न । तेनप्राप्यमांतादेवमतुपोविधानात् । कथमन्यथाऽस्तिसा
मानाधिकरण्यंतास्तीत्यप्राप्तोमतुपनिपात्यतेऽन्तर्बदिति भाष्यका-
राव्याचक्षीरन्नित्यलम् । ननुपत्युर्नइत्यत्राधिकारलब्धमनुपसर्जना
दिति । तच्चपत्युरितिषट्थं तस्यानुगुण्यायषट्थं तंकरप्यतेऽनुपसर्ज

नश्यपत्युरिति तत्सम्बन्धिनोनुवृत्तिरित्याशङ्क्याह अनुपसर्जनस्ये
 त्यादि ॥ उत्तरार्थं, पूतक्रतोरित्याद्यर्थम् । ननुपत्युरिति । अयंभावः
 सपूर्वस्येत्यत्रसहशब्दोविद्यमानवाची । पूर्वशब्दःपूर्वावयवपरोव्या
 ख्यानात् । तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वावयवत्वसंभवादव्य
 भिचाराच्चानर्थ्यात्पतिशब्देन ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधि
 रितिप्रतिषेधबाधित्वातदन्तंगृह्यते । तदुक्तं पतिशब्दांतस्येति । त
 याचकेवलःपतिशब्दोऽत्रभावतिष्ठते । सपूर्वस्येतिविशेषणादितिक
 यमनुपसर्जनस्येतिविशेषणंभवितुमर्हति किन्तुपत्यन्तस्येवेति । त
 दाह । तदंतस्येति । फलितार्थमाहबहुव्रीहाविति । इदमुपसर्जन
 स्योपलक्षणं, तेनपतिमतिक्रान्ताऽतिपतीतिसिध्यति । दृढपत्नी ।
 दृढःपतियस्येतिविग्रहः । इहपत्यन्तो नोपसर्जनः किन्तुपतिरेवेति
 विकल्पसिद्धिः । बहवोवृषलपतयोयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदबहु
 व्रीहौ वारणायैहार्योप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धइत्यन्ये । तदयुक्तं, भा
 ष्यकैयटविरोधात् । ननुविद्यमानपूर्वावयवस्येत्यनेनसमासइतिप
 र्यवस्यतेतत्कथमन्यत्रेतिशङ्कते । व्यस्तैक्यमिति । नन्वेतत्सूत्राप्रसि
 पिपत्युर्नइत्यनेनेतत्सिद्धेश्चैवनादेति । नैवम् । पूर्वसूत्रेयज्ञसंयोगः
 यज्ञसम्बन्धः सचयज्ञफलप्रतियौगिकैश्चर्य्यवन्तंदाशयेनतत्कर्तृकर्या
 दिरर्थोक्तः । यज्ञेतुत्रैवार्णिकानामेवसमाख्याणामधिकारो नतुशूद्रस्य
 र्कर्तव्यंतदनयासहेतिश्रुत्याबोधितार्थोक्तोदम्पत्योरित्यादिना । त
 याच श्रुत्यधिकारिणांतथाप्रयोगो नान्तजस्येत्यदोषात् । तदुक्तं भाष्ये
 यज्ञसंयोगइत्युच्यते, तुषजकस्यपत्नीतिनसिध्यति, उपमानात्सिद्ध
 म्, पत्नीवपत्नीति तदाह । उपचारादिति । अग्निसाक्षिक पाणि
 ग्रहणाश्रयणादितिभावः । नन्वेवंयज्ञसंयोगइत्यस्यव्यावर्त्यालाज्जाह
 यर्थमित्याशङ्क्यस्वयंगत्यन्तरमाह यद्वेति । पतिरिवाचरतीतिउपमा
 नादाचारइतिक्लिपिपतयतिततःकर्तरिक्लिपुक्तसंज्ञः । अत्र दृढप्रमाणा
 भावात्प्रौढिः । यज्ञसंयोगइतितुषलस्यपत्तिः स्त्रीतिप्रयोगसाधने
 नचरितार्थमिति प्रथमभाष्योक्तिसहायंसमाधानमेवज्यायइत्यलंजा

ष्यकैयटविरुद्धकल्पनया । सपूर्वस्य किमिति । पूर्वोक्तव्यवहारः पूर्वशब्दः
 किमर्थ इति प्रश्नः । गवां पतिरिति । स्वामिनीत्यर्थः । पातीति पति
 रिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात् स्त्रीत्वमिति संचेपः । नातरिषिञ्चेति ।
 पितृव्यमातुलेति सूत्रस्य सिद्धिं पितृमातृमातृत्वमिति सिध्यर्थम् । दंष्ट्रेति । दंष्ट्रो
 दांष्ट्रीशब्देति करणेष्टुम् । अयमजादिषु पठ्यते गौरादिषु मातामहीपा
 ठोऽनार्ष इत्यन्ये । ननु कमण्डलुरुपासत्रायातिरिक्तं कुडिदाह इत्य
 स्माद्गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः क्रियाशब्दो भवतु प्रत्युदाहरणमन्योवार
 णीय इत्याशङ्क्याह यस्त्विति । अमृतं जारजः कुण्डो मृतं भर्तृरिगो
 लक इति कोशाज्जातिवाची । ङीविति । जातेरस्त्रीविषयादित्यनेन ।
 तत्र हि यः स्त्रीलिङ्गे नियतो न तस्माद्विधीयते ऽयं तु न तथा ज्ञातः । कुं
 ङीकमण्डलौ जारारपतिवत्तीक्ष्णते पुमानिति मेदिनीकोशादुक्तकोशा
 च्च । ननु मेदिनीकोशात्पिठरेतु न नाकुण्डमिति विश्वकोशात् स्त्रीनपुंसक
 योः कुण्डशब्दस्य बोधनात् कमण्डलुपिठरयोः पर्यायत्वेनैकार्थात् स्त्री
 यामनियतत्वेन जातेरस्त्रीति ङीविति सिद्धे जानपदकुण्डेत्यस्य नियमार्थ
 त्वेन कथममत्रातिरिक्तं जातिलक्षणो ङीवित्याशङ्क्य अनेकविधसंस्था
 नेष्वमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण कुण्डत्वे जातित्वस्यैवाज्ञावात्तेनाप्राप्ते जानप
 देत्यनेनैव विधीयते इत्यजिसन्ध्यायाह अमत्रेहीत्यादि । स्त्रीविष
 यत्वादिति तूपलक्षणं, तस्मादुक्तं कुंङीतिसिद्धम् । अन्येतु कमण्डलु
 संस्थानस्यानुगतत्वात् कमण्डलुरुपासत्रवाचिनो जातित्वमस्यैवेति
 जातेरिति सिद्धे जानपदेति नियमार्थम् । अमृतं भर्तृरिजारजायां कुण्डे
 त्येवेत्याहुः । उतः किमिति । नन्वेतदभावे अत इति संबन्धे शुचिरित्यां
 दौ न दोष इत्याशङ्क्य खरुसंयोगोपधादिति निवेद्य सामर्थ्याज्जात्रात इत्य
 नुवर्तते इति प्रश्नः । शुचिरिति । शुचैरौशादिकः कित् इत्यप्रत्ययः । उ
 णादीनामव्युत्पन्नत्वात् कृदिकारादित्यस्याप्यप्रवृत्तेरनेन ङीप्स्यादि
 त्त्युत्तरम् । अन्ये त्वौशादिके व्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वादत्र कृदित्य
 नेन ङीप इष्टत्वात्तदं प्रत्युदाहरणं किन्तु शुक्तेति । तत्र खर्वितिकोऽथो
 त इत्यस्याभावेऽत इत्यस्य सम्बन्धाभावबोधनाद्द्वारोकारान्तत्वादेव ङीप्

पर्यवसानेपि ततोपिपरत्वात्संयोगोपधेत्यनेनाकारादीनापि संभवा
 ततोऽङ्गीकरोधनादित्याहुः । ननुस्वमंगंस्वांगमित्यर्थश्चेत्सुमुखाशा
 स्तेत्यत्रापि स्यात् मुखस्यशालांगत्वेत्सुकेशीरथ्येत्यत्रचनस्यात्केशानांर
 थ्यांगत्वाभावादित्यतिव्याप्त्यव्याप्तिपरिहारायाहस्वांगंत्रिधेति । स्पृशं
 वद्द्रव्यपरिमाणंमूर्तिः । प्राणीति । मुखनासिकासंचारीवायुःप्राणः
 सोऽस्त्यस्य । विकारोवातादिबैषम्यम् । एतच्चतुष्टयमेकलक्षणंतच्चाति
 केशादावस्तिद्वतरत्रतुनास्तीत्याह सुमुखेत्यादिक्रमेण । इदानींमुके
 शीरथ्येत्यादौकेशस्यप्राणिस्थत्वाभावेन ङीषोऽप्राप्तौद्वितीयंलक्षणमा
 हअतस्त्विति । नतस्मिन्प्राणिनितिष्ठतीति।तत्रप्राणिनिदूष्टंतदपि
 स्वांगमित्यर्थस्तदाह अप्राणिस्थस्येति । ननुसुस्तनीप्रतिभेत्यत्रप्रति
 भागतस्तनस्यप्राणिनिकदाप्यदूष्टत्वान्नस्यादिति तृतीयंलक्षणमाह
 तेनेति । अप्राणिनोपिस्वांगंयदितेनतज्जातीयेन वस्तुनाप्राणीयथा
 संबद्धस्तथाप्राणीचेत्संबद्धस्तदपिस्वांगमित्यर्थस्तदाह प्राणिवदिति
 इदंचस्पष्टंजायकैयटयोः ॥ स्वाङ्गाङ्गो ॥ नासिकोदरनक्रोडासहजज
 इतिपाठक्रमेणतत्सर्गनिबधयोर्वि प्रतिषेधाभावेन कल्याणक्रोडेत्या
 दौसावकाशेननक्रोडाद्रीत्यनेन नासिकोदरयोरपिनिषेधेप्राप्तेनिर
 वकाशत्वेनायमपवादइत्याह द्वयोरिति । ननुबाध्यसामान्यचिन्ता
 याःसहनजित्यपिबाध्यतामतआह पुरस्तादिति । लक्ष्यानुरोधेन
 बाध्यविशेषचिन्तैवाश्रितेतिज्ञावः । अतएवसहनजइत्यादिवक्ष्यति
 समनन्तरमेव । एतन्न्यायेनस्वांगादितिबाधितंनस्यादितिन्यायान्तर
 माह मध्येपवादेति । मध्येऽपवादाःपूर्वान्विधिन्बाधतेनोत्तरानिति
 न्यायशरीरम् । पूर्वोपस्थितबाधनेननैराकांक्ष्यमस्यबीजम् । ननुबाध्य
 सामान्यचिन्तामाश्रित्यसर्वबाध्यतांकिमुक्तन्यायद्वयानुसरणेनेतिचेन्नै
 वम् । सहनजित्यस्यापिबाधापत्तेः।न्यायाविसौवात्रैवस्पष्टौभाष्योपर
 त्वादिति । सहेत्यादिपूर्वातिरिक्तेचरितार्थत्वात्निपातानामनेकार्थ
 त्वादाह इतिशब्दः प्रकरेइति । तथाचभाषायामितिनकार्यदीर्घंजि
 ह्वीषच्छन्दसीत्यतःछन्दसीत्यस्यदिक्पूर्ववाहइति सूत्रयोरसंबन्धेनास्व

रितत्वाद्नाशसम्बन्धसिद्धेः । सचभिन्नक्रमवृत्त्याह अनन्तरमिति ।
प्रकारव्यमादृश्याद्यत्वादाह छन्दसीति । अतिदिष्टस्याकादाचित्कत्वा
दाह क्वचिदिति । तेनसखासप्तपदीभवेत्यपिसिद्धम् । अन्येतुपूर्वसूत्र
योरपिछन्दसीत्यस्थानुवृत्तेर्भाष्यदूष्टत्वादिहापि तत्संबन्धोप्राप्तेतन्निष्ठ
ज्ञयेभाषायामिति, इतिशब्दश्चकारार्थं तेनछन्दस्पतीत्याहुः । केचित्तुता
दृशभाष्यस्यप्राचीनपुस्तकेष्वदर्शनान्नानुवृत्तिरितिषदन्ति । ननुभिन्नेष्व
भिन्नाभिधानलोकेष्वेतन्नित्यमेकमनेकानुगतसामान्यजातिरिति दर्शन
सिद्धे तच्चक्षुक्लादिगुणेष्वेकत्वमित्यत्वपदेतिव्याप्तजननेनप्राप्यते वा
जातिरित्यग्रियुक्तत्वादव्याप्तमिति कासाजातिरित्यत आह आकृती
ति । आकृतिरवयवसन्निवेशोग्रहणे ग्रहणेतिकरणेरूपदूसामान्येनपुं
सकम् । आकृतिर्ग्रहणंयस्याइतिविग्रहस्तदाहअनुगतेति । ईदृशाका
रोगारित्याकृत्यपदेशादिव्यंग्येत्यर्थः । तटीति । जलसमीपदेशविशि
षोहितटम् । ननुबालाद्यावस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्तिदेवदत्तत्वादेराकृ
तियंग्यत्वेन लक्षणमतिप्रसक्तमितिचेन्नैवम् । समानकालिकानेक
व्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येत्यर्थात् । अवस्थाभेदेपितङ्गे दामतीति
असंख्यमितिप्रतीतिरितिदिक् । ननुबालाद्यावृत्तिरित्यादिख्याद्वयावयव
वसंस्थानभावाद्वृषलत्वादीनांजातित्वंनस्यादोलक्षणांतरमाह । लि
ङ्गानामित्यादि । इयमपिजातिरित्यर्थः । सर्वाणिलिङ्गानिजन्मजती
तिसर्वशब्दस्यलिङ्गेन सापेक्षत्वेनसामर्थ्यभाष्यप्रयोगप्रमाण्यात्खिव
समासौ आख्यातमाख्यानमुपदेशः निर्ग्राह्य नितरांगहीतंशक्यातदा
हअसर्वलिङ्गेति । वृषलीति । एकत्रव्यक्तौवृषलत्वंउपदिष्टेत्वसदप
त्यत्तसहोदरादौवृषलत्वंसुग्रहमितिभावः । ननुक्तजातिलक्षणभ्या
मौपगवीकडीत्यादेरसंग्रहोनुगतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वा
च्चेत्यतस्तृतीयलक्षणमाह गोत्रमिति । गोत्रपदार्थमाह अपत्यंति ।
चरणपदेनविबद्धितमर्थमाह शास्त्रेति । शाखायाश्चाध्येतेतिविग्रहः ।
कठीबद्धधीति। कठेनप्रोक्तमधीते, वैशंपायनांतंवासित्वाग्निनेः कटच
दकाञ्जुक् अभ्येत्रणस्तुप्रोक्ताञ्जुक् । ब्रह्मचरीऽप्येतव्यायस्याः सान्न

कूपरित्यप् । नस्त्रीशूद्रौवेदमधीयातामिति श्रुत्याध्ययननिषेधे-
 पितद्वंश्यत्वात्ताच्छब्दमिदमधिकं नागेशीये । नन्वलावूरितिभाष्यो
 दाहरणादुतइति नसंबध्यतेकथमुकारांतत्त्वलाभोऽत आह पर्युदा-
 सादिति । सचसद्वृत्ताहीतिभावः । ऊङःफलंदिदर्शयिषुस्तृती-
 यांतमुदाहरति अलाभेति । नोङ्घात्पूरिति । ऊङोघातोश्चपरेश
 सादयत्तदात्तानस्युरिति तदर्थः । एतदर्थमेवऊङकारःकृतोऽन्यथाय-
 वाभवेत्यादावपिनिषेधःस्यात् । ननूङिदीर्घोच्चारणमसांप्रतिकम् प्र-
 योगाणांसवर्णेदीर्घेणैवप्रतिपत्तेः । नचश्चश्रूरित्येतत्साधनार्थं, श्वशु-
 रः श्वथेतिनिर्दिशात्सिद्धेः । सत्यप्युद्धितन्निर्देशेनैवान्त्याकारलो-
 पोऽन्यथादिमन्त्यापिलोपापत्तिः । ऊयावित्यत्रचतुर्थेभाष्येश्वश्रूरित्ये-
 तदूदंतमप्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति स्वरसात्तस्माद्वृत्त्यादिपठितंश्चशु-
 रस्येतिवचनमनादेयमिति चेन्न । प्रसंख्येयोकारद्वयप्रतिपादनद्वाराब्र-
 ह्मबंधूरित्यादिबहुव्रीहौपरकार्यनिवृत्त्यर्थत्वादित्यष्टं भाष्ये । ननूक-
 शफयोरेकार्थत्वाभावात् व्यधिकरणत्वेनसमासार्थासंगतिरित्याशंक्य
 शफक्तीबेखुरःपुमानित्यमरोक्तेपिशफःखुरेगवादीनां मूलेविटपिनाम
 पीतिहेमचन्द्रोक्तेः शफाविवञ्जनुराणेतिश्रुतेश्चशफस्यपुलिंगत्वमपी-
 तिध्वनयन्नाह शफावित्यादि । इवेतिनोपमाद्योतकं किंतुफलितार्थ-
 कथनपरमित्याह उपचारादिति । शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुप-
 दार्थेऽप्यारोपास्तत्रययेतिभावः । शक्यतावच्छेदकारोपस्यलक्षणेत्यन्यत्र
 विस्तरस्त्रिन्तामणौच । ननुवाक्किं व्यर्थमाद्यस्यसमोवाहितततयोरि-
 तिनिष्पन्नस्यैकदेशविकृतन्यायेनसंहितेति सूत्रेणैवसिद्धेः । अन्त्यस्यस-
 हशब्दस्यसर्वस्याप्यूरुसहितत्वेनसहोरुरिति प्रयोगस्यैवाभावादित्या-
 शंक्याद्येआह हितेनेति । विद्यमानंहितततयोरिति वक्तव्यार्थः । अ-
 त्येऽप्यह सहतेइति । नितम्बभारंरतिश्रमंवेतिशेषः । अस्तुसहो-
 विद्यमानार्थकएवमपिनदोषइत्याह यद्वेति । अतिमनोहराऽऽकृत्य-
 रूपदयाइत्यर्थः । कमलानिकमलानीतिवदित्यलंकारपरिपुष्टिः । इ-
 दं कैयटोऽप्यष्टम् । संज्ञायांकिमिति । ऊङ्मुनइत्यत्रमनुष्यजातेरित्यनुवृ-

त्तिरतएवःपद्मोश्चवावहन्तात्संज्ञायामिति चरितार्थोतथाप्यविज्ञेया
 त्संज्ञायांकद्रुकमंडलवोः छन्दसीत्यनेनसिद्धिरितिप्रश्नः । लोकेनागमा
 तुस्संज्ञायांकद्रुरित्यादिनसिद्धेदित्युत्तरम् । एवंचेदलौकिकार्थमित्या
 ह छन्दोर्थमिति ॥ युवतिरित्यत्रतद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञार्थं
 यूनस्तिरित्यस्याधिकारेपाठस्साचपरिज्ञापयैवसिद्धेति किमर्थोधिका-
 रइत्यतआहोत्तरार्थइति । इहकारणपरिभाषाया अनित्यताज्ञापना-
 र्थमित्यन्ये । ननुटापःप्रागेवाधिक्रियतांप्राचांफ्योयस्येति जेत्यनयोः
 तद्धितेदृग्रहणेचमास्ताम् । नैतत् । पट्पीत्यादावोर्गुणप्रसङ्गात् । नचे
 दृग्रहणमेवडीषितद्वितकार्याभावं ज्ञापयतीतिनोक्तदोषइतिवाच्यम् ।
 कुरु रित्यादावतिप्रसङ्गात् । नचकुरु रित्यादिसिद्धयेस्त्री प्रत्ययेप्रुत-
 द्वितकार्याभावाज्ञापकमोदृग्रहणमितिचेत् । आसूरायणीत्यादौफो
 पियस्येतिलोपानापत्तेः । अतएवदंडिनोत्यादौटिलोपोनेत्याहुः ।
 ननुयुवतीकरनिर्मितंदधीतिकथंप्रयोगः । सर्वतोऽक्तिक्षर्यादिति ग
 णसूत्रेणतिप्रत्ययेनद्योतितेपि स्त्रीत्वद्योतकसमुच्चयस्यादोषान्डीष्-
 सिद्धेः बाहुलकात्पौतेरौशादिकेनकनिप्रत्ययेनसिद्धेश्च । आद्योपुव
 तीनांसमूहइत्यर्थेऽणिभस्यादेइति पुंवद्भावेयौवनमितिस्यादिष्यतेतु-
 यौवतमिति अस्त्येऽगतिकगतित्वंचेति मन्सिनिधायाम् शत्रंतादि-
 ति । यौतिनिश्रीकरोत्यात्मानययेत्यर्थेऽलटः शतृडीष्एवंचयौवतमुक्त
 रीत्यासिद्धं, स्यंतानुयौवनमित्येव । नचजिज्ञादिपाठसामर्थ्यात्पुं
 वत्तत्पाठस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यानादितिसंक्षेपः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथस्त्रीजसित्यादिनाविहितसुब्रामर्थविज्ञेषव्यवस्थादर्शनायकार
 कप्रकाशारंभः । तत्रजातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकेतिपंचकं प्रातिप-
 दिकार्थइति भगवद्भाष्यकृतकृतान्तः । तथाचद्योकरित्यादिनाप्रा-
 तिपदिकार्थेति सूत्रस्यैकवाक्यतयालिंगग्रहणेनचसत्त्वाभिधायिनएव
 प्रातिपदिकार्थेत्यस्यसंप्रदादव्ययात् प्रथमाया अनुत्पत्तावुच्चैरित्यादौ
 रुत्वंग्रामउच्चैस्तेस्त्वमित्यत्रसपूर्वायाः प्रथमायाइतिते आदेशोनस्यां
 दिति तदर्थंप्रातिपदिकार्थेत्यस्यावश्यकत्वात्तत्तर्त्वालंगेत्यस्यगतार्थत्वा

द्वैयर्थ्यमित्यतोविवक्षितमाह नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिकेऽङ्कारि
 तेयस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः सतदर्थइत्यर्थः । तटादिशब्दानां
 तत्प्रत्ययसमभिहारेनकल्लिङ्गबोधकतया नकिसपिलिङ्गंतेस्थोनिय-
 तोपस्थितिकमिति नतद्वोध्यल्लिङ्गस्यप्रातिपदिकार्थेति संग्रहइति लिं-
 गग्रहणमित्याशयः । नन्वेवंसिंहोभाणवकोगौर्वाहीफहतयादौसिंह-
 दिसदृशरूपार्थस्य शक्यार्थरूपप्रातिपदिकार्थेत्यनेनासंग्रहात्प्रथमानु-
 पपत्तिरिति चेत् । शक्यार्थपदसाधुत्वेनान्वाख्यायपश्चात्पदान्तरसम-
 भिहारे सात्पर्यानुपपत्त्यालक्षणाङ्गीकारेण लक्ष्यार्थबोधेनसर्वसामञ्ज-
 स्यात् । नचविभक्तौनलक्षणेतिवादविवादः एकविभक्तेरपरविभक्तौ
 नलक्षणा व्यत्ययोबहुलमित्यनुशासनविरोधादित्याशयात् । लक्ष-
 णातुशक्यतावच्छेदकारोपएव अतस्मिन्सङ्ख्यारोपार्थकभाष्यस्वर-
 सात्, आरोप्यतेतादूप्यनतुमुख्यमिति कैयटोक्तेश्च । यथाहसिंहत्वा-
 दिरूपावच्छेदकस्यारोपोभाणवकादौननुशक्यसम्बन्धोहिलक्षणा । अ-
 न्यथा शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवति लक्षणेत्यभिपुक्तोक्तिर्विरुध्येति
 चेत् । भाष्याद्यसंस्पृशत् । शक्यतावच्छेदकान्यरूपवत्त्वेन गृहीतेऽ-
 र्थलक्षणा । शक्यतावच्छेदकारोपइत्यर्थवर्णनेनाभिपुक्तोक्तमदुक्तल-
 क्षणालक्षणापक्षपातित्वेनाविरोधाच्चेत्यधिकं नागेशीयुचिन्तामयोः । न-
 नु कर्मणिद्वितीयैवेतीहार्थनियमात्प्रातिपदिकार्थादौकेवलप्रथमायाः
 पर्यवसानःद्वयधारणार्थकमात्रग्रहोव्यर्थ इत्याशङ्क्यसूत्रकृतसंनतेकर्मस्ये-
 वद्वितीयेत्याकारकप्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेष्वपि प्रथमा-
 तिप्रसङ्गजगायतद्रूपग्रहणमित्याशयेनाह सात्रशब्दयेति । मात्रकारस्यै-
 ऽवधारणेचेत्यमरादिहावधारणमर्थः द्वन्द्वोत्तरमस्वपदविग्रहेमयूर-
 व्यसकादित्वात्समासोऽवधेयः । प्रत्येकयोगइति । द्वन्द्वइतरेतर
 योगसमाहारयोः समूहोविशेषोघटकपदार्थाविशेषणानीतिसमूहस्य
 वस्वशब्दैरेवाभिधानेनावयवानतिरेकेणभानामावात्तत्रान्वयिनेवाव-
 यवेप्यन्वयसंभवादित्यभिप्रायः । एतन्मूलकमेवोच्यते द्वन्द्वान्तेभूय-
 माणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतेइति उपपादयिष्यतेचेदंसमासे । ननुकी

रः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानात्कथं प्रथमा ।
 न च पूर्वापरेति सनासविधानात् ज्ञापकात्स्यादेव सा प्रथमा । द्विती
 याद्यन्ते तद्विधानस्य चारिताख्यादिति चेन्नैवम् । तस्य वाक्यार्थत्वेन
 बहिरङ्गत्वेन प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानुपपत्तेः । तदुक्तमत्रैव भाष्ये ।
 यदत्राधिक्यं संवाक्यार्थ इति । निरुक्तं प्रातिपदिकार्थस्वीकारात्फलित
 माह अलिङ्गा इत्यादि । असत्त्वभूतत्वेन तत्र लिङ्गाद्ययोगादलिङ्ग
 त्वव्यवहारादिति भावः । न च अलिङ्गत्वे सदृशं त्रिषु लिङ्गे द्वित्वाभ्यवर्णप्र
 णवविद्यागतश्रुतिविरोधः । यथोपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्र
 ह्मपरायाश्च यत्र भाष्यप्राप्त्या दुपसंहरस्तथा लिङ्गाद्यभावपरतायाश्च
 पिसुभत्वात् । आद्यग्रहणं व्यर्थमलिङ्गत्वादिति वार्तिकोक्तं च । न
 चाव्ययीभावस्य कथं लिङ्गयोगः यच्चनप्राप्त्यादिति दिक् । नियत
 लिङ्गा इति । नियमेन पुंस्त्रिङ्गाद्युपस्थापका इत्यर्थः । वासुदेवलक्ष्मी
 ब्रह्मपराः कृष्णश्रीज्ञानशब्दानियमेन पुंस्त्रीक्षीबानुपस्थापयन्तीति भा
 वः । नात्र पदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमानभवेदपितु लिङ्गपरिमाणग्रहणा
 लिङ्गाधिक्ये परिमाणाधिक्ये च स्यादेवेत्याशयेन लिङ्गमात्राधिक्ये इत्युक्त
 म् । यद्यपि लिङ्गादिमात्रे इत्येवावधारार्थस्तथापि प्रातिपदिकार्थं विना
 लिङ्गादिप्रतीतेरसंभवादाधिक्यग्रहणम् । अन्येतु सूत्रे प्रातिपदिकार्थं
 शब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च गृह्यते । एवं च अलिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनि
 मित्तकाश्चाव्ययपुंश्चर्मादयः प्रातिपदिकार्थ इत्यस्योदाहरणम् अ
 न्ये सर्वे लिङ्गाधिक्ये इत्यस्येति सविस्तरं प्राहुः । ननु द्रोणादीनां परिमा
 णमर्थ इति प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धावेतद्ग्रहो व्यर्थ इत्याशंक्यदा
 मानमेयसम्बन्धात् ग्रीष्मादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदाव्यञ्जिचारानास्ति
 मेयस्य ततो नियतोपस्थितिरिति तेनागतार्थत्वमित्यभिप्रेत्य प्रथमार्थं
 माह परिमाणेति । एवं च मानमेव भावस्य संसर्गस्य विधया शब्दबो
 धे भानार्थं प्रमेय एव द्रोणादीनामर्थः । अन्यथानामार्थयोर्भेदबोधस्य
 व्युत्पत्तिसिद्धत्वादभेदबोध एव स्यादिति जावः । तदेवोपपादयति
 द्रोणरूपमित्यादिना । द्रोणाभिन्नमित्यर्थः । ननु पाचकशौपगवह

त्यादौ । पचनाश्रयउपरवपत्यसम्बन्धोत्पत्त्येनजायादिसिद्धेनसर्वत्रभेदा
 न्वयएवप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति कथमुक्तार्थलाभइत्याशङ्क्यामिहादे
 वतायुक्तावदत्येवैषतद्वितद्विति सीमांसकनिकायेनदेवतार्थकतद्विता
 दावैन्द्रहविरित्यादाविन्द्राभिन्नदेवताकंहविरिति बोधाभ्युपगमादि
 हाप्यदोषादित्यभिप्रेत्यविवेचयति प्रत्ययार्थइत्यादि । प्रकृतिप्र
 त्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैवप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेरितिभावः । अ
 भेदेन संसर्गेणेति । इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यजावेनेत्य
 र्थः । अभेदस्तुनसंसर्गइतिनागेशीयचिन्तामणवोर्विस्तरस्ततएवावसे
 यः । प्रत्ययार्थस्तु, परिमाणंतु । परिच्छेद्यपरिच्छेदकजावेन प्रमेय
 मानसंबन्धेन । द्रोही, घान्यादौ । एवंचद्रोणाभिन्नपरिमाणनि
 ष्टपरिच्छेदकतानिरूपित परिच्छेद्यताविशिष्टोव्रीहिरित्यर्थः । अन्येतु
 तिहसमानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य प
 रिमाणेश्रतमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थ
 त्वासिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्रप्रातिपदिकार्थप
 देनग्रहणात् । द्रोणादिपदानांचद्रोणत्वाद्येवप्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रो
 णःपरिमाणमितिद्वौब्राह्मणावितिबतप्रयोगः । द्रोणस्यानेकार्थत्वो
 द्वा । एवञ्चभेदान्वयेनराज्ञःपुरुषमानयेतिवद्द्रोणोव्रीहिमानयेत्यस्या
 प्यापत्तेः द्रोणोव्रीहिरितिप्रयोगस्तुगौर्वाहीकइत्यादिवल्लक्षणयासाधु
 तस्मात्परिमाणस्योदाहरणंद्रोणः खारीष्ठाढकमितिजात्योक्तमेवरम
 णीयमितिप्राहुः । ननुवचनशब्दोवाचकपर्यायः सचव्यर्थोऽर्थेशास्त्री
 यकार्योसम्भवादितिसंशयवाच्यश्रावकयोरभेदाध्यवसायेन पूर्वाचा
 र्यैःसंख्यायांव्यवहृतइत्याशयेनाहवचनंसंख्येति । उक्तार्थत्वादिति ।
 उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायादितिभावः । अर्थप्रत्यायनायलोकेश
 शब्दःप्रयुज्यतेसचार्थोयद्यन्येन प्रतिपादितस्तदाप्रयोजनाज्जावाच्छब्दा
 न्तरप्रयोगेननभाव्यम् अक्षिणिकोच्चेनाप्यवगते ऽर्थेशब्दोनप्रयुज्यते
 किंपुनःशब्दान्तरेणप्रतिपादिते इत्यनभिहितसूत्रकैयटेनमूलमुपदर्शि
 तम् । न्यायस्वीकारश्चभाष्यपीतिनाप्राप्तास्यमाशङ्क्यम् । अनभिहित

सूत्रसत्त्वेतुतदधिकारात्परिगणनस्य भाग्येप्रत्याख्यानात्सिद्धान्तपञ्चक
 पद्वेप्रादिपदिकेनाभिहितएकत्वादौविभक्तोरप्राप्तिरितिजावः ॥ ननु
 प्रातिपदिकत्वेनोक्तत्वंविभक्त्युत्पत्तौनदूषकम्, अन्यथापञ्च त्वपद्वेकर्मा
 दौद्वितीयाद्यानापत्तेरेवंचोक्तार्थत्वादित्यादिग्रन्थश्चिन्त्यइतिषेच । जा
 ष्यकैयटाद्यनवलोकनात् । यथोक्तमनभिहितसूत्रेअभिहितेप्रथमा
 नप्राप्नोति किङ्कारणंप्रातिपदिकेनोक्ताएकत्वादयद्वयाशङ्क्यवचनाद्
 जविध्यन्तीति । एवञ्चप्रातिपदिकार्थमात्रस्यान्येरेजिधानप्रावेपि
 प्रातिपदिकेनाभिहितत्वस्याविनाभावादनभिहिताधिकारेपि सूत्रसा
 मर्थ्यारप्रथमासादेव । तदप्युक्तंतत्रैव । नक्षचित्प्रातिपदिकेनानुक्तः
 प्रातिपदिकार्थः, उच्यतेचप्रथमासावचनाद्बुध्यतीति । द्वितीयादयस्तु
 कर्मादीनांविध्यन्तरैरप्यभिहितत्वसम्भवात् प्रातिपदिकेनाभिधानम
 नाहत्यविध्यन्तरानभिधानेएव स्युरधिकारसूत्रसत्त्वेप्रत्याख्यानेप्यन
 भिधानेसावकाशाअभिहितेनस्युरेवेतिगूढाभिसन्धिः । अस्मादेवव
 द्यतिप्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमैवेति । तदेतत्सकलमजिप्रेत्याह वच
 नमिति । सूत्रेवचनग्रहणमित्यर्थः । नचैकादिशब्देभ्यः सर्वविभक्त्याप
 ह्निरितिवाच्यम् । अनन्वितार्थकविजक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तं रेव
 न्यास्यत्वात् । अत्राहुः । अर्थेप्रथमेत्येवसारमितरत्सर्वेत्यक्तुं शक्यम् ।
 तद्यथा । अर्थेप्रथमेत्युक्तेकस्यार्थेइत्याकांवायांयस्मात्स्वादिविधिस्त
 स्येतिलभ्यतएव । स्वादयश्चप्रादिपदिकास्त्रिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्चविधौ
 यन्तेतदर्थत्वंचतोनियतोपस्थितिकत्वमेव । एवञ्चमृठानोहिमा
 नीत्यादौपुंयोगमहत्वादेरपि क्यन्तादूनियतभानेनप्रथमासिध्यति ।
 पञ्चकपक्षस्यसिद्धान्तत्वेन लिङ्गमपिप्रातिपदिकार्थत्वात्तेनैवसिद्धेप्य
 र्थेइति।द्रोणोवीहिरित्यपिगौर्वाहीकइत्यादिवच्छब्दार्थेसाधयित्वाल
 क्षणीयार्थान्वयबोधइतिपरिमाणमपिब्यर्थं, नकेवलामप्रकृतिःप्रयोक्तव्ये
 तिसमयादेवसिद्धौवचनग्रहणमप्यपार्यकं, मात्रग्रहणमपिब्यर्थम्, विशो
 षविहितैः कर्मेणिद्वितीयेत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौप्रथमायाअप्रवृ
 त्तैः कर्मेणिद्वितीयेत्यादिषुकर्मेणिद्वितीयैवनान्याविभक्तिरित्येवमर्थस्य

नियमस्वीकारात् । नचकर्मण्येवद्वितोयेत्यादिप्रत्ययनियमपक्षेकमौदौ
 प्रथमासात्रपदेनैव वारणीयेतिवाच्यम् । तत्रपक्षेप्रातिपदिकार्थस्य
 प्रथमेतिनियमपर्यवसानेमतद्वारणादिति । अत्रवदन्ति । अनिर्दिष्टा
 र्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीतिन्यायेनैवार्थेपि तत्सिद्धौसम्पूर्णसूत्रकार्य
 मिति । इदंतुनसत् । अर्थनियममाश्रित्यमात्रग्रहणं सम्बोधनेचेतिसू
 त्रंलिङ्गादिग्रहणंप्रत्याख्यात्रावार्तिककृतातद्धितश्चेति सूत्रेप्रातिपदि
 कग्रहणंजननर्थयताभाष्यकृताचसहविरोधापत्तेः । अनभिहितसूत्रसा
 र्थक्यायकर्तव्यः कटइत्यादौतवमतेप्रथमाविधायकात्पूर्वकर्तृकर्मणोरि
 तिसूत्रस्य पाठेनपरकृद्योगलक्षणघटीमादायेतिवदद्भिरनभिहितसूत्रे
 न्नाप्यकैयटतद्व्याख्यातृभिः सादृश्यविरोधाच्च । एवंचार्यग्रहणस्यवितथ
 त्वेपिप्रथमेत्येतावन्मात्रमेवसारमित्यालोचयामइति नकश्चित्तुद्रोपद्र
 वः ॥इतिप्रथमा॥कर्तुःकिमिति । कारकइत्यधिकारसूत्रेकारकशब्दः क्रि
 यापरः करोतिकर्तृकर्मव्यपदेशानितिष्युत्पत्तेः । आप्रोतेः सनन्तान्मति
 युष्मधीतिवर्तमानेकर्मणिक्तः तत्रकेनाप्तुमित्यपेक्षायाऽवश्यंजायमान
 त्वेनाधिकारात् क्रिययेत्यर्थलाभेनैवसूत्रार्थोपपत्तौनार्थस्तद्व्यहखेने
 तिप्रचुराकृतम् । एवंसतिक्रिययाऽऽप्तुमिष्यमाणमित्यर्थेफलाश्रयस्या
 पि फलनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छिन्नत्वसंसर्गेण तदाप्तमे
 पिकर्मसंज्ञास्यादित्याशयेनोत्तरयति माषेष्टिति । मषेषुबुभुक्षयाप्र
 शक्तमश्वंभावनाशोभाभूदित्यन्यत्रवभ्रातीतितात्पर्यार्थः । माषेष्टि
 त्यत्राधारसंज्ञायाः परत्वाद्वाचककर्मत्वंस्यादितिभावः । तदेवाह ।
 कर्मणइति । वस्तुगत्यासाक्षात्समवायसंबन्धेनव्यापारस्यकर्तृनिष्ठत्वेन
 कर्त्रिष्यमाणेव तत्संज्ञासंपत्तिर्भविष्यति । अतएवकर्तुरित्यस्यप्र
 र्णोत्तराज्ञावोभाष्येइति कर्तुरितिचिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः । तमप्य
 हखंकिमिति । अवयवद्वारासमुदायस्यप्रश्नः । कर्तुरुद्देश्यंकर्मैत्येवा
 स्तामित्यभिप्रायः । पयसौदनमिति । इदंचप्रत्युदाहरणंतदानीय
 दाकृतभोजनोपिपयोलाज्जेनभोजनेप्रवर्तते । भोजनक्रियायाः पयसह
 श्रयत्वात् । इंसिततमश्वदस्तुक्रियाशब्दएवनाभिप्रेतपरह् तिस्यष्टं

वारणार्थानामित्यत्रजाप्यकैयटयोः । तथाचपयसस्तदाफलाश्रयत्वे
 नाविवक्षणात्कर्मत्वमित्याशयः । तर्हि तमपः किं फलमिति वाच्यम् ।
 कूपादध्वंवारत्यऽग्नेर्भाणवकवारयतीत्यादाध्वं धमाणवकयोः कर्मसं
 ज्ञासंपत्तिरेव इतरथावारणार्थेत्यपादानसंज्ञास्याऽपवादो भवेत् ।
 नचाग्निकूपयोः सासावकाशेति शङ्क्यम् । तयोरपितदुपस्थाप्यसंयोग
 रूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः । वारयते शसंयोगाद्यऽनुकूलव्या
 पाराज्जावानुकूलव्यापारोऽयं स एव प्रवृत्तिविधातुश्च्यते । नचसंयो
 गोन तत्कर्तृव्यापारप्रयोज्यइतितत्रकर्मत्वाप्राप्तिः । कर्तृव्यापारवाचक
 धातूपात्तफलाश्रयत्वस्यैवलाभात् । तस्मात्सावकाशेऽकर्मत्वसंपाद
 कं तमप्यहणस् इत्थितमात्रे सावकाशस्यापादानत्वस्येप्सिततमेऽनेन
 बाधनात् । तत्त्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्व
 र्थफलाश्रयत्वे नोद्देश्यत्वम् । तच्च नाग्निकूपादौ, केचित्तु इत्थिततमस्या
 पीप्सितत्वादिति प्रश्नः । उत्तरितुद्योदनएवेप्सिततमोन तु पयः । न
 हि केवलपयः पानेन संतुष्टिः किंतु तत्संस्कृतेनौदनेन पयसस्तथात्वे तु
 भवत्येव पयः पिबतीति । यद्यपि इदं न सत् । वारणार्थसूत्रे स्वध्या
 पारजन्यफलाश्रयार्थकस्यैवेप्सितपदस्य भाष्यकदुक्तेः । अन्यथा कूपादं
 ध्वंवारयतीत्यादौ कूपादेरीप्सितत्वाभावादपादानत्वानापत्तेः । तथा
 पि वारणार्थसूत्रे क्रियाजन्यफलाश्रय एवार्थः । इदं तु तमव्यहणात्कि
 याजन्यफलाश्रयत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्वमिति भेदः । पयरेहि फलाश्र
 यत्वेन कर्मण एवेच्छाविषयः । अतएव कर्मणो यदीप्सितं तदपादानमि
 त्युक्तं भाष्ये इत्याहुः । ननु पूर्वप्रक्रान्तमेवाधिशीङ्स्यासां कर्मेति
 सूत्रे कर्मपदं तदेवानुवर्ततामित्याशङ्क्यमानं प्रत्याह कर्मेत्यनुवृत्तावि
 ति । एकयोगनिर्दिष्टत्वेनाधारस्याप्यनुवृत्तावाधारस्यैव कर्मसंज्ञा
 स्यात्तज्जिद्वत्यर्थं निहंकर्मपदमित्यर्थः । अयं भावः । आधारोऽधिकर
 णमित्यत्र कस्याधारइत्याकांक्षोदये कारकाधिकारात् क्रियाया एवेत्यु
 पलब्धौ स्वतंत्रेप्सिततमपदाम्पांसात् क्रियायाश्चाधारे कर्तृकर्मसंज्ञा
 विधानेन परंपरया तस्या आधारइत्यवस्थितौ योग्यतया कर्तृकर्मदा

रैवक्रियाश्रयस्याधिकरणसंज्ञा संपद्यते । एवंचकर्त्रास्वनिष्ठव्यापारे-
 णानुमित्यभावास्तन्निष्ठक्रियायास्तद्द्वाराधारः कर्मत्वं प्रतिपद्येत ।
 ततश्चयस्यधातोः फलंविषयतासंबंधेनविषयेसमवायसंबंधेनकर्तर्येपि
 तिष्ठति तस्यैवयोगेतरस्यादित्याशयेनाऽऽह गेहंप्रविशतीत्यत्रैवेति ।
 इत्यादावेवेत्यर्थः । इहोक्तसम्बन्धान्यागेहचैत्रयोः फलंतिष्ठतीति
 भावः । यद्वाफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वं नायमकर्मकीधा
 तुस्तथाचैतादृशयोगेवतस्यादित्याशयइति स्थितस्यगतिश्चिन्तनी
 या । वस्तुगत्याएवंसतिकर्माधारयोःपरस्परपेक्षत्वेन सूत्रद्वयवा
 क्यार्थानुत्पत्त्येवनाधारानुवृत्तिः । अकर्मकधातुयोगेतरकरणेबहुपक्ष
 वापत्तिश्च । अतएवकर्मानुवृत्त्यननुवृत्तिविधानाज्जायो जायेइतिसु
 धीभिर्विभावनीयम् । अथपञ्चकंप्रातिपदिकार्थो विजक्तयश्चद्योतिका
 इतिभाष्यसिद्धान्तः द्योतकत्वं चसमजिव्याहृतवृत्त्युद्बोधकत्वम् । भा
 ष्येकर्मादीनांविभक्त्यर्थत्वंव्यवहारोपिद्योत्यतयैव । अतएवद्वयैकयो
 रित्यादीनांनियमत्वं बहुध्वितिसूत्रे भाष्याद्युक्तं संगच्छते । एवंभाव
 कारककालसंख्याश्चत्वारोधातोरेवार्थास्त्रिंशद्वद्योतकाः । अतएवप्र
 कृत्यर्थंविज्ञेयकोवोधसंभयत्रेत्याद्यस्मत्कृतचिन्तामणौनागेशीयेषोप
 पत्तिविस्तरः । अनभिहितइत्येतदभावेस्वादिसूत्रेणानिर्दिष्टार्थाइति
 न्यायेनकर्मादौसंख्यायांच स्वादिनासिद्धेर्नियमत्वोपपत्तिः तत्रयदा
 कर्मणीत्यादेर्द्यौ कयोरित्यादे शैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेन
 सूत्रजनितबोधेकर्मार्थप्राधान्यं तदासूत्रजनितबोधविषयप्रधानवि
 षयेणोक्तार्थानामप्रयोगइति न्यायेनैवसिद्धेरनभिहितसूत्रनकार्यम् ।
 यदातुकर्मगतैकैकत्वे इत्यन्वयेनसंख्यायाःप्राधान्यं तदाकार्यमेवतत्त
 थाचानुक्तएवविभक्तिरित्यभिप्रायेणाहअभिहितेत्यितिप्रथमेवेति ।
 अनभिहिताधिकारेपि प्रातिपदिकार्थस्यप्रातिपदिकेनोक्तत्वेपि सूत्र
 सामर्थ्यात्सामवत्येवेतिज्ञावः । अतएवाभिहितेप्रथमेति वार्तिकंसंग
 पद्यते । इहृत्याभिसंधिःप्रागप्युक्तः । कियद्भिरभिधानंभवतीत्यपेक्षाया
 माह प्रायेणतिङित्यादि । अतएवकटंभोष्कुर्वित्यादौ विज्ञेयप

दोत्तरोत्पन्नद्वितीययाविशेषणगतकर्मत्वोक्तोपि विशेषणादपिसंपद्य
 ते द्वितीया । यदातुप्रक्रियादशायांकटोपि कर्मजोत्पादयोपिकर्मति
 स्वीकारात्कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि जीमन्त्वगुणविशिष्ट-
 निष्ठकर्मत्वस्य बोधनाय विशेषणादपि सातदापरिगणनं प्रत्याचक्षुर्भा-
 व्यकथाः । तिङ्कृतौस्वप्रकृत्यर्थप्रतियस्यकर्मत्वंतस्य सर्वस्यापिकर्म
 त्वमभिधत्तइति नकृतः कटः सुन्दरइत्यादौ द्वितीयेत्यादिकं नागेशीय
 चिन्तामण्योरवसेयम् । लः कर्मणितिपुतस्फीत्यनयोरेकवाक्यतया-
 तिङ्कापिकर्मणोऽभिधानमित्यभिप्रेत्याह हरिः सेव्यतइति । प्रीत्यनु-
 कूलव्यापारोभजे, सेवेष्टार्थः । कर्त्रादयस्तिङोद्योत्यार्थाः तेषांविशेष
 णात्वं प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यत्वम् । कर्तृलुकारेव्यापारोविशेष्यः । कर्मल-
 कारेफलंविशेष्यम् । एवंचचैत्रकर्तृकोवर्तमानकालिकोहरिकर्मकस्य-
 कोव्यापारः । चैत्रकर्तृकवर्तमानव्यापारजन्याहरिनिष्ठाएकाप्रीतिरि-
 तिशाब्दबोधः । उपपत्तिस्तुचिन्तामणौबोध्या । तेनक्रीतमित्यधिका
 रेशताञ्चठन् यतावितियताकर्मणोऽभिधानमाह । शत्यइति । शते
 नक्रीतोऽश्वः शत्यः शतिकः । भाष्येप्रायेणेत्यदृष्टमपि प्राच्यानुरोधेनयं
 दुक्तं तस्यफलमाह । क्वचिन्निपातेनेति । वस्तुगत्यात्रपद्यत्तुमुनः साधु
 त्वायेष्टोइत्यस्याध्याहारश्चावश्यकः । अन्यथाक्रियायाउपपदत्वाभा-
 वेनतुमुन्पबुलावितिसूत्राप्रवृत्तेः । एवंचतिष्ठैवाभिधानम् । तथाच
 विषयज्ञोपि संबन्धं हेतुंदिष्यते तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः । तादृशे
 च्छ्रयाअन्याय्यत्वं च तद्विषयस्यान्याय्यत्वेनज्ञेयम् । युक्तंचैतत् । इत
 रथाप्रथमायाश्चपि कारकविभक्तित्वेनक्रियामंतरानुत्पत्तिः स्यात् प्र
 थमान्तकारकस्यक्रियायानन्वय नियमेनप्राच्यनयेऽसंगतिश्च । अनुना
 रदइत्यबोधिसइत्यादौ नारदइतीति श्रीकृष्णीयज्ञानानुकरणं प्रथमा
 न्तस्यवाप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीयानारदइत्येतच्छब्दान्निलप्यमाना-
 कारोबोधइतितदर्थः । एवंसर्वत्रबोध्यम् । सातेवहितकारिणीमिति
 त्वऽसाध्वेवेति चिन्तामणौविस्तरः । विज्ञानानुकूलव्यापारानुकूल-
 व्यापारोदुहादेर्यइत्यस्युपगमात् गांपयोदोग्धीत्यादीनोः पयस्त्यज

तिगवापयस्त्या जयतीत्याद्यर्थप्रतीत्याकर्तुरित्येवकर्म त्वेसिद्धे व्यर्थम्
 कथितं चेति सूत्रं तथापि यदापयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादि रेवत
 द्वात्वर्थस्तदापादानत्वाद्यऽविवक्षाया मन्येनासिद्धकर्म त्वप्रतिपत्तये
 तदावश्यकम् । तत्र नटस्य शृणोतीत्यादौ नटस्यापि कर्म त्वेप्राप्ते गान
 द्वारा श्रवणक्रियाजनकत्वरूपकारकत्वसत्त्वात् । नच कर्म युक्तत्वं चा-
 त्वर्थव्यापारात् प्राक्तदनन्तरत्वात्संबद्धत्वम् । तच्च सतिसंभवे प्राक्
 संबद्धत्वमेव ग्राह्यमतएव गांपयोदोग्धिस्थाल्यामित्यादौ स्यात्त्यादेन
 दोषस्तथाच कर्म युक्त्वा भावादेवनतत्र दोष इति वाच्यम् । तदंशस्या
 पि परिगणनस्य सत्त्वात् । अतः परिगणनमुक्तम् । एवं च तद्व्याजसूत्रेषु
 च्छिपर्यायस्य चोदेर्द्विकर्म कत्वसमर्पकमहमपीदं चोद्यं चोद्य इति भाष्यप्र-
 योगमसमं जसंभन्वाना ग्राह्यम् । अर्थनिबन्धनेति । परिगणितत्वेपिनस्वरू-
 पाश्रयेति भावः । इदं कैयटानुरोधेन । वस्तुगत्या तथा सत्याख्यातोपयोग
 इत्यत्र भाष्योक्तपरिगणनत्वं भज्येत । दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिन्निचिन्नु
 विशासय इति हि भाष्योक्तास्तथैकयाचिग्रहणेनैव सिद्धेभिन्निग्रहणं व्यर्थं
 च स्यात् । प्रागुक्तभाष्यप्रयुक्तचुदेरन्येषां च येषां द्विकर्म कत्वमिष्टं तेषां व्या-
 पारद्वयार्थकत्वेन कर्तुरित्यनेनैव सिद्धमित्यधिकं नागेशीये कारकं किमि-
 ति । एतदभावे कर्म युक्ते साणवकेपि तत्स्यात् । तस्यापि परंपरयायोगा-
 त् । तद्वारणा यत इयं ह्येकतेपि क्रियान्वयित्वरूपस्य तस्य परंपरया आधा-
 रसंज्ञायामवश्यं स्वीकर्तव्यायां साणवकेपि सत्त्वेन न तदोषनिर्मुक्तिः । ए-
 वंच प्रश्नानुपपत्तौ जिज्ञासायामत्र किमंशब्दः कारकमित्यस्य कोऽर्थ इति
 भावः । जिज्ञासितंच प्रत्युदाहरणमुखेन दर्शयति साणवकस्येति । करोति
 क्रियां निर्वर्तयतीति द्युत्यतिप्रदर्शकजाष्येण क्रियाजनकमिति तदर्थः ।
 जनकत्वं चान्यथा सिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्तित्वमिति साणवकेन
 दोषः । प्रश्नरूपकार्यस्य तत्पित्राऽन्यथा सिद्धेः साणवकसंबंधिपितृक-
 र्मकपथिकर्मकप्रश्नानुकूलो व्यापार इत्यादिकं चिन्तामणौ विस्तरस्तत-
 एवावगतव्यः । गतीत्यादिकमिति । अन्यानधीनत्वरूपप्रधानत्व-
 स्य प्रयोजकव्यापारे सत्त्वेन तदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपि कर्तृत्वाद्

लवस्त्वेन कर्तुरीप्सिततममित्यनेनैव कर्मत्वं सिध्यतीति प्रहृर्जावः । एवं
 सिद्धे शिञ्जयेनाप्यमाणस्य चेद्भवति । तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति नियमा
 र्थतत्सूत्रमित्याशयेनोत्तरयति । पाधयतीति । एवं च शत्रून् नित्यादौ श
 त्रवः स्वर्गमगच्छन्तान् श्रीहरिः प्रेरयति । शत्रवोऽनुत्पन्नो शिञ्जिकर्तारः
 उत्पन्नो शिञ्जिकर्ताऽजघन् । स्वर्गकर्मकमनानुकूलशत्रुकर्मकव्यापारानु
 कूलो हरिर्निष्ठो व्यापारइत्यादिर्बोधः । इह तु ओदनकर्मकपचनानुकूल
 देशदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलयज्ञदत्तनिष्ठो व्यापारइत्यादिर्बोधः । गत्या
 दियोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वशक्तिमत्तया तदतिरिक्ताधातुयोगे प्रयोज्यस्य क
 र्मत्वशक्तिमत्तया बोधादित्येवं सर्वत्र बोध्यम् । स्पष्टं चेदहं तु मतिचेत्य
 त्रफणिभाष्ये । ननु गतिषु द्वीत्यत्र बोधनं बहुविज्ञानमित्यर्थस्य दृशादाव
 पि पश्याथैव तत्र प्रसिद्धत्वेन सत्त्वाद्बुद्ध्यर्थत्वेन सिद्धेदृशेति वार्तिकं
 व्यर्थमित्यत आह । सूत्रे ज्ञानसामान्येति । अयं ज्ञावः । ज्ञानं द्विधा जन्य
 ते । केवलान्तःकरणेन अन्तःकरणानुसन्धानसहायचक्षुरादीन्द्रियप
 ञ्चकेन च । आद्यंसकलविषयत्वात् व्यापकत्वेन सामान्यव्यपदिश्यते
 अन्त्यम् प्रत्येकरूपादिविषयत्वात् व्याप्यत्वेन विशेषइति । अनेने
 ति । वार्तिकारंभेणेत्यर्थः । ज्ञानफलमाह स्मरेति । ननु शब्दं करोती
 त्यर्थशब्दवैरेति क्यङ्कन्ताद्गुणिविशब्दाय तेर्गतीत्यादिसूत्रेण प्राप्तौ वार्तिकं
 कंविफेलमित्यत आह धात्वर्थेत्यादि । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसं
 ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणो कर्मिका क्रियेत्यज्जियुक्तोक्तोः ।
 शब्दरूपकर्मणो धातुना क्रोडीकृतत्वादिति भावः । एवं च कर्मकत्वप्र
 युक्तस्यापि कर्मत्वस्य प्रतिषेधार्थशब्दाय तेर्निति वार्तिकमिति कैयटा
 दयः । अन्येतु शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादि
 कर्मणोऽत्राभावेनाभावः । अतएव शब्दकर्मस्य शब्दक्रियाणा
 मिति पक्षे ह्यायति क्रिदयति शब्दायतीनां प्रतिषेधउक्तोभाष्येन तु शब्दक
 र्मणामिति पक्षेपि कैयटादिसत्तेत्वकर्मकत्वेन पक्षद्वये प्रतिषेधस्यावश्यक
 त्वेनैकपक्षे प्रतिषेधं विदधतीभाष्यस्यासंगतिः । एवञ्च कर्मत्वाद्गतीत्या
 देरप्राप्त्या शब्दाय तेर्निति प्रतिषेधश्चिन्त्यइत्याहुः । गतीत्यादीति सूत्रं

नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सकर्मकाणां चेदेतेषामेवेति नियमपरम् एवं
 सिद्धेऽकर्मकग्रहणं सामर्थ्याद्देशकालादिभिन्नकर्माभावतो ग्रहणार्थं
 मित्याशयेनाह। येषामिति। देशकालादीत्यादिनाभावाऽप्यनोऽसंग्रहः
 अत्रेति । अत्रैवसूत्रे इत्यर्थः । इहशास्त्रे सर्वत्राविद्यानानकर्मकाणामेवा
 कर्मकपदेन ग्रहणमिति कैयटोक्तानुनयुक्तम् । कृतपूर्वकटमित्यादौ
 कर्मणोऽविवक्षया ज्ञावेत्तस्य भाष्यकैयटादावुक्तत्वात् । अधीगर्थेति सू
 त्रकर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वेनातुः स्मर्यते इत्यत्र भावेलकारस्य
 न हाभाष्ये उदाहृतत्वाच्चेति दिक् । नत्वऽविवक्षितेति । अतएव न हि
 कश्चिदपि कालभावाध्यभिरकर्मकः सम्भवतीति सामर्थ्यात्तद्विभिन्नकर्मा
 ज्ञाववतो ग्रहणमित्युक्तम् गतिबुद्धीत्यत्र भाष्ये। यदि ह्यत्राविवक्षितक
 र्मकाणां ग्रहणं स्यात्तदा क्रियामात्रविवक्षायां कालादीनामविवक्षितत्वा
 तैरप्यकर्मकत्वं संभवरयेवेति भाष्यस्यासंगतिः स्पष्टैवेत्यधिकं नागेशी
 ये । ननु अत्र पादोत्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये तदकरणेनाभिनीत्येतादृ
 शानुपूर्वीकसमुदायस्य ग्रहणात् निविशेतेत्यदि शूकशिखापदे सृजतिसा
 क्रियतीमिव न व्यथामिति नैषधीयपद्यस्य निष्प्रयूहत्वेऽपि पापेभिनि
 वेश इत्यत्रापि कर्मत्वं दुर्निवारमित्यत आह परिक्रियण इत्यादि । अन्यत
 रस्यामितीदमखंडमव्ययविकल्पार्थं समपेक्षं विकल्पे शङ्कयं निषेधो वि
 धिश्च । अत्रानुवृत्तिसामर्थ्याद् निषेध एवाश्रीयत इत्युपपादयितुमाह ।
 व्यवस्थितेति । विशेषोऽवस्थितानिषेधरूपेत्यर्थः । फलितमाह क्वचि
 ज्ञेति । अत्र बीजंतु एष्वर्थेऽभिनिविष्टानामितिसमर्थसूत्रभाष्यप्रयोग
 एव । अन्येतु च त्भाष्यप्रयोगादभिनिविष्ट इत्यानुपूर्व्या अविकृताया ए
 व यत्र श्रवणंतत्रैवेतसूत्रप्रवृत्तिः । तथाच मंडूकसूतौ व्यवस्थिताश्रय
 णोचनमानमित्याहुः । वस्तुगत्या तत्रानुपूर्वीसूत्रगतासविसर्गाधातुग
 ताहलन्ताप्रयोगगताऽदन्ता इति नैकविधाचेत्यानुपूर्व्याभेदेनावि
 कृतेतिकरयविशेषणमित्यव्यवस्थितेयं तांतरमेवाश्रयणीयं, किञ्चित्
 त्सूत्रप्रतिषत्त्वविधेरसिद्धत्वादविकृतैवास्त्यानुपूर्वीरपि सुवचनि
 तिभूलकतोऽभिप्राय इति वदन्ति। अपमनुप्रावर्षदित्यत्र लक्षणं जपः तज्

ज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टावृष्टिर्ज्ञाप्यते । लक्षणत्वं च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं तच्चानुनाद्योत्पन्नं, द्वितीयार्थं श्रुत्यलक्षणभावसम्बन्धः ॥
 एवं च लपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्धमानमिति बोधस्तथा चास्यापि हेत्वर्थे प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह परापीति । अयमाशयः । हेतुत्वाविवक्षणे लक्षणोक्तं कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः वृत्तमनुविद्योतते विद्युदित्यत्रावकाशः । हेतावितितृतीयायास्तु धनेन कुलमित्यत्र । प्रकृतं हेत्वविवक्षायां विप्रतिषेधशास्त्रमहिम्ना तृतीयैव प्राप्तेति । बाध्यते इति । न च हेतुनिश्चयेत्यध्याहृत्य कर्मणि द्वितीयास्तु । रूपपदविभक्तेरिपनेन हेतुतृतीया निवारिता । अतोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायामितिसंज्ञाबाधनाद्गतिर्गताविति निष्पातो निवर्तितः । कर्मप्रवचनीयमुक्तमिति द्वितीयावृत्तप्रतिविद्योतते विद्युदित्यादौ चरितार्थेति स्पष्टकैयटे, एवं च बाध्यते इति रिक्तवचन इति शक्यम् । अनुनाजपस्यासंबन्धादुक्तबोधानापत्तेः पुनः संज्ञाति । ननु च संज्ञातीयस्थले बाध्यवाचकभावो दूष्टः विजातीयत्वात्संज्ञाया विभक्तिबाधो शक्यः कर्तुमिति बाध्यं, पुनः संज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीया विधानसामर्थ्यादिति विवक्षितार्थत्वात् नन्विह तृतीयार्थ इत्यनेन सिद्धेऽनुलक्षणे इति व्यर्थमिति चेन्न ॥ द्वयोर्विषयभेदात् । तत्र हि तृतीयापदेन तन्निमित्तशब्दसहयुक्त इत्यत्रोपात्तोऽन्तरत्वात्सहशब्दोलङ्घितस्तदर्थसाहचर्येद्योत्ये इत्यर्थोऽतएव नद्यासहेत्यर्थसमन्तरं वसति । क्रीडीनुसंपरिज्यश्चैत्यत्र प्रथमे कैयटे स्पष्टव्यायनर्थः । एतेन न च हेतुतृतीयार्थ इति सूत्रेण गतार्थत्वं ज्ञेयं पुरस्तादिति न्यायेन सहयुक्त इत्येतेन मात्र बाधकत्वादिति मंदोक्तमपास्तम् । अपिः पदार्थेत्यत्र पदस्याप्रयुज्यमानपदांतरस्यार्थः पदार्थस्तत्र विदुरित्यादेः पदस्यार्थोऽपि द्योत्यः । एवं च सर्पिषोपि स्यादित्यस्य सर्पिषो विदुरपि स्यादित्यर्थः । तादृशोत्प्रेक्षासमिधं जयितुमाह । संभावनायां लिङ्गिति । उपसंवादाशङ्कयोश्चेति सूत्रे भाष्यपठितेनोपसंवादाशङ्कयो लिङ्गिति वातिकेनेति ज्ञावः । सूत्रनिर्दयद्यपि द्वादशतथापि वार्तिकं लोकवेदसाधारणमिति तत्रैव स्पष्टं भाष्ये । न चाशङ्कानामोत्प्रेक्षा, त

तच्च कथमुक्तार्थेपि वार्तिकप्राप्तिः । संभावनाया अप्युक्तकोटिकाशंका
 रूपत्वात् । नन्वेवंविद्वादिपदार्थ एव यद्यपेक्ष्योत्यस्तर्हि स्यादित्येतत्प
 दवाच्यक्रिययासंबंधाभावेनायोगात् यत्वादेरप्रसक्तौ गत्युपसर्गसंज्ञयो
 र्वांधेकलाज्जावादलमपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिनिवेशकं शोनेत्याशंका
 हतस्याएवेति । संभावनायाएवेत्यर्थः । तथाचविंदोस्तदौलंभ्यप्रयु
 क्तदौलंभ्यसंबन्धस्य चसंभावनाभिषयंजितस्यापेक्ष्योत्यत्वात् तत्संबन्धेन
 स्यादित्यनेनान्वयाक्तदोषकृतिभावः । विषयजृतेभवनेइति । आ
 नुनालिङ्गाचभावनैवोपस्थाप्यते । आद्या आर्याभावना, अंत्यातु
 शब्दरूपत्वाच्छाब्दीत्युद्घोषः । तत्रधात्वर्थजावनीयाः प्राधान्यं त
 योःसंबन्धीविषयविषयिभावरूपः । एवंचपचेदित्यादौ प्रेरणाविषयः
 पञ्चनमितिवदत्रापिलिङ्गर्थं संभावनायाविषयो भवनरूपोधात्वर्थइ
 त्याशयवृत्त्यन्यत्रविस्तरः । ननु क्तमेव गतिमाह । कर्तृदौलंभ्यंति । क
 र्तुविंदोर्दौलंभ्यतेनप्रयुक्तं दौलंभ्यन्तद्रूपसंबन्धेन भवनक्रियायां स्यात्प
 दवाच्यायामपिद्योत्यविंदोः कर्तृतयातत्त्योक्तसंबन्धेनचान्वयादि
 तिभावस्तदाहअपिशब्दवलेनेत्यादिपदार्थद्योतकतानाम् । अप्रयुज्य
 मानविंदुरूपपदांतरार्थद्योतकतानाम् । ननु कर्मप्रवचनीयद्योत्येवैवसिपिं
 षोऽन्वयेनतस्यकर्मप्रवचनीययुक्तत्वात्द्वितीयास्यादतआहनेहेति । न
 त्वपिनेति । विंदुनातद्योगेयपिद्योत्यसंबन्धेनानन्वयइत्यर्थः । कर्मप्रवच
 नीयद्योत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेवकर्मप्रवचनीययुक्तत्वं प्रकृतेचापिद्यो
 त्यस्योक्तसंबन्धस्यविंदुःप्रतियोगीनतुसिपिरितिभावः । यदातुस्पष्टप्र
 तिपक्षयेऽपिद्योत्यस्यापि विंदोः प्रयोगस्तदापिद्वितीयां बाधित्वो
 पपदविज्ञप्तेरितिप्रथमैवशाब्दबोधस्तुसिपरिवयवविंदुदौलंभ्यं प्रयुक्त
 दौलंभ्यवतीविंदुकर्तृकासंभावनाविषयासत्तेति । तमवग्रहणं किमिति ।
 रामेणवाणेनेत्यादौवाण स्वगतक्रिययाप्राणवियोगादिसिद्धौ प्रकृष्ट
 उपकारकः प्रकथंस्तुयद्व्यापारानंतरमव्यवधानेन फलोत्पादस्तद्रूपः
 रामश्चकर्ता सचकर्तृप्रत्ययसमभिहारेप्रधानीभूतधात्वर्थोऽग्रइति ना
 गेशीयचिन्तामण्योरुपपत्तिविस्तरः । एवंचकारकाधिकारात्करणस्युद्धंत

कस्येति महासंज्ञयाचसाधकत्वेनब्धेसाधकग्रहणमेव साधकतमार्थेभ-
 विध्यतीतिप्रधुराकृतं, गंगायांचोषइति । आधारइतिसूत्रेऽप्येवंरीत्या
 धिकरणमित्यधिकरणत्पुङ्गुतमहासंज्ञयैवसिद्धे आधारग्रहणसामर्थ्या-
 रसर्वावयवव्याप्त्याय आधारः सोऽधिकरणसंज्ञः स्यात् तथाचेदंसूत्रंति
 लेषुतैलंदग्नितपिरित्यादावेवप्रवर्तेत गंगायामित्यग्रनैवस्यात् संज्ञा ।
 नहिसर्वावयवैर्गंगा व्याप्तातीरंवा,तीरधर्मस्यघोषा धरत्वस्यात्यंत-
 सामोप्यासप्रवाहेऽत्रारोपोबोध्यःशक्यताबद्धेदकारोपएवलक्षणाचतु-
 र्भिःप्रकारैरेतस्मिन् सङ्गत्येतद्भवति तादृस्यात्सानीप्याऽसाहचर्यात्
 तात्स्प्यादितिपुंयोगादिति सूत्रेचतुर्विधस्यैवसंबंधस्यलक्ष्यानियाम-
 कत्वोक्तेः उदाहरणानितु गौर्वाहीकोगंगायांचोषोयष्टीःप्रवेश्यसंज्ञाः
 क्रीडांतीतिथयासंसर्गवेदितव्यानीत्यन्यत्रविस्तरः । तथाचातिरिच्यमा-
 नंतमपग्रहणमस्मिन् कारकप्रकरणेप्रकारार्थबोधकपदं विनाशब्दसा-
 मर्थ्यगम्यः प्रकर्षोनाश्रीयतेइतिज्ञापयति तेनगौणाधारस्यापिसंज्ञा
 सिध्यति एवंगंगायांगावइत्यादिकमुदाहरणम् । सर्वावयवव्याप्त्य-
 भावेनमुख्याधारत्वाभावादिदं सर्वस्पष्टप्रकृतसूत्रेफणिभाष्ये । अन्येतुत-
 दाक्षेपकरणासनर्थप्रतिआधारादिपदंचरितार्थम् आश्रियतेऽस्मिकेत्या-
 चारइत्येतदर्थमाधारपदं नित्याहुः प्रकृतसूत्रस्वरितसूत्रस्यजाप्यपद-
 योरेकतरपक्षस्वीकारे उपरोपमदंस्यावश्यकत्वेनोपस्थितत्वात् प्रकृत-
 सूत्रस्यएवज्यायामिति मूलकाराशयंवर्णयंति । साधकपदमप्यव्यवहि-
 तफलोत्पादकलाभार्थमावश्यकम्, एवंआधारादिपदेस्वरितत्वप्रति-
 क्षयाधिकः कारोऽधिकारः अधिकार्यमितितदर्थः तेनगौणाधारस्या-
 पिग्रहणं तथाच व्यवधानेनफलोत्पादककरणत्वोपचारेण तृतीयांत-
 प्रयोगस्यासाधुत्वबोधनंतमपूलम् । एतेनंतमपागौणमुत्पन्न्यायाप्रवृ-
 त्तिः कारकप्रकरणेबोध्यते इतिपरास्तांस्पष्टंचेदं स्वरितेनेत्यत्रमहाभा-
 ष्ये । सहयुक्तइत्यत्रपृथग् विनानानाभिरितिवत्सहेनेतिवाच्येयुक्तग्रहणं
 शब्दविशेषानादरेणार्थयोगेभवत्वेत्यर्थमतएवोक्तमेवंशकंसाहंसिति ।
 अतएव क्वचिच्छब्दयोगंविनापिजवतीतितदाह विनापीति । न्याय

सिद्धे ऽर्थे लिंगमप्याह वृद्धयति । सहायः साहित्यं समभिव्याहृतक्रिया
 दि समानकालिकतत्क्रियादिमन्त्रम्, अस्ति चेदं पुत्रेण सहेत्यादौ । न च
 माषवापोऽक्षरं तत्रैव क्रेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीत्यत्र दोषः स
 मानेत्येतदप्येदं त्रैत्यस्यापि निवेशात् । ननु पुत्रेणेत्यत्रागमनक्रियाक
 र्त्तत्वादेव तृतीयासिद्ध्या सत्यं, पुत्रेण सत्स्थूल इत्यस्यैव मुख्योदाहरण
 त्वात् । नचाप्रधानग्रहणं प्रत्याख्यातं तत्स्थूलादेरपि तृतीयापत्तिः ।
 उपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमाया एव वलीयस्त्वादित्युक्तं भाष्ये । ए
 वञ्च प्रथमाया अपिकारकविभक्तत्वं मिति स्पष्टमेव ज्ञाप्येत्तत्, कारक
 विभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वायं कविभक्तित्वमन्येन प्रथमायास्तच्चा
 स्तीति न व्योक्तमपास्तम् । अधिकं चिन्तामणोरवसेयं, हेताविति सूत्रेण श
 ब्दस्वरूपं गृह्यते, समीनिर्देशात् । निमित्तकारणेति सिद्धे च सचलौकि
 कः कलसाधनीभूतो गृह्यते न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति परिभाषितः । त
 स्मात्कर्तृत्वादेव तृतीयासिद्धेः । ननु लौकिकहेतोरपि तृतीयाकरणत्व
 देवोपपद्यते ऽतो हेतुकरणयोर्ज्ञेदमाह द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रि
 ये, हेतुः क्रियान्वय्यपि द्रव्यगुणयोरप्यन्वयस्तस्येत्याह । साधारणमिति ।
 करणं तु क्रियाभात्रजनकमिति भावः । वैषम्यान्तरमप्याह निर्व्यापारेति ।
 व्यापाररहितमित्यर्थः । करणं तु व्यापारवदेवेति ज्ञावः । एवञ्च प्रति
 योगित्वात् ततः करणत्वस्य वैलक्षण्योपलब्ध्या ऽपि स्फुटप्रतिपत्तये पुन
 राह । करणं त्विति । दंडेनेति । दंडनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यताश्रयोचदा
 निरूप्यनिरूपकभावसंसर्गः पुण्येनेति । पुण्यहेतुकदर्शनाश्रयो हरिरित्य
 र्थः । अत्र दंडे व्यापारसत्त्वेपि क्रियाजनकत्वाज्जावाप्तकरणत्वं पुण्ये
 क्रियाजनकत्वेपि व्यापाररहितत्वाज्जावाप्तकरणत्वं नन्वलं श्रमेणेत्यादौ
 क्रियावाचकपदाभावादप्रतीतेः क्रियायाः कथमत्र करणसंज्ञेत्यत आह
 गम्यमानापीति । ननु श्रूयमाणैवेत्याशयः । प्रविशपिंडीमिति वाक्यार्थे
 वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना स्पष्टमिग्यग इत्यत्र ज्ञाप्ये । अलमिति नि
 वेधार्थकं तदाह । साध्यं नास्तीति । साध्यमित्यस्य नामत्वं पि प्रकृति
 भागस्य क्रियात्वादस्ति क्रियायोगः । अतएव काष्ठैः पाक इत्यादिसंगच्छ

तेहत्याह। इहसाधनेनेति । ननुरुच्यभिलाषयोरेकार्थत्वादर्थग्रहणसा
 मर्थ्यात्परामपिकर्मसंज्ञाभाषित्वाहरिर्भक्तिमभिलाष्यतीत्यत्रापिसंप्रदा
 नसंज्ञास्यादित्याशङ्क्यानयोर्ज्ञेदमाह । अन्यकर्तृकइति । अजिलष्यति
 कत्रपेक्षयायदन्यदभिलाष्यतिकर्मतत्कर्तृकइत्यर्थः । हरिर्भक्तिमभिला
 ष्यतीत्यत्रभक्तिविषयकइच्छादिरूपोव्यापारोऽर्थः । हरयेरोचतेइत्यत्र
 तुहरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलव्यारोर्थादितितयोरथभेदाकोक्तोदोषइति भावः
 तदाह। हरिनिष्ठेति, प्रीयमाणः किमिति, एतदत्रावेरुच्यर्थानां प्रयोगेकार
 कसंप्रदानंस्यादितिसूत्रार्थेजायमानेपि शेषत्वविवक्षायात्रस्यचरितार्थेन
 परत्वादधिकरणसंज्ञपैवभाव्यम्, एवञ्च पथोनदोषइतिशङ्कितुर्भा
 वः । शेषत्वविवक्षयाचरितार्थत्वं नापवादत्वनिवारकमन्यथासकलका
 रकप्ररणेयथासम्भवमपवादत्व प्रतिपादकपराआकरग्रन्थाच्छिद्ये
 रन्किंतुकारकत्वविवक्षायामेव । तच्चात्रनास्तीत्यपवादत्वात्पथोपिसंप्र
 दानत्वंस्यादित्यभिप्रायमाह । पथीति । एतेनाधिकरणसंज्ञायांन
 दोषः प्रीयमाणपदंतुपरत्वात्कर्मत्वेनदेवदत्तं रोचतेइत्येतत्किंवृत्त्यर्थं
 नित्युक्तिश्चिन्त्या । एवंश्लाघन्मुहुर्धारेस्पृह्यतेरित्येतेषांशंकोत्तराशयौ
 वेदितव्यावित्याहुः । नन्वोस्थितशब्दः क्रियापरोनाभिप्रेतपरस्तथाचत
 मपमस्तरेणोप्येतएवचसंज्ञास्तिरतिकमुच्यतेइप्सितेति । किमुच्यतेचप्रक
 र्थेतीत्याशङ्क्यस्पृह्यातुरिच्छामात्रवाचीफलावच्छिन्नेच्छावाचीच । आ
 द्ये संप्रदानत्वमंत्येकमस्त्वमितिगूढानिसंधिनाह। इप्सितमात्रेइत्यादि
 प्रकर्षविवक्षायां, फलाश्रयत्वेनविवक्षायां, परत्वादिति । संप्रदानत्व,
 सक्रियाजनकत्वेनाद्यर्थेचरितार्थेनापवादत्वाभावादितिभावः ।
 चतुर्थीसमवधानेपुष्पसंप्रदानिकाइच्छेतिबोधः । द्वितीयासमवधाने
 पुष्पकर्मिकेतिबोधः । कुमार्येवकान्तस्यत्रसंतिस्पृहयंतियेत्यादौ
 तुक्रियासम्बन्धिमात्रविवक्षयाषष्ठी। ननुचित्तदोषरूपतासर्वेषामस्तीत्ये
 कतरेणैवसिद्धिमाशङ्क्यभिकार्यकत्वाह । क्रोधोऽमर्षः । वाक्चक्षुरा
 दिविकारानुमेयः प्रकटकोपः, अपकारः । अपकारविषयेच्छा । अ
 क्षमा चरकर्मविरोधिधर्मोपापानुकूलोव्यापारः । गुणेषु, गुणविषयेषु,

दोषः, दोषत्वं, कोपप्रभवाइति । क्रोधादिषु कोपाव्यभिचारादिति
 भावः । तदुक्तं नह्यकुपितः क्रुध्यति न चाकुपितो दुह्यति इत्यादिभाष्ये
 अतएवाह विशेषणं सामान्येनेति । उक्तज्जात्यात्प्रकृढकोपएवकोपइति
 कुपेस्तदर्थत्वाज्जावाप्तद्योगेनापादनत्वंयस्मैकुप्यसीत्यादिकंत्वसाध्येके
 त्याहुः ॥ ५ ॥ यस्येशेतेइतिवत् क्रिययायमजिप्रैतीतिवार्तिकेनोक्तप्रयोगं
 केचित्समर्थयन्ते । स्वरूपमित्यस्यतान्तरेणानिधार्यत्वात्स्वरूपस्यैव
 ग्रहणोदृष्टासिद्धिमत्वाह । अलमिति । अलमित्यनेनपर्याप्त्यर्थंग्रहणं
 व्याख्यानादित्यर्थः । तत्रज्ञापकमप्याह, तस्मैप्रभवतीति । प्रभुप्रभव
 तिभ्यामर्थोद्घटनेनतुस्वरूपम् । अतएवोक्तं जात्येप्रभुसंज्ञायप्रभवति
 सङ्क्षोभसंज्ञायेतितेनप्रभविष्यतिभारणाययज्जननीत्यादिसिद्धिः, षष्ठ्याः
 साधुत्वेवीजमाह । सस्यांग्रामणीति । भाष्येआशीर्विषयेषष्टौवाचित्वा
 पूर्वविप्रतिषेधेनचतुर्थीभवतीत्युक्तं तदर्थंव्याख्यातुमाह चकारइति
 आशीर्विवक्षायामिति । आशीर्विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः । परामपी
 ति । स्वस्तियोगेचतुर्थ्याअवकाशः स्वस्तिजाल्मायेति अत्रतत्त्वकथ
 नंजालमत्वादाशोरभावइतिकैयटः । स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थास्तुषष्ठ्या
 अवकाशः । मन्यकर्मणीत्यत्रानभिहितधिकारेणमन्येतिनयकानिर्द्देश
 स्तद्योगेकमेवउक्तत्वेनचतुर्थ्यंप्रवृत्तेरितितादृशरूपंनिश्चित्याह । इयने
 ति । एतेनयकानिर्देशोनास्तिव्याख्यानादित्युक्तिश्चिन्त्याश्रयनतूपलक्ष
 णलिङ्गादावपिभवतितत्त्वमन्यन्नाहतानादिकेति । तनादौभवस्तत्र
 भवइतिदृक्तेन तृणायमत्वारधुनन्दनोपि वाणेनरक्तः प्रधानाक्षिरा
 स्यादिति भट्टिप्रयोगोव्याख्यातः तत्रमत्वेतिरूपं देवादिकस्यैवइहभा
 वदर्शनात् चेष्टायामिति । गत्यर्थयोगेविजक्तिविधानेनक्रियारूप
 त्वेनधात्वर्थोज्ञासादिष्टएवेतिप्रज्ञः । धात्वर्थज्ञासनेप्यभिमतार्थतदि
 त्याश्रयेनोत्तरयति । मनसेति । शरीरव्यापारस्यैवात्रग्रहणादितिभावः ।
 अतएवकरचरणादिव्यापारश्चेष्टाइत्युक्तंभाष्यादौ । अनधीनीतिकि
 मिति । एतदुक्तं कुत्रनजवतीतिजिज्ञास्यते तत्र स्वरूपमिति वचना
 त्स्वरूपस्यैवग्रहणोप्राप्तेऽप्यन्यर्थग्रहणं कर्तव्यमितिभाष्योक्तोः पर्याया

दपिचतुर्थीनभवतीत्यभिप्रेत्यविज्ञापयति । पन्थानमिति । गत्यर्थकर्म
 णिचतुर्थीवेत्यवास्तुकिं द्वितीय ग्रहणेन अपवादविषयेपि द्वितीयाधि
 धानार्थत्वात्तदग्रहणस्य । तेनयासंगतेत्यत्रकृद्योगलक्षणबन्धीनभवतीति
 कैयटवृत्तिकारादयः । अत्र वार्तिकम् आस्थितप्रतिषेधश्चेति अत्रभूते
 कर्मणीक्तः आस्थितः आक्रान्तः तथाच क्रमणव्यापारजन्यफलाश्रयस्या
 भ्रनः प्रतिषेधइतितदर्थस्तदाहगत्रादिष्ठितेति । गंतृशारीरकक्रियाज
 न्यफलाश्रयइत्यर्थस्तेनपन्थानमित्यत्रचतुर्थी अस्याउक्तेव्यावृत्तिमाह
 यदात्त्वित्यादि । उत्पत्त्यात् उत्पत्थंसंत्यज्य ज्यप्लोपेपञ्चमी इत्यनेनतुआ
 क्रान्तः उत्पत्थेनगंतुमशक्तइतिशेषः । ननुस्त्रियंगच्छतिअज्ञानयतीत्या
 दौस्यादेवचतुर्थीनैवम् । अप्यपदेनगंतुप्राप्याथंस्याभिधानात् स्त्रि
 याश्चप्राप्तत्वात् । पथोपियत्राप्राप्तत्वंतत्रभवत्येवचतुर्थी । नयतेस्तुनग
 तिरर्थस्तस्यप्रापणान्वयित्वादित्यत्रैवकैयटः । ननुघटाङ्गिहइत्यादौपञ्च
 मीकथमतआह अन्येत्यर्थेति । भेदव नन्यार्थः तद्गीतरग्रहणं किमर्थमत
 आह प्रपञ्चार्थमिति । नचइतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमराजीचार्यकस्ये
 दग्रहणमितिवाच्यम् । अस्मात्तारोमन्दोवेत्यादाविवपञ्चमीविभक्तइ
 तिसिद्धेः । ननुइतरदितिनिर्दिश्यमानप्रतियोगिकएवप्रयुज्यते तद्यथा
 चैत्रःशूरइतरःकातरइति । अतोनायनन्याथंइतिचेन्न । प्रतियोग्या
 कांक्षाया उभयत्रतद्वदन्यः कातरइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वेन तुल्यत्वा
 त्उक्तानरकोशविरोधाच्च । अन्येतुध्रुवमिति सूत्रेऽप्यायशब्देनभेदस्यापि
 ग्रहणंपञ्चमीविभक्तइति सूत्रेविभागार्थकविभक्तंपदेनभेदेनैवविख्या
 नात् अतएव घटाङ्गेदइतिसिद्धं तद्योगेप्यपादानत्वात् अन्यशब्दार्थ
 स्यात्क्रियात्वात्तद्योगेएतद्विधान मतएव घटःपटोनेत्यादौनपञ्चमी ।
 नजोभेदवदर्थकत्वेपि अक्रियात्वात् अतएवेतरग्रहणं चारितार्थम् ।
 अतएवभाष्येऽयंग्रहणंनोक्तमित्याहुः । ननुप्रागादिपदानांदिग्वाच
 कत्वाव्यभिचारोत्तेनैवतत्सिद्धिरित्याह । अचूरपदस्येति । नन्वदिगर्थ
 सम्यक्पदयोगेपंचमीविधानायतदग्रहणमितिचेन्न । दिक्शब्दसा
 हचर्येणाचूरपदस्यापिदिग्वाचकस्यैवात्रग्रहणात् नचसमनन्तरंदि

कश्चिदस्य देशकालार्थत्वोक्तेर्दिगर्थत्वस्य व्यभिचार इति वाच्यम् । शब्द
 ग्रहणसामर्थ्येन तादृशार्थपरत्वेऽपि स्वतो दीगर्थत्वा व्यभिचारात् । वाधितु
 मिति । परत्वात्प्राप्तमित्यादि, परत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वादिदमेव बाधते
 इति ज्ञातव्यः । षष्ठ्यतः सर्वेति प्रत्ययग्रहणं तस्य श्रूयमाणप्रत्ययस्य प्रवृत्ति
 स्तदेदं न कर्तव्यमिति तु तत्त्वमिति स्पष्टं भाष्ये । नन्वासकलाद्ब्रह्मेत्य
 भिविधीनस्यादत्तब्राह्मणचनग्रहणादिति । मर्यादायामिति वाच्ये वचनग्र
 हणसामर्थ्यात् अवधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति मर्यादा । तेन सहेत्यभि
 विधिरिति वृद्धोक्तौ तेनेति विशेषणां शस्तु न विवक्षित इति भावः । यद्वा म
 र्यादेति शब्द उच्यते ऽस्मिन् तन्मर्यादावचनमाहुर्मर्यादा भिविध्योरिति
 सूत्रं न प्रयच्छाद्दृष्टः स उक्तसंज्ञ इत्यर्थः । शेषे किमिति । दिवस्तदर्थस्यैवा
 दिना विच्छेदादनेनापिकरणकारके एव षष्ठीविधानं युक्तमिति प्राणः । द्वि
 रः हीति वृत्त्यादिप्रमाणान्मण्डूकानुवृत्तिराश्रयणीयेत्युत्तरम् कृतिकिमि
 ति । कर्तृकर्मपदाभ्यामन्यथानुपपत्त्या क्रियाक्षिप्यते तद्वाचकश्चातुरे
 व । तस्माच्च द्वये प्रत्ययास्तिष्ठः कृतश्च तत्राद्ययोगेन लोकोतिनिषेधात् क
 द्योगएव पर्यवसानं, न च न लोकोत्यकदव्ययस्याग्रहणार्थं तत् । तत्राव्ययार्थं
 इत्येकैकं कर्मणी इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धेः । न चोभयप्राप्तावित्यत्रान्यप
 दार्थसमर्पकं तदिति वाच्यम् । एकाचो द्वे इत्यादौ धातुलाभवद् व्याख्यै
 व कर्तृत्वसंज्ञाभात् । ननु देवदत्तेन शतयोऽष्ट इत्यादौ षष्ठीप्रतिषेधार्थं त
 दिति चेन्न । विवक्षितक्रियायाः अभावेनेह षष्ठ्यप्राप्तेः । कारकात्त्वय
 योग्यमात्रक्रियायाः तावत्पस्यापि तैव न तु तद्विताद्युपस्थितेति स्पष्टमत्रैव द्वि
 तीये भाष्ये । तस्मात्कुर्याद्व्यवसायानात्किं तेनेति प्रष्टुराकूतम् । स
 माधत्ते । तद्वित इति । तद्वितान्तशक्तिग्रहणात्प्रयोज्योपस्थिति वि
 षयायाः क्रियायाः कर्तृरि कर्मणि च माभूदित्यर्थः । कुर्याद्व्यवसायेन तु कदन्त
 शक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति विषयक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीतिसूत्रार्थः
 संपद्यते । ननु तद्विलानां पाचकतर इत्यत्रापि न स्यात् सैव, पाचकादेस्तद्वि
 तं विनापि प्रयोगात्तच्छक्तिग्रहसत्त्वेन कदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थिति
 विषयत्वस्य क्रियायाः सत्त्वात् । एतेन तद्विताधिक्ये माभूदित्येतदर्थं कुर्या

हृणंतं शुद्धानामित्यत्र षष्ठी त्वसाध्यीति न व्योक्तमपास्तम् अतएव तद्वि
 तस्य ये कर्तृ कर्मणो तत्र साभूतकृतो ये तत्रैव यथास्यादित्येव मर्थमित्युक्तमत्र
 भाष्येन तु त्वदुक्तम् कृतपूर्वी कटमिति । पूर्वकृतमनेनेति विग्रहेऽविव
 क्षितकर्मतयाभावेनोपूर्वादि निरसपूर्वाच्चेतीति स्तदन्तरंकटरूपक
 मणोन्वयः अनजिहिताधिकारेऽप्युक्तरीत्या कर्मणो न भिहितत्वात् षष्ठी
 स्यात्तद्वारणाय कटग्रहणम् । इह च तद्वितान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थि
 तिविषयक्रिया कर्मणो रसत्त्वेन कृदन्तशक्तिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थिति वि
 षयक्रिया कर्मणोऽजावान्न दोषः । नन्विह निष्ठान्तत्वेनैव षष्ठी निषेधसि
 द्धीकटग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्नैतदस्ति । निष्ठान्तशक्तिज्ञानसहकारेणोप
 स्थितक्रियान्वयिनोरेव न लोकेति निषेधात् । नच्चाधीतीत्याकरणादित्य
 त्रैवक्तस्येति सप्तमी स्यादिति वाच्यम् । क्तान्तप्रकृतेः कर्मणीति तदर्थो
 दिह चातयात्वात् । कटकर्मकोत्पत्तिकर्तृतिबोधः । सर्वोयमिति । ला
 घाद्देशविषयक इत्यर्थः । कारकपठ्या इति । कर्तृकर्मणोर्विहिताया इत्य
 र्थः । प्रतिषेध इति । अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः । शेषे षष्ठी त्विति ।
 अन्येतु ह्यत्रस्य हसितमित्यत्र न लोकेति निषेधे प्राप्ते वाचि ककृतोक्तं न पुंस
 के जावेक्तस्य योगे षष्ठ्युपसंख्यानमिति । तत्र प्रतिपदोक्तत्वात् न पुंसके जा
 वेक्त इति विहितः क्तो गृह्यते तेन ज्ञातं देशमिति मर्तृहरिपद्ये गत्यर्थो
 कर्मकेत्यनेन भावे क्तो गृह्यते ऽभावसिद्धुः । तच्च शेषे षष्ठ्या ह्यत्रस्य
 हसितमिति प्रयोगं निर्वाह्यप्रत्याख्यातं ज्ञाप्य कृता । तथा प्रकारक षष्ठी
 निषेधविषये शेषविवक्षानकार्येभ्यः प्रयोवाति कस्य लभ्यते । ज्ञाप्यस्य
 तु क्तप्रत्ययातिरिक्तविषयेऽनभिधानाच्छेषत्वं न विवक्षणीयमिति । त
 स्मान्मूलोक्तं चिन्त्यम् । ब्राह्मणस्य कुर्वन्नित्यत्र कार्यमित्यध्याहारेण न
 रकस्य जिष्णुरित्यत्र जातमित्यध्याहारेण तद्योगे षष्ठी साधुरिति वदन्ति ।
 कर्तरीति किमिति । कर्तृकर्मणोरिति नित्ये प्राप्ते वैकल्पिकोयसारम्भः ।
 तत्रैतदभावे कर्मण्यपि विकल्पस्तु न भविष्यति प्रायोभावकर्मणोः कृत्या
 नां विधानेन कर्मणश्च कृत्वादनभिहिताधिकारात्कर्तृवैव भविष्यतीति
 प्रश्नः । सिद्धान्ती तु लक्षणं स्वविषयीभूतसर्वलक्ष्यसाधकमित्यभिप्रयक्ता

ह्यसाम्प्रति । एवं च कर्मानुवृत्तिफलकं कर्तृग्रहणम् । अतिव्याप्तिं न
 त्वाह्यत्रयोगइति । योगाऽवयवइत्यर्थः । उभयप्राप्तिना कृतेन योगे प्र
 ष्ठीनेति सूत्रार्थः । ब्रजमिति । न च गुणकर्मण्येवेत्यत इति विकल्पोऽ
 स्त्विति वाच्यम् । कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य विकल्पस्य दोषव्यागावः
 पयः कृष्णेनेत्यादौ गुणकर्मण उक्तत्वात्प्रधाने चरितार्थे नानेन परत्वाद्वा
 धना, दुक्तोचंइति । यथान्यासिकइत्यर्थः ॥॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥॥

